

**HATAY MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ TARİH BÖLÜMÜ DERGİSİ**

Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi
Bellek International Journal of History and Culture Research

ISSN: 2717-6142

2020

**Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Dergisi**

**BELLEK Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi
BELLEK International Journal of History and Culture Studies**

ISSN: 2717-6142

2020

Contact / İletişim

Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Tayfur Sökmen Kampüsü-Antakya/HATAY

Phone : +90 326 245 58 68/11106

Fax : +90 326 245 58 67

e-mail : bellek@mku.edu.tr

web : <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bellek>

Copyright © 2020
Hatay Mustafa Kemal University Faculty of Arts and Sciences History Department
All rights reserved

BELLEK Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi Editör Kurulu

BELLEK International Journal of History and Culture Studies Editorial Board

Sahibi / Owner

Assoc. Prof. Dr. Olcay ÖZKAYA DUMAN

(On Behalf of The Department of History, Hatay Mustafa Kemal University)

Baş Editör-Yazı İşleri Müdürü / Editor-in-Chief

Assoc. Prof. Dr. İsa KALAYCI, (Hatay Mustafa Kemal University-Hatay/Turkey)

Editörler / Editors

Prof. Dr. Maria IVANICS, Szeged University-Szeged/Macaristan

Assoc. Prof. Dr. Olcay ÖZKAYA DUMAN, HMKU-Hatay/Turkey

Assist. Prof. Dr. Gokhan KALMIS, HMKU-Hatay/Turkey

Dr. Irwan SAIDIN, Malaysia National University-Selangor/Malaysia

Assist. Prof. Dr. İsmail BULBUL, HMKU-Hatay/Turkey

Assist. Prof. Dr. Mustafa Tayfun USTUN, Ataturk University-Erzurum/Turkey

Assist. Prof. Dr. Mikail KOLUTEK, HMKU-Hatay/Turkey

Assist. Prof. Dr. Mustafa İSİK, HMKU-Hatay/Turkey

Assist. Prof. Dr. Roza ABDİKULOVA, Kyrgyzstan-Turkey Manas Univ.

Bishkek/Kyrgyzstan

Dr. Sebahattin ABDURRAHMAN, Middlesex University-London/England

Assist. Prof. Dr. Sedat BİLİNİR, HMKU-Hatay/Turkey

Yabancı Dil Editörü / Foreign Language Editor

Assist. Prof. Dr. Mustafa Tayfun USTUN, Ataturk University-Erzurum/Turkey

Danışma Kurulu / Advisory Board

- Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN (Manas Üniversitesi-Bişkek/Kırgızistan)
Prof. Dr. Bülent BAKAR (Marmara Üniversitesi-İstanbul/Türkiye)
Prof. Dr. Erdal AÇIKSES (Fırat Üniversitesi-Elazığ/Türkiye)
Prof. Dr. Fahrettin TIZLAK (Akdeniz Üniversitesi-Antalya/Türkiye)
Prof. Dr. Hayri ÇAPRAZ (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/Türkiye)
Prof. Dr. Metin AKİS (Kilis 7 Aralık Üniversitesi-Kilis/Türkiye)
Prof. Dr. Mustafa ALKAN (Gazi Üniversitesi-Ankara/Türkiye)
Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK (İzmir Demokrasi Üniversitesi-İzmir/Türkiye)
Prof. Dr. Nuri YAVUZ (Artvin Çoruh Üniversitesi-Artvin/Türkiye)
Prof. Dr. Orhan DOĞAN (Sütçüimam Üniversitesi-Kahramanmaraş/Türkiye)
Prof. Dr. Orhan KILIÇ (Fırat Üniversitesi-Elazığ/Türkiye)
Prof. Dr. Osman AKANDERE (Necmettin Erbakan Üniversitesi-Konya/Türkiye)
Prof. Dr. Oktay KIZILKAYA (Kafkas Üniversitesi-Kars/Türkiye)
Prof. Dr. Osman KÖSE (Polis Akademisi-Ankara/Türkiye)
Prof. Dr. Rahmi DOĞANAY (Fırat Üniversitesi-Elazığ/Türkiye)
Prof. Dr. Salih ÇEÇEN (Ankara Üniversitesi-Ankara/Türkiye)
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN (Ankara Üniversitesi-Ankara/Türkiye)
Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK (Sakarya Üniversitesi-Sakarya/Türkiye)
Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN (Marmara Üniversitesi-İstanbul/Türkiye)
Prof. Dr. Zeki ÇEVİK (Balıkesir Üniversitesi-Balıkesir/Türkiye)
Doç. Dr. Akin BİNGÖL (Kafkas Üniversitesi-Kars/Türkiye)
Doç. Dr. M. Bilal ÇELİK (Sakarya Üniversitesi-Sakarya/Türkiye)
Doç. Dr. Ebru GÜHER (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi-Osmaniye/Türkiye)
Doç. Dr. Hamit ŞAFAKÇI (Artvin Çoruh-Üniversitesi-Artvin/Türkiye)
Doç. Dr. Nasrullah UZMAN (Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/Türkiye)
Doç. Dr. Nurgül YILDIRIM (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/Türkiye)
Doç. Dr. Sacit UĞUZ (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/Türkiye)
Doç. Dr. Selim KAYA (Afyon Kocatepe Üniversitesi-Afyonkarahisar/Türkiye)
Doç. Dr. Şeyma AY ARÇIN (Pamukkale Üniversitesi-Denizli/Türkiye)
Doç. Dr. Volkan PAYASLI (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Enis DİNÇ (Türk-Alman Üniversitesi-İstanbul/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Gülseren MUTLU (Pamukkale Üniversitesi-Denizli/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Hakan TÜRKKAN (Karabük Üniversitesi-Karabük/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Işıl IŞIK BOSTANCI (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim EFE (Kilis 7 Aralık Üniversitesi-Kilis/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Meral KUZGUN (Kilis 7 Aralık Üniversitesi-Kilis/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Oğuzhan SAMIKIRAN (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Özer ÖZBOZDAĞLI (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Süleyman HATIPOĞLU (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/Türkiye)

Sayı Hakemleri / Reviewers of the Issue

- Prof. Dr. İsmet ÜZEN (Çankırı Karatekin Üniversitesi-Çankırı/Türkiye)
Prof. Dr. Osman AKANDERE (Necmettin Erbakan Üniversitesi-Konya/Türkiye)
Doç. Dr. Cihan ÖZGÜN (Ege Üniversitesi-İzmir/Türkiye)
Doç. Dr. Nurgül YILDIRIM (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/Türkiye)
Doç. Dr. Selahattin SATILMIŞ (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/Türkiye)
Doç. Dr. Sevda ÖZKAYA SOFU (Kastamonu Üniversitesi-Kastamonu/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet VURGUN (Marmara Üniversitesi-İstanbul/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Ali ÇAKIRBAŞ (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi-Nevşehir/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Hatice UYANIK (Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi-Tokat/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Işıl IŞIK BOSTANCI (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/Türkiye)
Arş. Gör. Dr. Hikmet ÇİÇEK (Dicle Üniversitesi-Diyarbakır/Türkiye)
Öğr. Gör. Murat YÜMLÜ (Bartın Üniversitesi-Bartın/Türkiye)
Doktorant Gürdal ÇETİNKAYA (Ankara Üniversitesi-Ankara/Türkiye)
Uzm. Elif Ezgi ÖZER (Akdeniz Üniversitesi-Antalya/Türkiye)

Tasarım / Design

Aysel TINAZ, aysel.tnaz@gmail.com

**Dergi içerisinde yer alan içeriklerden sadece ilgili yazarlar sorumludur. Editör kurulu sorumlu tutulamaz.
BELLEK Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi, Hakemli bir dergidir. Yılda 2 sayı olacak şekilde yayınlanır.**

EDİTÖRDEN

Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Tarih Bölümü olarak BELLEK Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi'nin üçüncü nüshasını (2. Cilt 2. Sayı) yayınlamaktan övünç duyuyoruz. Bilim dünyasına 7 araştırma makalesi kazandırmanın sevinci ve gururuyla her geçen gün daha iyi bir yayın hayatı hedeflemekteyiz. Hâlihazırda fakültemizin ilk ve tek dergisi pozisyonundaki bu bilimsel düzlemi daha geniş okur-yazar kitlesine ulaştırmak için çalışıyoruz. Dergimizin yayınlanmasında her türlü özveriye ve tebessümü eksik etmeyen Tarih Bölümü'nün tüm personeline içtenlikle teşekkürler. Bununla birlikte, yayın konusunda son derece yardımsever bir tavır ve anlayışla her daim bizlere destek olan "Dergipak"ın teknik personeline, Dr. Sinan SCHREGLMANN'a medyun-u şükranız. Ayrıca, gönderdikleri alın teri-göz nuru çalışmalarla yanımızda yer alan saygıdeğer yazarlarımıza; hiçbir karşılık beklemeden makalelerimizi değerlendirme zahmeti gösteren hakemlerimize; mesai kavramı gözetmeksizin fedakârane çalışan editörlerimize ve danışma kurulumuza şükranlarımızı sunarız.

31/12/2020

Doç. Dr. İsa KALAYCI
(Baş Editör)

İÇİNDEKİLER/INDEX

Araştırma Makaleleri / Research Articles

Ayşe Nur MORKOÇ

Arkeolojik Kaynaklar Işığında Urartu Devleti'nde Ahşap
Malzeme Kullanımı106-121

Mustafa ÖZTÜRK

Ana Hatlarıyla Osmanlı Devleti'nin Ekonomisi (1).....122-147

Hamit ŞAFAKCI

1781 Tarihli Avarız Defterine Göre Arabsun (Gülşehri) Kazası148-175

Gökhan BAŞBUĞ

Hafızalar Savaşı: Kolektif Hafıza Mekânı Olarak Haydarpaşa İngiliz
Mezarlığı Örneği.....176-189

Rüveyda ANDIRIRBU

Bütünleşemeyen Lübnan'da Temel Siyasi Aktör Olarak
Dini Gruplar190-212

Zeki ÇEVİK

Hatay Meselesi Başlarken Bir Taşra Kenti Gazetesine Yansımalar: Balıkesir'de
Türk Dili Gazetesi Örneği (1936)213-228

Çağhan SARI

İkinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın Ege Adaları'nı İşgali Hakkında Türk
Basınındaki Haberlerin İncelenmesi229-248

ARKEOLOJİK KAYNAKLAR IŞIĞINDA URARTU DEVLETİ'NDE AĞŞAP MALZEME KULLANIMI**

THE USE OF WOODEN MATERIALS IN THE URARTIAN STATE IN THE LIGHT OF ARCHAEOLOGICAL RESOURCES

Ayşe Nur MORKOÇ**

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 17/12/2020 Düzeltme/Revised: 27/12/2020

Kabul/Accepted: 27/12/2020

Araştırma Makalesi/Research Article

Atıf / Cite as: Morkoç, A. N. (2020). Arkeolojik kaynaklar ışığında Urartu Devleti'nde ahşap malzeme kullanımı. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 106-121.

ÖZ

MÖ I. binyılda Doğu Anadolu Bölgesi merkez olmak üzere kurulan Urartu Devleti, yaklaşık 250 yıl bölgede hüküm sürmüştür. Sınırlarını Doğu Anadolu Bölgesi'nden, Kuzeybatı İran ve Kafkas ötesine kadar genişleten devlet, idari, ekonomik ve sosyal alanlarda teşkilatlanmasını merkezi bir devletin ihtiyaçlarını yerine getirecek şekilde organize etmiştir. Urartu Devleti'nin ekonomisini oluşturan temel unsurlar arasında tarım, hayvancılık, savaş gelirleri ve dokumacılık, metal işlemeciliği, dericilik gibi uzmanlık gerektiren zanaat faaliyetleri bulunmaktadır. Arkeolojik kazılarda tespit edilen buluntuların değerlendirilmesiyle ahşap işlemeciliğinin Urartu Devleti ekonomisi için önemli bir zanaat dalı olduğu anlaşılmaktadır. Ahşap kullanımı Urartu coğrafyasında hem kolay erişimi hem de rahat işlenmesinden dolayı oldukça fazla tercih edilmiştir. Ayrıca mimari ve askeri amaçlı kullanımı başta olmak üzere günlük hayatın her aşamasında talep duyulması da ahşap işlemeciliğinin gelişmesinde etkili olmuştur. Urartu yazıtlarında bu konu ile ilgili kayıtlar çok sınırlıdır. Ahşap yapısı gereği zamana direnemeyen bir malzeme olduğundan gerek ahşap ürünler gerekse bunların imalatında kullanılan aletler arkeolojik veriler arasında da çok kısıtlıdır. Bu zanaatkarlığın uygulanması ile ilgili bilgiler hem Urartu coğrafyasında hem de Mısır ve Mezopotamya'da yapılan kazılar sonucunda tespit edilen taş ve metal gibi dirençli malzemeler üzerinde yer alan tasvirlerden gelmektedir. Bu çalışmanın amacı öncelikle erişilebildiği ölçüde Urartular dönemine tarihlenen ahşap malzemenin kullanıldığı envanterin tespiti ve bu tespitlere bağlı kalınarak Urartular'da ahşabın kullanım alanlarını belirlemektir.

Anahtar Kelimeler: Doğu Anadolu, Urartu, Zanaat, Zanaatkâr, Ahşap.

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde” yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden” hiçbiri gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma “Etik Kurul İzni” gerektirmeyen bir çalışmadır.

+ Bu çalışma yazarın 2017 yılında tamamlamış olduğu *Urartu Devleti'nde Zanaatkârlar ve Zanaatkârlık* isimli doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi; Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. e-posta: aysenurmorkoc@trakya.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9931-2159

EXTENDED SUMMARY

Urartians, between the centuries BC IX. - VI., they established a central state, including the core region of the Eastern Anatolia Region. The Urartians ruled for about 250 years and expanded their borders from the Eastern Anatolia Region to northwest Iran and beyond the Caucasus. The Urartian State has organized its organization in administrative, economic and social fields to fulfill the needs of a central state. As a result of this organization, the Urartians have progressed significantly, especially in raw material supply and metal production. A specialized workforce is certainly needed to process these raw materials. This workforce requirement was met by the expert Urartian people and this craft, which was taken as spoils in wars, by expert prisoners.

On the basis of the economy of the Urartu State, there are craft activities that require expertise such as agriculture, animal husbandry, war incomes and weaving, metal processing, leather making. By evaluating the findings found in archaeological excavations, it is understood that woodworking is an essential craft branch for the economy of the Urartian State. The use of wood is highly preferred in Urartu geography due to its easy access and convenient processing. Besides, demand at every stage of daily life, especially for architectural and military purposes, has also been the development of woodworking. Records on this subject in the Urartian inscriptions are very restricted. Since wood is a material that cannot withstand time due to its structure, both wooden products and the tools used in their manufacture are very limited among the archaeological data. Information on the application of this craftsmanship comes from depictions of resistant materials such as stone and metal.

By evaluating the findings found in archaeological excavations, it is understood that woodworking, which is used in many areas from architecture to furniture production, is an important craft in the Urartian State. The fact that the geography where the Urartian State was established is partially rich in plants and forests, the rich forest areas in the geography it has acquired with the expansion of the sovereignty area have also been an important factor in the development of woodworking and thus carpentry.

Ayanis, Çavuştepe, Toprakkale, Bastam, Hasanlu, Arğiştihinili, etc. During the excavations carried out in important Urartian centers, carbonized wooden artifacts were found on the doors and beams. However, the word "LÜGIŞNAGARMEŞ", which is a profession mentioned in the inscriptions, was also used in the Urartians as a common occupational term born from the Mesopotamian language interaction like Sumerian and Assyrian languages. Wooden beams, posts, and doors are used in architecture; furniture such as the throne, coffee table and table used in interior decoration; wooden parts used in the joints of cars and car frame-making and so on. Wooden beams, posts and doors used in architecture; furniture such as throne, coffee table and table used in interior decoration; there is not much information about how the wood used in the works such as the wooden parts used in the joints of the cars and the car casing was shaped and the stages through which these works were created. Woodworking was quite advanced in Phrygians, one of the Anatolian states in the 1st millennium BC. The coffee tables and tables captured in the Midas Tumulus have high craftsmanship and artistic excellence. At the same time, the baked clay plates and reliefs found in Mesopotamia and the explanation of the tools used in the scenes where the carpentry activities are described in the Egyptian wall paintings and the explanation of the production stages provide information for us to comment on how this craft is made. Besides, the fact that handmade production in many areas from ceramic to weaving has reached the present day without much change from generation to generation suggests that woodworking was also done by the Urartians with almost the same methods as with simple hand tools today. Wood is significant in terms of the maintenance of the craft activities carried out in the Urartian State, especially providing the doors, pillars and roof cover of the stone houses, continuing the mining activities, the continuity of the ceramic craft and meeting the fuel requirement in winter. Although there are not many examples left today due to the lack of durability of wood, it is possible to see beautiful examples in the art of Urartian depiction. The fact that there is no information about what training should be passed in order to have a craft in Urartian written sources leads us to make various comments about woodworking education. An artisan would be able to enter the state service and have the opportunity to easily obtain the necessary raw materials, use his knowledge and skills and have a safe production environment and housing. It is believed that the person who secures himself by entering the state service transfers his knowledge and skills from generation to generation in a master-apprentice relationship. Therefore, it is believed that an important specialization has been accomplished in craft branches such as woodworking. This study aims to determine the inventory in which wood material dating to the Urartians period is used and to determine the usage areas of wood in the Urartians by adhering to these determinations.

Key Words: Eastern Anatolia Region, Urartian, Craft, Craftsman, Wood.

GİRİŞ

MÖ XIII.-IX.yy.lar arasında Nairi-Uruatri Ülkeleri olarak Doğu Anadolu coğrafyasında varlık sürdüren ve Geç Kalkolitik Çağ'dan itibaren bu bölgede yaşayan Hurri kökenli oldukları düşünülen topluluklar, Asur baskıları sonucunda IX yy.da siyasi bir teşekkül oluşturarak, Urartu Devleti'ni kurmuşlardır. Doğu Anadolu Bölgesi merkez olmak üzere kurulan Urartu Devleti, yaklaşık 250 yıl bölgede hüküm sürmüş ve sınırları doğuda İran-Azerbaycan, batıda Fırat Nehri, kuzeyde Gökçe Göl ile Aras Vadisi, güneyde Toroslar ve Urmiye Gölü'nün güneyine kadar ulaşmıştır¹. Siyasi, idari ve ekonomik olarak önemli bir güç oluşturan Urartularla ilgili bilgiler, yazılı ve arkeolojik belgelerden edinilmektedir. Ancak bugüne kadar yapılan Urartu kazılarının genellikle kalelerde gerçekleştirilmesinden ve kazıların büyük bir bölümünün saray, tapınak ve depo odalarında yoğunlaşmasından dolayı Urartu Devleti'yle ilgili bilgilerimiz de bu alanlardan elde edilen yazılı ve arkeolojik verilerin değerlendirilmesiyle elde edilmektedir. Urartu kamu binalarında yoğunlaşan arkeolojik kazılar ve krali yazıtlar Urartular hakkında çoğunlukla siyasi otoritenin, ekonominin ve inaç sisteminin genel işleyişine dair bilgilerin ortaya çıkarılmasında etkin olurken, halkın günlük yaşamına dair bilgilerin sınırlı kalmasına neden olmuştur.

Urartuların yaşadığı coğrafya ahşap kaynağı açısından oldukça zengin bir bölgedir. Bu nedenle Urartular, ahşap işlemeciliği faaliyetleri için hammadde temini konusunda egemenlik alanlarını oluşturan coğrafyadan yoğun bir şekilde istifade etmişlerdir. Bu öz kaynaklardan dolayı hammadde sıkıntısı yaşamamış olmalarına rağmen bu hammaddelerin işlenmesi için uzmanlaşmış iş gücüne ihtiyaç duydukları kesindir. Bu iş gücünün karşılanması için halk ve savaş esirleri arasında bulunan ve bu alanda uzman kişiler görevlendirilmiştir.

Ahşap işlemeciliği, Urartu Devleti'nde yaygın olarak yapılan bir ekonomik faaliyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Ahşap işlemeciliği için ihtiyaç duyulan hammaddenin bölgede bol olması günlük hayatın hemen her kesiminde ahşap bir ürüne ihtiyaç duyulması ve işlenmesinin de kolay olması bu durumun önemli sebepleri arasında sayılabilir.

Arkeolojik verilerde varlığını tespit edebildiğimiz bu işçiliğin Urartu Devleti'nde nasıl yapıldığına dair yazılı belgeler ayrıntılı bilgi vermemektedir. Yalnızca Urartu yazılı belgelerinde bir yerde kaydedilmiş olan ve Bastam'da bulunan II. Rusa'ya ait olan bir bulla üzerinde bulunan yazıtta "LÚGIŞNAGAR^{MEŞ}"² ifadesi **marangoz** olarak tercüme edilmiştir. Bu yazıtlarla, Urartu Devleti'nde marangozluğun, bir zanaat dalı olarak kayıt altına alınmış olduğu görülmektedir (Çizim 1).

*"Argiştı oğlu Rusa'nın Qilba Dağı karşısındaki Rusahinili Şehri'nde taht kurduğu o yıl, tahta parçaları ... marangozlar ... Ala'a Ülkesi'nin Rusa'nın Küçük Şehri'nde."*³

Ancak ahşap işlemeciliği sadece marangozluk mesleğini içeren bir zanaat değildir. Üretim bandı ağaç kesiminden mamul ürüne ulaşma sürecine kadar bir dizi aşamadan geçmektedir ve bu nedenle iyi yönetilmek zorundadır. Mimari, mobilya sanatı ve günlük yaşamda pek çok alanda karşımıza çıkan bu zanaat dalı Urartu Devleti'nde devlet kontrolünde yürütülmüştür. Ağaçların ormandan kesilmesinden başlayarak, üretim yapılacak keresteye dönüştürülmesi ve işlem göreceği merkeze taşınması süreci iyi örgütlenmiş bir organizasyonla düzenlenmiş olmalıdır. Aynı zamanda bu düzenli organizasyonla işleme sürecinin devamlılığı

¹ Akın Bingöl, "Hurrilerin Siyasi Organizasyonları", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.6, S. 1, s. 116; Alpaslan Ceylan ve Oktay Özgül, "Erzincan ve Çevresinde Urartular", *Uluslararası Erzincan Sempozyumu*, (Ed.: Hüsrev Akın), Erzincan Üniversitesi, Erzincan 2016, s. 128.

² Sumerce olan bu kelime Akadça'ya naggāru şeklinde aktarılmıştır. CAD N 112. Urartular ise LÚGIŞNAGAR^{MEŞ} şekli ile kullanmışlardır. Mirjo Salvini, *Die Urartäischen Schriftdenkmäler Aus Bastam (1977-1978)*, Gebr Mann, Berlin 1988, s. 130-131.

³ M. Salvini, *Die Urartäischen Schriftdenkmäler...*, s. 130-131.

da sağlanmıştı. Bu devamlılığın sağlanması özellikle sivil ve askeri mimaride taştan yapılan konutların kapı, direk ve çatı örtüsünün temin edilmesi, madencilik ve tarım gibi ekonomik aktivitelerin sürdürülmesi, askeri ekipmanların yapılması hatta keramik zanaatının devamlılığı ve kışın yakacak gereksiniminin karşılanması gibi pek çok alan açısından oldukça önemlidir.

Urartu Devleti'nin kurulduğu coğrafyanın ormanlık olması bölgede ahşap işlemeciliğinin gelişmesinde önemli bir etken olmuştur. Eski çağlarda ağaç çeşitleri yönünden oldukça zengin olan bölgede, özellikle Van'da bulunan Erek ve Varak Dağları arasındaki vadilerde, yabanî meyve ağaçları ve sık bitki toplulukları bulunmaktadır. Erzurum'da bulunan Karaz, Pulur ve Güzelova kazılarında çam, ardıç ve meşe kalıntıları tespit edilmiştir⁴. Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan meşe, çam, kavak ve karaağaç ormanlarıyla birlikte Urartu Devleti'nin egemenlik sahasında bulunan diğer bölgelerde de önemli ormanlık alanlar bulunmaktadır. Bu ormanlar ve ağaçlar hakkında Urartu Devleti'nin çağdaşı ve rakibi Asur Devleti yazıtlarında bilgiler yer almaktadır.

Asur Kralı I. Tiglat-Pileser (MÖ 1114-1076) kuzeyinde bulunan topraklara yaptığı seferlere ilişkin yıllıklarında bölgedeki ormanların sıklığından bahseder. Kral, Urartu topraklarına yaptığı seferde aşağıdaki ifadeleri kullanmıştır.

*“Dağların ağaçlarını, Urumi ağaçlarını kestim, Ordumun geçmesi için güçlü köprüler yaptım.”*⁵

II. Tukulti-Ninurta (MÖ 890-884) Nairi'den vergi olarak at, ağaç (kereste), demir, kurşun ve bakır almıştır⁶. Urartu Devleti'nin sınırlarının genişlediği döneme ait olan Asur yazıtları da Urartu egemenlik sahasının ağaçlandırılması için yapılan çalışmalardan bahseder. III. Tiglat-Pileser (MÖ 744-727) Kalhu sarayının inşa yazıtında sarayı yaptırma sürecini ayrıntılı olarak şöyle kaydettirmiştir:

*“Atalarımın eski saraylarından daha büyük olması için Dicle'ye doğru genişlettim. Tüm usta sanatçıları en iyisini yapmaları için kullandım.....kapılarına gittiğimde boyunduruğu altına aldığım Hitit krallarının Arami ve Kalde prenslerinin haraç olarak verdiği fildişi akça ağaç şimşir, dut, sedirve ardıçtan yaptım ve onları süsledim üzerlerine kokusu selvi kadar güzel olan Amanos Lübnan ve Ammanana'dan (anti-Lübnan) kesilmiş uzun sedir keresteleri ile örttüüm ve kusursuzca tamamladım.....”*⁷

II. Sargon (MÖ 721-705) MÖ 714 yılında yaptığı seferinde Ulhu⁸ şehri yakınlarında bulunan sulama kanalı ve çevresindeki ağaçlar hakkında şu bilgilere yıllıklarında yer vermiştir.

*“Akan suyu getiren bir kanal kazmış...suyun Fırat gibi gürül gürül akmasını sağlamış. Yataklarındaki sayısız arki başka yöne dağıtmış...ve tarlaların sulanmasını sağlamış...meyve ağaçları ve asmalara yağmur gibi su vermiş; çınarlarla diğer ağaçlar...orman gibi büyüyerek çevresini koruyan bir çatı olmuş...”*⁹

Yazılı kaynaklar Urartu Devleti'nde ahşap işlemeciliği için kullanılan kerestelerin hangi ormanlardan temin edildiği, ne şekilde işlendiği ve hangi işlemler uygulanarak dayanıklılığının

⁴ Hamit Zübeyr Koşay ve Kemal Turfan, “Erzurum Karaz Kazısı Raporu”, *Belleten*, C. XXIII, S. 91, 1959, s. 353; Oktay Belli, “2009 Yılı Van-Yoncatepe Sarayı, Nekropolü ve Aşağı Kenti Kazıları”, *KST*, C. I, S. XXXII, 2010, s. 454.

⁵ Daniel David Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia: I*, University of Chicago Press. Chicago 1926, s. 81.

⁶ D. D. Luckenbill, *Ancient Records of...*, s. 127; Robin Maxwell- Hyslop, “Assyrian Sources of Iron. A Preliminary Survey of the Historical and Geographical Evidence”, *Iraq*, C.36, S.1-2, 1974, s. 142.

⁷ D. D. Luckenbill, *Ancient Records of...*, s. 289.

⁸ Kuzeybatı İran coğrafyasında yer alan Ulhu Şehri'nin lokalizasyonu için bk. Oscar White Muscarella, “The Location of Ulhu and Uişe in Sargon II's Eighth Campaign, 714 B.C.”, *Journal of Field Archaeology*, S. 13, 1986, s. 467 vd.

⁹ Amelie Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu (M.Ö. 3000-330)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, (Çev.: Dilek Şendil), İstanbul 2009, s. 242.

arttırıldığı konusunda bilgi vermemektedir. Ancak arkeolojik kalıntılar ve tasvirler ahşabın, Urartulu zanaatkârlar tarafından çeşitli alanlarda kullanıldığını kanıtlamaktadır. Eskiçağda marangozlar tarafından yapılan ahşap işlemeciliği aşamaları Mısır duvar resimlerinde ve Mezopotamya kabartmalarında ayrıntılı olarak işlenmiştir (Fotoğraf 1, Çizim 2). Urartulu zanaatkârların da benzer yöntemler ve aletler kullanarak ahşap eserler meydana getirdiklerini düşünmekteyiz.

1.1. Ahşabın İşlenme süreci

Ahşap işlemeciliğinin hammaddesi ağaçtır. Ağaç canlı bir organizmadır. Yaşadığı süreçte bünyesinde bulunan organik maddeler kesildikten sonra elde edilecek ürünün kalitesini belirlemektedir. Doğal olarak yetişen ve yenilenebilir bir malzemeden üretilen ahşap eski çağlardan günümüze kadar birçok alanda kullanılmıştır. Ancak biyolojik, fiziksel, kimyasal vb. nedenlerle bozulmaya uğradığı için ahşap malzeme kullanılan eserlerin büyük bir bölümü günümüze kadar ulaşamamıştır. Mısır, Mezopotamya ve Anadolu'da yapılan arkeolojik çalışmalarda ahşabın mimariden mobilyacığa, günlük yaşam objelerinden, ölü gömme geleneklerine kadar bir çok alanda kullanılan nesnelerin hammaddesini oluşturduğu görülmektedir¹⁰.

Ahşap yapı malzemelerinin elde edilme sürecinde öncelikle kullanım amaçlarına göre ağaçlar belirlenir ve kesilir. Ağaç kesimi, ağacın büyüme evresinin durduğu dönemdir. Genellikle sonbahar ve kış aylarında yapılan bu işlem Urartu Devleti'nde muhtemelen sonbaharda, iklim şartlarının oldukça zorlayıcı etki oluşturduğu kış mevsimi gelmeden önce yapılıyor olmalıydı. Ahşap işlemeciliğinde yapı malzemesi olarak kullanılacak ahşap kurutularak kullanılmalıdır. Nemlilik malzemenin dayanıklılığını azaltmakta ayrıca böcek ve mantar tehlikesi ile birlikte çürüme riski taşımaktadır. Bu riskin ortadan kaldırılması için günümüzde kimyasal malzemeler kullanılmaktadır. Günümüzde ahşapların yangına dayanıklı olmaları için de bir takım kaplama malzemesi ile kaplanır¹¹. Ancak Urartulu zanaatkârların bu risklere karşı nasıl bir uygulama yaptıklarını bilmiyoruz. Urartu kazılarında tespit edilen ahşap yapı malzemelerinin karbonlaşmış halde bulunması ve ayrıntılı analizlerin yapılmaması nedeniyle bu konularla ilgili bilgilerimiz sınırlıdır. Günümüzdeki teknolojik gelişmelerle birlikte uygulanacak analizlerde çeşitlilik göstermektedir. Bu analizlerle birlikte Urartularda ahşap malzemelerde dayanıklılığın artırılmasına yönelik olarak yapılan uygulamalarla ilgili bilgilerimiz de artacaktır.

1.2. Urartu Devleti'nde Ahşabın Kullanım Alanları

Urartu merkezlerinde yapılan kazılarda elde edilen bulgular ışığında askeri, idari, sivil amaçlı yapılan yapılarda ve günlük yaşam alanlarında ahşap kullanıldığı tespit edilmektedir. Mimaride yapı elemanı olarak; mobilyacılıkta taht, sandalye, masa, tabure vb. gibi eşyaların yapımında; dokumacılıkta tezgâh, tezgâh ağırlıkları, mekik, iğ vb. gibi dokuma aletlerinde; arabalarda koşum takımları, araba kasaları gibi elemanların yapımında ahşap kullanıldığı görülmektedir.

¹⁰ Alfred Lucas, "Wood Working In Ancient Egypt", *Empire Forestry Journal*, S. 13, C.2, 1934, s. 213 vd.; Michael, Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, s. 127; Meiggs, Russell *Trees and Timber in the Ancient Mediterranean World*, Oxford Universty Press, Oxford 1982, s. 279 vd., 405 vd. ; Lynn E. Roller, "Phrygian and the Phrygians", *Ancient Anatolia* Oxford Universty Press ,New York 2011, s.568. 560-578.

¹¹ Serdar Bilici, *Ahşap Konut Üretim Sistemleri: Almanya Örneği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Konya 2006, s. 11-12.

1.2.1. Mimaride Kullanımı

Urartu kalelerinde saray, tapınak, depo odası gibi alanlarda yapılan kazılarda mimaride, hatıl, direk, söve, kapı gibi elemanların yapımında ahşap kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca ahşabın depo odalarında raf olarak kullanıldığı da bilinmektedir.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan önemli bir Urartu merkezi olan Altıntepe tapınak alanında yapılan kazılarda andezit taş temeller üzerine oturtulmuş ahşap direklerin çatıyı taşıdığı görülmektedir. Ağaç parçaları avlunun tabanında bulunmuştur¹². Ayanis Kalesi kazılarında ortaya çıkarılan tapınak avlusunda ise ahşap sundurma, duvarlara ait ahşap mimari elemanlar, depo odasında bulunan pitosların arasında yürümeyi kolaylaştıran ahşap hatıllar tespit edilmiştir¹³. Ayanis kazısında tespit edilen ve dendrokronolojik analizler sonucunda MÖ 651 yılına tarihlendirilen ahşap buluntuların sarıçam oldukları tespit edilmiştir. Muhtemelen çatı kirişi olarak kullanılan bu buluntulardan büyük bölümü yaklaşık 13 x 11 cm, 10 x 7 cm, 19 x 19 cm, 27 x 9 cm boyutlarında işlenmiş, çok az sayıda kereste ise tüm ağaç gövdesinden şekillendirilen işlenmemiş kerestelerdir¹⁴. Yukarı Anzaf Kalesi kazılarında ahşap kapılar ve hatıllar tespit edilmiştir. Bu ahşap yapılar bir yangın sonucunda yanarak tabanda büyük bir kül tabakası oluşturmuştur¹⁵. Çavuştepe kazılarında Depo I olarak adlandırılan alanda sütun kaideleri bulunmuştur. Bu kaidelerden insitu olarak bulunan kaidenin, üzerindeki 1 cm kalınlığındaki boya izinden dolayı boyalı ahşap sütun taşıdığı düşünülmektedir¹⁶. Urartu Devleti'nin Kuzeybatı İran'da yer alan önemli merkezlerinden Bastam'da yapılan çalışmalarda çıkan yangınların neden olduğu tahribattan dolayı ayaklı sütunların üzerinde kömürleşmiş ahşap kalıntıları görülür¹⁷. Hasanlu kazılarında tespit edilen yapının temelinde bulunan kaba taşların çatıyı taşıyacak ahşap için olduğu ifade edilmektedir¹⁸. Karmir-Blur kazılarında da ahşap kapı parçası tespit edilmiştir (Fotoğraf 2). Karmir Blur'un ana giriş kapısının ahşaptan olduğu ve tunç ve demir plakalarla desteklendiği ileri sürülmüştür¹⁹. Ayrıca Arğıştihinili kazılarında kömürleşmiş kütükler, direkler ve iki kapı kalıntısı tespit edilmiştir. Özellikle çatıyı oluşturan ahşap malzeme ince işçiliğe sahiptir. Çatı ile ilgili buluntu topluluğunu oluşturan kütüklerin ve direklerin düzgün bir şekilde kesildiği ve kesilmiş uçların çentik ve girintilere sahip olduğu görülmüştür. Arğıştihinili'nin yapımında kullanılan keresteler Urartular tarafından özellikle Ağrı Ovası, Erzurum-Kars çevresinde bulunan çam ormanlarından getirilmişti. Çam ağacının yanı sıra bu bölgede bol bulunduğu ifade edilen kavak da mimaride zemin malzemesi olarak kullanılmıştır²⁰.

1.2.2. Mobilyacılıkta Kullanımı

Mobilyacılıkta marangozlar ahşaptan taht, tabure, masa, sehpa vb. ürünler yapmışlardır (Çizim 3). Bu ahşap mobilyaların bazılarında tunçtan yapılmış mobilya aksamaları

¹² Tahsin Özgüç, *Altıntepe I. Architectural Monuments and Wall Painting*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1966, s. 3.

¹³ Altan Çilingiroğlu, "Ayanis", *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları*, Arkadaş Matbaacılık, İzmir 2012, s. 17.

¹⁴ Peter Ian Kuniholm, "Aegean Dendrochronology Project 1996-1997 Result", *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, C.13, 1998, s. 53-54.

¹⁵ Oktay Belli ve Alpaslan Ceylan, "2003 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazıları", *KST*, C.I, S.XXVI, 2004, s. 177; Oktay Belli, "2007 Yukarı Anzaf Urartu Kalesi Kazısı", *KST*, C. I, S. XXX, 2008, s. 453.

¹⁶ Rafet Çavuşoğlu vd., "Van Çavuştepe Kalesi 2015-2016 Yılı Çalışmaları", *KST*, 39 3, 2018, s. 191.

¹⁷ Wolfram Kleiss, "Bericht über Erkundungsfahrten in Nordwest-Iran im Jahre 1969", *AMI*, C. III, s. 129; Wolfram Kleiss, "Ausgrabungen in der Urartäischen Festung Bastam (Rusahinili) 1969", *AMI*, C.III, s.7 vd.; Nezahat Ceylan, "Urartuların İran'daki Kralı Kenti: BASTAM", *Belgü*, S. 2, 2015, s. 143.

¹⁸ Robert H. Dyson Jr, "The Iron Age Architecture at Hasanlu: An Essay", *Expedition* S. 31, 1989, s.116.

¹⁹ Thomas B. Forbes, *Urartian Architecture*, British Archaeological Reports, Oxford 1983, s. 18.

²⁰ Harowtyown Artaşesi Martirosyan, *Arğıştihinili*, Izd-vo. AN Armânskoj SSR, Erevan 1976, s. 163.

kullanılmaktadır. Urartu mobilyalarında aslan pençeleri ve boğa toynakları şeklindeki mobilya parçalarının ayakları döküm tekniği ile üretilen metallerle yapılmıştır²¹ (Fotoğraf 3).

Urartu mobilyalarının önemli bir bölümünü tasvir sanatından tespit edebildiğimiz ve kazılarda çıkan krallara ait olan taht, masa, sehpa, yatak ve sedir gibi eşyalar ve bunların metal aksamları oluşturmaktadır. Ana kasası ahşaptan yapılan mobilyalar fildişi, yarı değerli taşlar, altın ve gümüş gibi malzemelerle süslenmiştir. Bu mobilyalar II. Sargon'un Musaşir²²'deki Haldi tapınağından aldığı ganimetlerin listesinde yer almaktadır. Fildişi, şimşir ve abanozdan yapılmış, gümüş kakmalı saray mobilyaları, tahtlar ve masalar bu mobilyalar arasındadır²³.

“(X) ahşap fildişi ve abanoz ağacından yapılmış sandalyeler bağlantıları altın ve gümüş olan sandıkları

(X)krallar için ahşap fildişi ve abanoz ağacından büyük masalar bağlantıları altın ve gümüştan yapılmış

10 adet ahşap masa

6 adet ahşap, fildişi ve abanoz ağacından yapılmış kap ve kâse ve 1 adet kase taşıyıcısı için sehpa ve sandalyeler, bağlantıları altın ve gümüştan yapılmış”²⁴

Mobilyaların ve mobilya aksamlarının buluntu yerlerinden bazıları Altın-tepe, Adilcevaz, Toprakkale ve Arğıstihinili'dir. Adilcevaz'da bulunan ve günümüze kadar varlığını koruyan ahşap masa tasvirlerde gördüğümüz masaların birebir örneğini göstermektedir (Fotoğraf 4). Marangozların yaptığı masalar, tahtlar ve sandalyeler Asur ve Geç Hitit Devletleri'nin kabartma ve heykel sanatında tespit edebildiğimiz örneklerle benzerlikler göstermektedir. Urartu Devleti'nin çağdaşı Frigler'de de ahşap işlemeciliği oldukça gelişmiştir. Midas Tümülüs'ünde ele geçirilen sehpa ve masalar ileri düzeyde bir işçiliğe ve yüksek sanat değerine sahiptir²⁵.

1.3. Diğer Kullanım Alanları

Urartu Devleti'nde önemli bir zanaat dalı olan dokumacılıkta kullanılan dokuma tezgahı, tezgah ağırlıkları, iğ, mekik gibi dokumacılıkta kullanılan aletlerin metal, kemik, ahşap gibi materyallerden yapıldığı bilinmektedir. Ahşaptan yapılan dokuma aletleri günümüze kadar ulaşmamıştır ancak metal kemerler üzerinde bulunan tasvirlerde ayrıntılı olarak betimlenmişlerdir. Kemer üzerinde tasvir edilen bir sahnede, yaklaşık 45 derecelik bir açıyla yere kurulmuş olan dokuma tezgâhı iki önde ve iki arkada olmak üzere toplam dört tane dikdörtgen şeklindeki ahşap üzerine yatırılmıştır²⁶. Yan yana oturmuş iki kadın tarafından yapılan dokuma sahnesinde kadınların birinin elinde üzeri dokuma ipliği ile sarılı olan ve mekik olduğu düşünülen bir alet bulunmaktadır (Çizim 4, 5).

Araba, taşıt aksamları ve silah yapımında da ahşap marangozlar tarafından kullanılan bir malzeme olmuştur. Araba kasası, tekerlek, boyunduruk, taşıt oku, üst destek çubukları,

²¹ Ralf-Bernhard Wartke, *Toprakkale. Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin*, Akademie-Verlag, Berlin 1990, s. 30; Rivka Merhav, “Secular and Cultic Furniture”, *Urartu: A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, Israel Museum, Jerusalem 1991, s. 246 vd.; Maurits Nanning van Loon, *Urartian Art*, Nederlands Historisch-Archeologisch Instituut, İstanbul 1966, s. 88 vd.; Guitty Azarpay, *Urartian Art and Artifacts*, University of California, Berkeley and Los Angeles 1968, s. 57.

²² Urartu yazılı belgelerinde Ardini olarak kaydedilen kült merkezi Asur yazılı belgelerinde Musaşir olarak yer almaktadır. Igor Mikhaïlovitch Diakonov ve Solmaz M. Kashkai, *Geographical Names According to Urartian Texts*, L. Reichert, Wiesbaden 1981, s. 58.

²³ Walter Mayer, “Die Finanzierung Einer Kampagne”, *Ugarit Forschungen* 11,1979, s. 353 vd.

²⁴ A. Leo Oppenheim ve Erica Reidner, *The Assyrian Dictionary*, Oriental Institute.Chicago 1963, s. 80-81.

²⁵ Elizabeth Simpson, “Furniture in Ancient Western Asia”, *Civiltations of the Ancient Near East III*, , 1995, s. 1664-1665.

²⁶ Rafet Çavuşoğlu, “Urartu Krallığı'nda Dokuma Tezgâhları”, *Uluslararası Geleneksel Sanatlar Sempozyumu-20-21 Nisan 2017-Trabzon*, Trabzon 2017, s. 147; Ayşe Nur Morkoç, *Urartu Devleti'nde Zanaatkarlar ve Zanaatkarlık*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, Erzurum 2017, s. 92.

kasa/taşıtı oku bağlantı çubuğu gibi eserlerde, arkeolojik malzemeler ve günümüzde araba yapımı teknikleri değerlendirildiğinde, ahşabın kullanıldığı söylenebilir²⁷. Balta, hançer, kılıç, mızrak ve ok gibi silahların da sapları ahşaptan yapılmıştır. Ayrıca metalden yapılan tarım aletlerinin saplarının da ahşaptan yapıldığı bilinmektedir²⁸.

Urartulu marangozların yaptığı diğer bir ahşap ürün bastonlardır. Yoncatepe kazılarında bulunan baston, görsel tasvirlerde kralların elinde görülen bastonun birebir örneğidir. Bu baston, Bastam'da bulunan bir silindir mühür üzerinde tasvir edilmiş olan baston figürünün örneğini oluşturması bakımından önemlidir (Çizim 6). Yapılan incelemelerde bastonun bölgede bol bulunan meşe ağacından yapıldığı tespit edilmiştir²⁹.

Urartularda tabak ve kase gibi mutfak sunum ürünlerinin de ahşap malzeme kullanılarak yapıldığını, Asur Kralı Sargon'un Musaşir'deki Haldi tapınağından aldığı ganimetlerin listesinde yer alan şu bilgilerden öğrenmekteyiz:

8 adet ahşap, fildişi, abanoz ağacından yapılmış düz ve büyük tabak ile sepet biçimli meyve kâseleri, bağlantıları altın ve gümüşten yapılmış

6 adet ahşap, fildişi ve abanoz ağacından yapılmış kap ve kâse ve 1 adet kase taşıyıcısı için sehpa ve sandalyeler, bağlantıları altın ve gümüşten yapılmış

*10 adet ahşap masa abanoz ağacından yapılmış altın ve gümüş kakmalı tabaklar*³⁰

Yazıtta yer alan bilgilerden bu tabak ve kaselerin Urartu kralları tarafından tanrılara sunulan sunular arasında önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir.

Urartu Devleti'nde ahşabın kullanım alanı muhakkak ki günümüze kadar ulaşan ve arkeolojik çalışmalarda tespit ettiğimiz envanterle sınırlı değildi. Urartu Devleti'nde ahşabın bizim tespit ettiklerimiz dışında, devletin üst kademesinden en alta kademesine kadar bir çok alanda ve günlük hayatta kullanım alanı bulduğunu düşünmekteyiz.

SONUÇ

Urartular MÖ IX. - VI. yy.larda Doğu Anadolu Bölgesi çekirdek bölgesi olmak üzere merkezi bir devlet kurmuşlardır. Doğu Anadolu Bölgesi, Kuzeybatı İran ve Kafkas ötesine kadar egemenlik sahasını genişleten devlet idari, ekonomik ve sosyal alanlarda teşkilatlanmalarını merkezi bir devletin ihtiyaçlarını yerine getirecek şekilde oluşturmuşlardır. Bu teşkilatlanma sonucunda Urartular, özellikle hammadde temini ve metal üretimi konusunda önemli ölçüde yol almışlardır. Bu hammaddelerin işlenmesi için uzmanlaşmış iş gücüne ihtiyaç olduğu kesindir. Bu işgücü ihtiyacı da hem Urartu halkından hem de savaşlarda ganimet olarak alınan esirlerden karşılanmaktaydı.

Arkeolojik kazılarda tespit edilen buluntular ile birlikte görsel malzemenin de değerlendirilmesiyle mimariden mobilya üretimine kadar birçok alanda kullanılan ahşap işlemeciliğinin Urartu Devleti'nde önemli bir zanaat olduğu anlaşılmaktadır. Urartu Devleti'nin kurulduğu coğrafyanın bitki ve orman bakımından kısmen zengin olması, egemenlik sahasının genişlemesiyle birlikte ele geçirdiği coğrafyada bulunan zengin orman alanları bölgede ahşap işlemeciliğinin dolayısıyla marangozluğun gelişmesinde de önemli bir etken olmuştur. Ayanis,

²⁷ Engin, Özgen, "The Urartian Chariot Reconsidered: II. Archaeological Evidence, 9.-7. Centuries B.C.", *Anatolica*, S. XI, 1984, s. 111 vd.

²⁸ M. N. van Loon, *Urartian...*, s. 115.

²⁹ Oktay Belli ve Zeynep Konuralp, "The Earliest Wooden Stick of Anatolia and the World has been Found in Van - Yoncatepe Palace /Anadolu ve Dünya'nın En Eski Ağaç Bastonu Van Yoncatepe Sarayı'nda Bulundu", *I. Van Gölü Havzası Sempozyumu, 8-10 Eylül 2004*, (Ed.: Oktay Belli), Van Valiliği Kültür Yayınları, Van 2006, s. 110.

³⁰ A. L. Oppenheim, *The Assyrian ...*, s. 80-81.

Çavuştepe, Toprakkale, Bastam, Hasanlu, Argıştihinili vb. önemli Urartu merkezlerinde yapılan kazı çalışmalarında kapı ve hatılarda karbonlaşmış ahşap eserler ele geçmiştir. Bununla birlikte yazıtlarda ismi geçen bir meslek dalı olan “LÚ^{GİŞ}NAGAR^{MES}” kelimesi yine Sumer ve Asur dilleri gibi Mezopotamya dil etkileşiminden doğmuş ortak bir mesleki terim olarak Urartularda da kullanılmıştır. Mimaride kullanılan ahşap hatıllar, direkler ve kapılar; iç dekorasyonda kullanılan taht, sehpa ve masa gibi mobilyalar; arabaların bağlantı yerlerinde kullanılan ahşap aksam ve araba kasa yapımı vb. işlerde kullanılan ahşabın nasıl şekillendirildiği, hangi aşamalardan geçerek bu eserlerin meydana getirildiği hakkında fazla bilgi yoktur. MÖ I. bin Anadolu devletlerinden olan Frigler’de ahşap işlemeciliği oldukça gelişmiştir. Midas Tümülüs’ünde ele geçirilen sehpa ve masalar yüksek bir işçiliğe ve sanat değerine sahiptir. Aynı zamanda Mısır duvar resimlerinde marangozluk faaliyetlerinin anlatıldığı sahnelerde kullanılan aletler ve yapım aşamalarının anlatılması bu zanaatın ne şekilde yapıldığı konusunda yorum yapabilmemiz için bilgi sağlamaktadır. Ayrıca keramik yapımından dokumacılığa kadar bir çok alanda el yapımı üretiminin, günümüze kadar çok fazla değişikliğe uğramadan, nesilden nesile aktarılarak ulaşması, ahşap işlemeciliğinin de günümüzde basit el aletleriyle yapılan şekliyle neredeyse aynı yöntemlerle Urartular tarafından da yapıldığını düşündürmektedir.

Urartu Devleti’nde yürütülen zanaat faaliyetlerinin devamı, özellikle taştan yapılan konutların kapı, direk ve çatı örtüsünün temin edilmesi, madencilik faaliyetlerinin sürdürülmesi, keramik zanaatının devamlılığı ve kışın yakacak gereksinmesinin karşılanması açısından ahşap oldukça önemlidir. Ahşabın dayanıklı olmamasından dolayı günümüze çok fazla örnek kalmasa da Urartu tasvir sanatında güzel örneklerini görmemiz mümkün.

Urartu yazılı kaynaklarında herhangi bir zanaat sahibi olabilmek için hangi eğitimlerden geçmek gerektiğine dair bilgilerin mevcut olmaması ahşap işlemeciliği eğitimi ile ilgili bizi çeşitli yorumlar yapmaya yöneltmektedir. Zanaat sahibi olan bir kişi, devlet hizmetine girerek, devlet güvencesi altında gerekli hammaddeyi kolaylıkla temin edebilme, bilgi ve becerisini kullanabileceği güvenli bir üretim ortamı ve barınma olanağına sahip olabilecekti. Devlet hizmetine girerek kendisini güvenceye alan kişinin bilgi ve becerilerini usta-çırak ilişkisi içerisinde nesilden nesile aktardığı düşünülmektedir. Böylece ahşap işlemeciliği gibi zanaat dallarında belirgin bir uzmanlaşmaya varıldığı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Ayvazian, Alina, *Urartian Glyptic: New Perspectives*, University of California, Berkeley 2007.
- Azarpay, Guitty, *Urartian Art and Artifacts*, University of California, Berkeley and Los Angeles 1968.
- Belli, Oktay ve Ceylan, Alpaslan, “2003 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazıları”, *KST*, C. I, S. XXVI, 2004, ss. 175-181.
- Belli, Oktay ve Konuralp, Zeynep, “The Earliest Wooden Stick of Anatolia and the World has been Found in Van - Yoncatepe Palace /Anadolu ve Dünya’nın En Eski Ağaç Bastonu Van Yoncatepe Sarayı’nda Bulundu”, *I. Van Gölü Havzası Sempozyumu, 8-10 Eylül 2004*, (Ed.: Oktay Belli), Van Valiliği Kültür Yayınları, Van 2006, ss. 101-111.
- Belli, Oktay, “2007 Yukarı Anzaf Urartu Kalesi Kazısı”, *KST*, C. I, S. XXX, 2008, ss. 449-463.
- Belli, Oktay, “2009 Yılı Van-Yoncatepe Sarayı, Nekropolü ve Aşağı Kenti Kazıları”, *KST*, C. I, S. XXXII, 2010, ss. 446-464.

- Bilici, Serdar, *Ahşap Konut Üretim Sistemleri: Almanya Örneği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Konya 2006.
- Bingöl, Akın, “Hurrilerin Siyasi Organizasyonları”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 6, S. 1, 2010, ss. 115-134.
- CAD, *Chicago Assyrian Dictionary*, Vol 1, Chicago University Press, Chicago 1980.
- Cailliaud, Frederich, *Recherches Sur Les Arts Et Métiers, Les Usages De La Vie Civile Et Domestique Des Anciens Peuples De L'égypte, De La Nubie Et De L'éthiopie, D'une Carte Géographique, Et Des Planches Représentant Des Objets D'art, Etc.* Paris, 1831.
- Ceylan, Alpaslan ve Özgül, Oktay, “Erzincan ve Çevresinde Urartular”, *Uluslararası Erzincan Sempozyumu*, (Ed.: Hüsrev Akın), Erzincan Üniversitesi, Erzincan 2016, ss. 127-148.
- Ceylan, Nezahat, “Urartuların İran'daki Krali Kenti: BASTAM”, *Belgü*, S. 2, 2015, ss. 137-158.
- Çavuşoğlu, Rafet vd., “Van Çavuştepe Kalesi 2015-2016 Yılı Çalışmaları”, *KST*, C. 3, S. 39, 2018, ss. 187-209.
- Çavuşoğlu, Rafet, “Urartu Krallığı'nda Dokuma Tezgâhları”, *Uluslararası Geleneksel Sanatlar Sempozyumu-20-21 Nisan 2017-Trabzon*, Trabzon 2017, ss. 147-155.
- Çilingiroğlu, Altan, “Ayanis”, *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları*, Arkadaş Matbaacılık, İzmir 2012, ss. 2-24.
- Diakonov, Igor Mikhaïlovitch ve Kashkai, M. Solmaz, *Geographical Names According to Urartian Texts*, L. Reichert, Wiesbaden 1981
- Dyson Jr, Robert H., “The Iron Age Architecture at Hasanlu: An Essay”, *Expedition*, S. 31, 1989, ss. 107-127.
- Fazlıoğlu, İsmail, *Eskiçağda Dokuma*, Ege Yayınları, İstanbul 2001.
- Forbes, Thomas B., *Urartian Architecture*, British Archaeological Reports, Oxford 1983.
- Kleiss, Wolfram, “Ausgrabungen in der Urartäischen Festung Bastam (Rusahinili) 1969”, *AMI*, C. III, 1970a, ss.7-65.
- Kleiss, Wolfram, “Bericht über Erkundungsfahrten in Nordwest-Iran im Jahre 1969”, *AMI*, C. III, 1970b, ss. 107-132.
- Koşay, Hamit Zübeyr ve Turfan, Kemal, “Erzurum Karaz Kazısı Raporu”, *Belleten*, C. XXIII, S. 91, 1959, ss. 349-413.
- Kuhrt, Amelie, *Eski Çağ'da Yakındoğu (M.Ö. 3000-330)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, (Çev.: Dilek ŞENDİL), İstanbul 2009.
- Kuniholm, Peter Ian, “Aegean Dendrochronology Project 1996-1997 Result”, *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, C.12, 1998, ss. 49-63.
- Lucas, Alfred, “Wood Working In Ancient Egypt”, *Empire Forestry Journal*, S. 13, C.2, 1934, ss. 213-218.
- Luckenbill, Daniel David, *Ancient Records of Assyria and Babylonia: I*, University of Chicago Press, Chicago 1926.
- Martirosyan, Harowtyown Artashesi, *Argıştihinili*, Izd-vo. AN Armânskoj SSR, Erevan 1976.
- Maxwell- Hyslop, Robin, “Assyrian Sources of Iron. A Preliminary Survey of the Historical and Geographical Evidence”, *Iraq*, C. 36, S. 1-2, 1974, ss. 139-154.

- Mayer, Walter, “Die Finanzierung Einer Kampagne”, *Ugarit Forschungen*, S. 11,1979, ss. 346-410.
- Merhav, Rivka, “Secular and Cultic Furniture”, *Urartu: A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, Israel Museum, Jerusalem 1991, ss. 246-272.
- Morkoç, Ayşe Nur, *Urartu Devleti'nde Zanaatkârlar ve Zanaatkârlık*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, Erzurum 2017.
- Muscarella, Oscar White, “The Location of Ulhu and Uiše in Sargon II's Eighth Campaign, 714 B.C.,” *Journal of Field Archaeology*, S. 13, 1986, ss. 465-475.
- Oppenheim A. Leo ve Reidner Erica, *The Assyrian Dictionary*, Oriental Institute.Chicago 1963.
- Özgen, Engin, “The Urartian Chariot Reconsidered: II. Archaeological Evidence, 9.-7. Centuries B.C.”, *Anatolica*, S. XI, 1984, ss. 111-131.
- Özgüç, Tahsin, *Altıntepe I. Architectural Monuments and Wall Painting*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1966.
- Piotrovskii, Boris, *Karmir-Blur*, Izdat. Avrora, Leningrad 1970.
- Roaf, Michael, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1996.
- Roller, E. Lynn, “Phrygian and the Phrygians”, *Ancient Anatolia* Oxford University Press, New York 2011, ss. 560-578.
- Russell, Meiggs, *Trees and Timber in the Ancient Mediterranean World*, Oxford University Press, New York 1982.
- Salvini, Mirjo, *Die Urartäischen Schriftdenkmäler Aus Bastam (1977-1978)*, Gebr Mann, Berlin 1988.
- Simpson, Elizabeth, “Furniture in Ancient Western Asia”, *Civilisations of the Ancient Near East III*, 1995, ss. 1647-1671.
- van Loon, Maurits Nanning, *Urartian Art*, Nederlands Historisch-Archeologisch Instituut, İstanbul 1966.
- Wartke, Ralf-Bernhard, *Toprakkale. Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin*, Akademie-Verlag, Berlin 1990.

İnternet Kaynakları

www.britishmuseum

www.metmuseum

EKLER

Fotoğraf 1: *Mezopotamya'da MÖ II. bin yıla ait pişmiş kil levha üzerinde yer alan keserle çalışan marangoz tasviri*

(Roaf, 1996)

Fotoğraf 2: *Ahşap kapı parçası/Karmir-Blur*

(Piotrovskii, 1970)

Fotoğraf 3: *Ahşap masa /Adilcevaz*

(Anadolu Medeniyetleri Müzesi)

Fotoğraf 4: *Aslan pençesi şeklinde yapılmış tunç mobilya ayağı/Toprakkale*

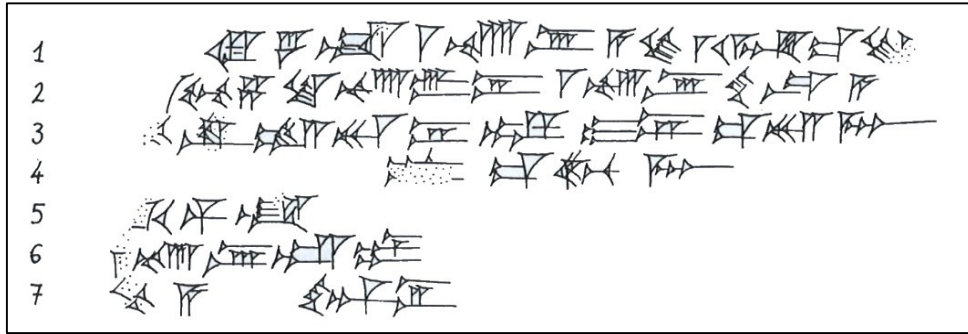
(www.britishmuseum)

Fotoğraf 5: Boğa şeklinde yapılmış taht parçası/Toprakkale

(www.metmuseum)

Çizim 1: Marangoz kelimesinin geçtiği II. Rusa'ya ait olan bulla üzerinde yer alan yazıtın çizimi-Bastam

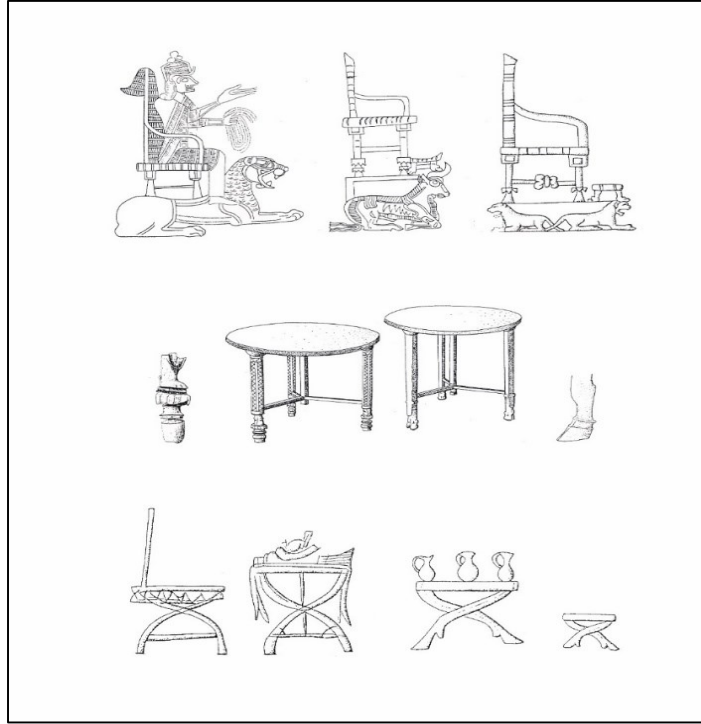
(Salvini, 1988)

Çizim 2: Teb duvar resimlerinde marangozluk faaliyetlerini anlatan resimler

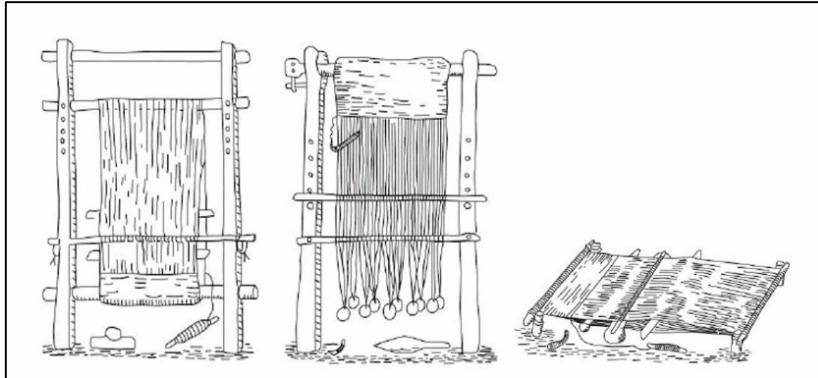
(Cailliaud, 1831)

Çizim 3: *Urartu kazılarında tespit edilen taht, masa, sehpa çizimleri*

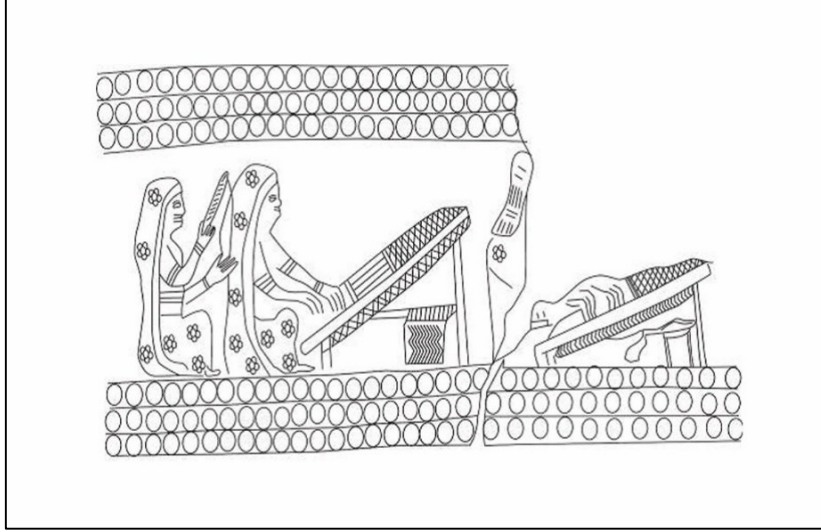
(Merhav, 1991)

Çizim 4: *Dokuma tezgahları*

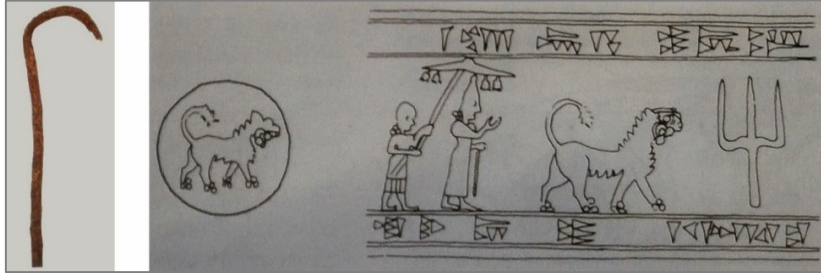
(Fazlıoğlu, 2001)

Çizim 5: Bir Urartu bronz kemer üzerinde bulunan dokuma tezgahı ve mekik tasvirinin çizimi

(Çavuşoğlu, 2017)

Çizim 6: Yoncatepe 'de bulunan baston ve mühür üzerinde yer alan baston figürü

(Belli ve Konuralp, 2006; Ayvazıyan, 2006)

ANA HATLARIYLA OSMANLI DEVLETİ'NİN EKONOMİSİ I*

OTTOMAN STATE'S ECONOMY WITH ITS MAIN LINES I

Mustafa ÖZTÜRK**

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 18/12/2020 Düzeltme/Revised: 28/12/2020

Kabul/Accepted: 28/12/2020

Araştırma Makalesi/Research Article

Atıf / Cite as: Öztürk, M. (2020). Ana hatlarıyla Osmanlı Devleti'nin ekonomisi I. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 122-147.

ÖZ

Uzun bir dönemi ihtiva eden Osmanlı Devleti'nin ekonomisi, tarım toplumu özellikleri göstermektedir. Klâsik dönemde ekonomi büyük oranda kendi kendine yetiyordu. Ama dünya genelindeki siyasî ve ekonomik gelişmeler, klâsik Osmanlı sisteminin yetersiz kaldığını ortaya koydu. Dünyadaki gelişmelere paralel olarak Osmanlı ekonomisinde de önemli gelişmeler ve değişimler yaşandı.

Osmanlı döneminin karmaşık ekonomik yapısı ve ilişkilerini bir makalede değerlendirmenin zorluğu bilinmektedir. Tarih araştırmalarında ya bir konuda etraflı ve derinlemesine inceleme yapılır veya temel kaynaklara dayanarak, daha uzun bakış açısıyla ele alınır. Bu araştırmada ikinci usul tercih edilmiştir. Böylece ekonomik alanda meydana gelen gelişme ve değişimleri takip ve mukayese etme imkânına kavuşulmuştur. Ancak dergilerdeki yazım kurallarına uymak zarureti dolayısıyla, bu çalışma; daha çok klasik dönem Osmanlı ekonomik düzeninin anlatıldığı “*Ana Hatlarıyla Osmanlı Devleti'nin Ekonomisi (1)*” ve genelde XVII. yüzyıldan sonraki meselelerin ele alındığı “*Ana Hatlarıyla Osmanlı Devleti'nin Ekonomisi (2)*” şeklinde iki mütemmim cüze ayrılmıştır.

Tarih boyunca tüm devlet idarelerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de iktisada nerede, nasıl ve hangi oranda müdahale edeceği meselesi son derece önemliydi. Osmanlı iktisadî düzenin klâsik dönemden başlayarak, XX. yüzyıla kadar olan iktisadî esasları, dönem içinde meydana gelen temel gelişmelerin bütüncül olarak bilinmesiyle mümkündür.

Bu çalışmada; Osmanlı ekonomik ve sosyal vaziyetinin esasları, ekonomi politikası, ekonominin temel göstergeleri olan müesseseler, timar, mukataa ve vakıflar değerlendirilmiştir. Ayrıca bütçeler, ticaret, para ve fiyatlar, vergi sistemi incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bütçeler, Osmanlı ekonomisi, para devreleri, vakıflar.

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında “*Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde*” yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan “*Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden*” hiçbirini gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma “*Etik Kurul İzni*” gerektirmeyen bir çalışmadır.

** Prof. Dr.; İzmir Demokrasi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, mustafa.ozturk@idu.edu.tr,
ORCID: 0000-0002-6808-8788

EXTENDED SUMMARY

In this study; the principles of the Ottoman economic and social situation, economic policy, institutions, timar, mukataa and foundations, which are the basic indicators of the economy, have been evaluated. In addition, budgets, trade, money and prices, tax system are examined. Later, the characteristics of the modern age, its effects on the Ottoman economic and political life, the economic situation of this period, and the reforms made in this field were emphasized. Thus, the Ottoman economy was handled in a holistic manner.

As in all state administrations throughout history, the question of where, how and at what rates to intervene in the economy was extremely important in the Ottoman Empire. Starting from the classical period of the Ottoman economic order. the economic principles up to the 19th century are possible by knowing the basic developments and changes that occurred during the period in a holistic way.

The economy of the Ottoman Empire, which includes a long period, shows the characteristics of the agricultural society. In the Classical period, the economy was largely self-sufficient. However, political and economic developments throughout the world revealed that the classical Ottoman system was insufficient. In parallel with the developments in the world, important developments and changes took place in the Ottoman economy.

Pre-industrial agricultural societies have common features in political, economic, military and social fields. The most obvious among these are; The natural use of energy resources was the muscle power of humans and animals, and the lifting and propelling power of water and air. Therefore, similar practices are encountered in all classical societies. Production technical tools and equipment, transport, trade, transportation and communication in classical states were based on the same natural energy sources. Therefore, there were no big differences between societies in terms of development level. Accordingly, social change and development took place in a very long time.

Because the Ottoman State lived the classical period characteristics, its economic order also carries the characteristics of an "agricultural society". Because the sources of Ottoman economics; agriculture, animal husbandry and industry based on natural energy resources, and the modest trade of raw materials and industrial products within or between countries. Since the money economy was not sufficiently developed and the economy in kind was more dominant, wages and payments were made in kind as in the timar system. This caused the dynamics of the economy to work slowly from time to time. An intermediate formula has been developed to overcome this problem. Since the state does not have the opportunity to supply the central currency in the desired amount and rate everywhere, mints were established in the capital and in the regional centers or close to the mines. The mints, which were operated by tax farming, had to mint coins with a meter and scale determined by Istanbul. Otherwise, the contract of the tax farming would be canceled and the mint would be closed.

The economic and social foundation of the Ottoman State is the heritage regime. In summary, the mîrî (official) regime; heritage is based on land and all property belongs to the state. It is the regime in which the state recruits soldiers, imposes official duties on its people, receives taxes and replaces the central dominant culture. In other words, the regions where the state makes distribution and conferences are the borders of the mîrî regime. These borders do not extend to all regions of the country where they are thought to be. Regions outside these regions have been administered with salivary or special status.

In the classical order, it was not possible to enrich with state resources, to become feudal and to become a lord over somebody. However, this established order 17th century With the deterioration of the century, the state resources passed into the hands of the notables in the center and families in the provinces and passed from father to son. The notables got stronger and gained great wealth. This, in turn, formed the basis for the formation of landlords and circles with great wealth, which have survived to the present day.

Miri thanks to the Ottoman regime, today was provided by the central integration of countries outside the borders of Turkey. In these regions, Ottoman foundations and works, immovable cultural assets, infrastructure facilities are standing as the legacy of the past. In the 19th century, the economic superiority of the industrializing European states began to be seen clearly. The development desire and will of the state could only be fulfilled by granting concessions to Western states. Thus, the Ottoman Empire entered the area of economic domination and competition of the West.

The Ottoman Empire, which did not want to stay away from the developments in the world in the recent times, also embarked on important economic reforms. Since the state could not provide its capital and technology with equity, it had to contract capital and technology in return for long-term broad concessions. Despite all the well-meaning efforts 19th century. Although there were partially modern industrial facilities in the century, the Ottoman economy was showing the characteristics of an agricultural society economy until its collapse. Because most of its national income is still based on agriculture, % 80 of the population lived in rural areas. As such, it

could be self-sufficient in basic food and necessities. As a result of the successful economic policies he followed according to his age, there was no “hunger” in the country. However, the public suffered from time to time due to some local disasters (such as drought, locust epidemic, plague). In these cases, thanks to the established order, grains from other provinces were transported to the disaster areas and trouble was prevented.

As a result of the historical continuity, the economic reforms and institutions established in this period passed to the Republic. Many institutions such as Ministries, Court of Accounts, railways, trams, tunnels, roadways, ports, ferry companies, companies operating in many areas, stock market, government bonds, banks, postal organizations, agriculture and industry schools continue to exist today. However, finding millions of gold liabilities of the Republic of Turkey has also inherited from the Ottoman Empire.

Key Words: Budgets, Ottoman economy, money cycles, foundations.

GİRİŞ

Tarih araştırmalarında iki usul ön plana çıkmaktadır. Birincisi, bütün kaynakları ile bir konu etrafında derinlemesine inceleme yapmaktır. Bu usulde dönemseller olarak mukayese imkânı sınırlıdır. Ama daha geniş açıdan yapılacak araştırmalara kaynaklık eder. İkincisi de genel hatlarıyla ama uzun bir zaman dilimi dâhilinde bir konuyu araştırmak, tartışmak ve sunmaktır. Bu usul ile konunun çeşitli yönlerden mukayesesi ve tarihî süreçteki gelişme ile değişmeleri takip ve mukayese etmek mümkündür. İkinci usulün kullanımında da birinci usul ile yapılan araştırmalardan faydalanır. Bu çalışma, ağırlıklı olarak daha önce yapılmış araştırmalarımız esas olmak üzere yeni bilgilerle ikinci usule göre hazırlanmıştır. Böylece Osmanlı ekonomisi hem yatay hem de dikey bir şekilde ortaya konmuştur.

Sanayi öncesi tarım toplumlarının siyasî, iktisadî, askerî ve içtimaî alanlarda ortak özellikleri vardır. Bunlar arasında en bariz olanları; enerji kaynaklarının tabii bir şekilde kullanılması, insanların ve hayvanın kas gücü ile su ve havanın kaldırma ve itme gücüydü. Bundan dolayı bütün klâsik toplumlarda benzer uygulamalara rastlanmaktadır. Klâsik devletlerde üretim teknik araç ve gereçleri, nakliye, ticaret, ulaşım ve haberleşme aynı tabii enerji kaynaklarına dayanıyordu. Bundan dolayı toplumlar arasında gelişmişlik düzeyi bakımından çok büyük farklılıklar yoktu. Buna bağlı olarak da sosyal değişme ve gelişme çok uzun sürede gerçekleşiyordu.

Osmanlı Devleti klâsik dönem özelliklerini yaşadığından dolayı, iktisadî düzeni de “tarım toplumu” özelliğindedir. Zira Osmanlı iktisadının kaynakları; ziraat, hayvancılık ve tabii enerji kaynaklarına dayanan sanayi ile hammadde ve sanayi mamullerinin ülke içinde veya ülkeler arasındaki mütevazı ticarete dayanıyordu. Para ekonomisi yeterince geliş(e)mediğinden ve daha çok aynî ekonomi hâkim olduğundan, ücretlendirme ve ödemeler de tımar sisteminde olduğu gibi aynî olarak yapılmaktaydı. Bu ise zaman zaman ekonomi dinamiklerinin ağır işlemesine neden oluyordu. Bu problemi aşabilmek adına bir ara formül geliştirilmiştir. Devletin merkezî parasını her an her yerde istenen miktarda ve oranda arz etme imkânı olmadığından, başkent ile maden yataklarına yakın veya bölgesel merkezlerde darphaneler kurulmuştur. İltizam ile işletilen darphaneler, İstanbul’un belirlediği vezin ve ayarda sikke darb etmek zorundaydı. Aksi halde iltizamın sözleşmesi iptal edilir ve darphane kapatılırdı.

Tarih boyunca tüm devlet idarelerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti’nde de iktisada nerede, nasıl, hangi oranlarda müdahale edeceği meselesi son derece önemliydi. Osmanlı iktisadî düzenin klâsik dönemden başlayarak, XX. yüzyıla kadar olan iktisadî esasları, dönem içinde meydana gelen temel gelişme ve değişmelerinin bütüncül olarak bilinmesiyle mümkündür.

1. Klâsik Dönem Osmanlı İktisadının Esasları

Osmanlı Devleti’nin idarî, iktisadî ve içtimai alanlardaki diyalektik görüşünün temelleri, geleneksel Türk kültüründe aranmalıdır. Zira Osmanlı düzeni rastgele bir sistem ihdas etmemiş,

tabîî olarak geleneksel dünya görüşünü benimsemiş ve uygulamıştır. Türk devlet geleneği, gücünü Tanrıdan alan, yerle gök arasında yaratılan insanları idare etmek üzere gönderilen hakan tarafından yönetilirdi. Buna göre; gök çadır, güneş ise bayraktı. Göğün altındaki her canlı, Tanrının hakana emanetiydi. Hakanın görevi, halkın güvenliğini sağlamak, karnını doyurmak ve adaletle hükmetmektir. Bu hasletler hem Göktürk Kitabelerinde hem de Kutadgu Bilig’de belirtilmiştir¹. Buna karşın halkın da devlete karşı üç temel görevi vardır: devletin hakkı olan vergiyi zamanında ödemek, kanunlara uymak ve devletin dostuna dost, düşmanına düşman olmaktır. Klâsik Türk devlet geleneğinin temel esaslarını oluşturan bu yazılı veya sözlü kurallar düzeninde, kimse kimsenin üstünde değildir². Halkın dilek ve şikâyetleri makbuldür, kadın, erkek, müslim, gayr-i müslim, herkes dilek ve şikâyetini sultana sunabilirdi. Türk-İslam devletlerinin hepsinde sultanların belli zamanlarda halkın dilek ve şikâyetlerini dinledikleri, bunun için divanlar düzenledikleri, bazen cuma ve bayram selamlıklarında halkın dileklerini yazılı olarak aldıkları ve değerlendirdikleri bilinmektedir. Bu köklü geleneğin bir devamı olan Osmanlı Devleti’nde de halkın dilek ve şikâyetlerine kulak verilmiştir³.

Hintlilerde, İranlılarda ve Türklerde yaygın olan bir dörtlemeye göre; *devlet askersiz, asker hazinesiz, hazine insansız, insan adaletsiz olamaz*⁴. Bu anlayışın bir varyantı olarak toplumsal düzenin temelini ve merkezine adalet konmuştur. Adaletle yönetilen insanlar, iktisadî kalkınmayı ve refahı sağlar, böylece devletin hazinesi güçlenir. Bunun akabinde de güçlü bir ordu teşkil edilir. Kısacası, adaletle hükmedilen bir toplumda müreffeh ve güçlü bir devlet yapısı oluşur⁵. İşte Osmanlı ekonomisi mantıken ve zihnen “*adalet mülkün temelidir*” şiarı üzerine tesis edilmiştir⁶. Osmanlı sultanı yeryüzünde Allah’ın halifesidir. Sultan ile müşahhaslaşmış devletin görevleri ise “*imar-ı bilâd ve terfih-i ibad* (ülkenin imarını ve halkın refahını sağlamak)” şeklinde söylenmiştir. Buna göre Osmanlı Devleti’nin iktisadî ve içtimâî politikası şöyle sıralanabilir:

- ✓ Devlet ile saltanat özdeşleşmiştir. Mülkün rakabesi devlete aitti, dolayısıyla devletin maddî manevî vasfını şahsında barındıran sultanındı.
- ✓ Devletin aslî görevi, halkın işe sorununu çözmektir. Devletin iktisadî açıdan ana fikri ticaretle zenginleşmek değil, halkın temel gıda ve ihtiyaç maddelerini temin etmektir⁷.
- ✓ Halkın aç bırakılmamasının yolu da adaleti sağlamaktan geçiyordu. Zira adalet, devletin bekasının en temel yapı taşıydı.

¹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig II- Tercüme*, (Haz.: Reşit Rahmeti Arat), TTK Yay., Ankara 1959, Beyit: 817, 818, 5574-5580.

² “*Halk arasında adaleti gözet... Halkı adil kanunlarla idare et, birinin diğerine tahakküme kalkışmasına izin verme*”, Y. H. Hacib, *Kutadgu Bilig*, Beyit 5563, 5575.

³ Mustafa Öztürk, “Osmanlı Devleti’nde Arzuhallerin Devlet-Halk İlişkileri ve Medeniyet Tarihi Bakımından Önemi”, *XVII. Türk Tarih Kongresi, 15-17 Eylül 2014-Ankara*, C. IV, K. I, TTK Yayınları, Ankara 2018, s. 211-229.

⁴ “*Memleket tutmak için çok asker ve ordu lazımdır, askeri beslemek için de çok mal ve servete ihtiyaç vardır. Bu malı elde etmek için halkın zengin olması gerekir, halkın zengin olması için de doğru kanunlar konulmalıdır*”, Y. H. Hacib, *Kutadgu Bilig*, Beyit 2057-2058.

⁵ Adaletiyle tarihe mal olmuş Hz. Ömer’e, Şam’da sahibinin rızası alınmadan bir arazide cami yapmak isteyen Halid b. Velid ile ilgili bir şikâyet ulaşmıştı. Bu şikâyette cevaben yazdığı mektupta Hz. Ömer, Halid b. Velid’e: “*Camiyi yık ama adaleti yıkma!*” demişti. İslam kültürünün karakteristik özelliklerini taşıyan Osmanlı Devleti’nin bu anlayışa sadık kalmaya çalıştığı söylenebilir.

⁶ Osmanlı Devleti, adaleti sağlamak için olağanüstü bir çaba göstermiştir. Vatandaşın ağır vergi yükü altında ezilmemesi, eşkiya ve haraminin tasallutundan korunması için onlarca ferman yayınlamıştı. Osmanlı adaletnâmeleri için Bkz.: Halil İnalçık, “Adaletnâmeler”, *Belgeler II/3-4*, TTK, Ankara 1967, ss. 49-145; Halil İnalçık, *Adalet Kitabı*, (Ed. Halil İnalçık, Bülent Arı ve Selim Aslantaş), Kadim Yay., Ankara 2012; Yücel Özkaya, “XVIII. Yüzyılda Çıkarılan Adalet-nâmelere Göre Türkiye’nin İç Durumu”, *Bellekten*, C. XXXVIII, S. 151, TTK, Ankara 1974, ss. 445-491.

⁷ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000, s. 41-46.

- ✓ Osmanlı'nın klâsik döneminde hiçbir tebaa bir diğerinin üzerinde hâkimiyet kuramaz, birileri başkalarına ağa veya bey olamazdı. Çünkü her şeyden önce devletin mîrî sistemi buna müsaade etmezdi.
- ✓ Hiç kimsenin devlet kaynaklarıyla zenginleşmesine müsaade edilmezdi. Buna rağmen devletin kaynaklarını kullanarak gayr-ı meşru bir şekilde zenginleşenler tespit edilirse görevlerinden azledilirler ve malları da müsadere edilirdi.
- ✓ Bütün idarî ve iktisadî tevcihler belli sürelerle sınırlıydı. Beylerbeyi, sancakbeyi, kadı gibi merkezî görevlilerin yerelleşmelerini önlemek amacıyla görev yeri süreleri 1-2 yılla sınırlandırılmıştı.
- ✓ Devletin/sultanın izin vermediği hiç kimse, devlet kaynaklarını tevcih edemezdi. Ekonomik hayata etki edebilecek her aşamadaki görevli; bakkal, kasap, imam, müezzin ve hatta ferraş bile sultanın beratı ile atanırdı.

Tablo-1'de devletin mîrî varlığının taksimatı, mutasarrıfları ve işletenleri tasnif edilmiştir. Buna göre özel mülk ve miri olan vakıf dahi devletin kesin murakabesi altındadır. Zaten tarım toplumlarında özel mülkiyet son derece sınırlıdır. Mîrî topraklar, timar müessesesi ile raiyyet tarafından işletilirdi. Toprağı müstahsil kılmak için işletme hakkı resmî bir görev karşılığında şahıslara tevcih edilirdi ki buna da timar denirdi. Bahsedilen mîrî varlığın tasarruf, işletme ve vergilendirilme hususlarında devletin benimsediği politikayı Mehmet Genç (2000), “*iaşe, gelenekçilik ve fiskalizm*”e dayandırmaktadır⁸.

Tablo-1: Devlet-Mîrî Varlık İlişkisi		
Kaynağı	Müessesesi	Mutasarrıfı/İşleteni
Toprak	Timar	Raiyyet
Sınaî-Ticarî	Mukataa	Emin/Mültezim
Özel Mülk	Çiftlik/Vakıf	Özel Kişi/Mütevelli

Selçuklu ikta sisteminin bir devamı mahiyetindeki timarın esası; rakabe altındaki toprakların yine birer devlet memuru olan ve maaşlarını timarlarının gelirlerinden (vergi) alan sipahilerin gözetiminde, intifa hakkına sahip köylüler tarafından işletilmesidir. Başka bir ifadeyle, “*geçimlerini sağlamak veya hizmetlerine ait masrafları karşılamak üzere bir kısım asker ve memurlara muayyen bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsil yetkisi ile birlikte tahsis edilmiş, çoğunluğu toprak olan vergi kaynaklarına*” verilen addır⁹. Timar topraklarını işlemek hak ve görevine sahip olan reyanın idaresi, işletmeye nezaret ve vergilerin tahsili “sahib-i arz” diye zikredilen dirlik sahiplerine bırakılmıştı. Bu yetkinin ve sistemin denetlenmesi görevi kadılarına verilmişti. Böylece çoğu sipahi olan dirlik sahiplerinin toprak ve reaya (köylü) üzerindeki yetkileri hukuki çerçevede yürütülmekteydi¹⁰. Böylece timar, vergi toplamanın olduğu kadar, görevlilerin ücretinin de ödenmesi aracıydı.

Osmanlı Devleti'nin sınırları genişledikçe, idarî ve iktisadî bakımdan ülkenin tek merkezden yönetilmesi zorlaştı. Onun için devlet, geniş idarî birimlere/eyaletlere ayrıldı. Ancak eyaletlerde vergi toplama ve resmi görev karşılığı ücretlendirme timar sistemiyle yapılmaya devam etti. Çünkü nakit ekonomisi yeterince gelişmemişti, bundan dolayı her türlü mal ve hizmeti nakde çevirmek mümkün değildi.

⁸ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yay., İstanbul 2000. Daha önce kullanıldığı için kısaltılmalı.

⁹ Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı İktisat Tarihi*, 8. Baskı, Dergâh Yay., İstanbul 2008, s. 219.

¹⁰ A. Tabakoğlu, *Osmanlı İktisat Tarihi*, s. 220.

Timar sisteminde devletin gelirleri mahsul zamanına bağlıydı. Ancak devletin ihtiyaçları ve giderleri süreliydi. Örneğin, ordu ve donanma baharda sefere çıkardı. Fakat XVII. yüzyıldan itibaren gelişen silah sanayine bağlı olarak, her mevsimde savaş yapılmaya başlamıştı. Doğal şartlara bağlı olan timar gelirleri, devletin her alanda artan masraflarını karşılayamıyordu. Bununla birlikte, yaygın kanaatin aksine timar sistemi bozulmamıştır. Kanunnâmesiyle ve bütün uygulamalarıyla yürütülmüş, ancak teknolojik gelişmeler karşısında yetersiz kalmıştır.

Osmanlı Devleti'nde hem gelirlerinin hem de askeriye'nin kaynakları kırsaldandı. Keza çiftlikler asker beslemenin kaynağı olduğu için, orduların kaynağı da yine kırsaldaki nüfustu. Bu durum, zamanla kır nüfusuyla şehirli nüfusun değişmesine bağlı olarak evrilmiştir.

Mîrî Rejim denilen klâsik dönem Osmanlı düzeninin esası; tahrir, timar ve mîrî mukataalara dayanmaktaydı. Fethedilen veya ilhak edilen bir bölgede önce tahrir yapılır, daha sonra timar sistemi uygulanırdı. Bütün mukataalar da mîrî idi. Başka bir ifadeyle mîrî rejim; *devletin asker çıkardığı, vergi aldığı ve merkezî hâkim kültürünü ikame ettiği sistemdir*. Tahrir yapıp timara verilen yerlerde hem asker çıkarılabiliyor hem de vergi toplanabiliyordu. Ancak bu rejim sanıldığı gibi bütün ülke genelinde uygulanmamıştır. Mîrî rejimin sınırları şöyle sıralanabilir: güneyde Şam'dan başlayarak doğuya doğru Suriye Çölü'nü dışta bırakarak, Rakka'dan Deyr-i Zor'a oradan da Musul, Kerkük ve Bağdat'ın kuzeyinden Tebriz'e ve Kafkas Dağlarının batısında Revan dâhil Batum'a ulaşırdı. Batıda ise Tuna Nehri doğal sınır olmak üzere güneye doğru, bütün Bulgaristan, Makedonya, Kuzey Yunanistan ve Bosna-Hersek üzerinden Adriyatik Denizi'ne çıkardı. Kuzey Yunanistan'dan Saros Körfezinden Adalar Denizi'nden Sakız, Midilli, Oniki Adalar, Rodos ve Kıbrıs üzerinden Şam'a uzanırdı. Kuzey Afrika, Habeş, Yemen, Basra, Lahsa, Kafkasya'da Güril, Dadyan ve Açıkbaş Melikleri Salyaneli vilayetlerdi¹¹.

Mîrî rejime dâhil bölgelerde dinî ve etnik duruma bakılmaksızın uzun yıllar timar işletilmiştir. Bu bağlamda bölge halkı uzun yıllar resmi görevler almış, vergi vermiş, böylece merkezle/devletle bütünleşmişti. İşte bu Osmanlı iktisadî uygulamalarının bir yansıması olarak; günümüzde Osmanlı'dan ayrılarak bağımsız birer devlet haline gelen yerlerin halkları, sosyo-kültürel ve sosyo-iktisadî bakımdan Anadolu/Türkiye ile bağımlı hareket etmektedirler.

1.1. Osmanlı Devleti'nin İktisadî Varlığı

Dünyanın en zengin coğrafyalarından birine hâkim olan Osmanlı Devleti'nin iktisadî kaynakları kendine yetmekteydi. Çünkü Anadolu, Rumeli, Irak, Suriye, Mısır gibi zengin bölgeler; İstanbul ve Çanakkale Boğazları; Karadeniz, Akdeniz, Kızıldeniz ve Basra Körfezi, Kuzey Afrika kıyıları; Kıbrıs, Girit ve Adalar Denizindeki irili ufaklı onlarca ada Osmanlı coğrafyasının iktisadî kapasitesini göstermektedir. Klâsik dönemde devletin ve halkın temel ihtiyaçlarını karşılayabilecek her şey bolca mevcuttu. Geniş tarım alanlarında hububatın her çeşidi üretilir, kasaba ve köylerde hayvancılık yapıldı. Ancak bazı lüks kalemlerde ve yurt içinde üretilemeyen bazı mallar ithal ediliyordu. Ama Sanayi İnkılabı'ndan sonra kendi imkânları ile üretmediği teknolojiyi de ithal etmek zorunda kaldı.

Osmanlı Devleti, XIV.-XVI. yüzyıllar arasında ordu, donanma ve halkın diğer ihtiyaçlarını kendi öz kaynaklarıyla karşılıyordu. Başta Denizli, Balıkesir, Alaşehir olmak üzere ülkenin pek çok yerinde ipek ve bez dokuma sanayii vardı. Ankara'nın sofı ise dünya çapında meşhurdu. Bursa, Halep, Malatya, Diyarbakır ve Şam'da kadife, ipek, kutni kumaşlar dokunur

¹¹ Osmanlı Mîrî Rejiminin çeşitli yönleriyle tahlili hakkında bkz.: Mustafa Öztürk, "Osmanlı Mîrî Rejiminin Misâk-ı Millî ile Münasebeti", Genelkurmay ATASE- *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I*, 23-25 Ekim 1995-İstanbul, Ankara 1996, s. 186-192; Mustafa Öztürk, "Osmanlı Mîrî Rejiminin Suriye ve Irak'ta Uygulanmasının Sonuçları", *Gazi Akademik Bakış*, C. IX, S. 18, Ankara 2016, s. 1-18.

ve her tarafa gönderilirdi¹². İhtiyaç hâsıl olduğunda Rusya, Lehistan, Venedik hükümetlerine, bilahare de İngiltere'ye hassa tacirler göndererek, lüzumlu emtiayı tedarik ederdi¹³. Yeniçeri askerine her sene verilen kaput için içeride belli yerlerden ocaklık olarak her sene belli miktarda yapağı alır ve bunu Selanik ve köylerindeki tezgâhlara vererek yağmurluk dokuttururdu. Aynı şekilde yeniçerilerin iç çamaşırları için de ocaklık yerler vardır. Donanma için kereste, yelken bezi, gemi halatı, zift, üstüğü, kürek, gemi demiri vesaire için muayyen ocaklık yerler de çalışmaktaydı¹⁴.

Şehir ekonomisi esnaf teşkilatı kapsamında belirli esaslara göre yürütülürdü. Her sektörün bağlı olduğu bir esnaf grubu vardı. Çırak-kalfa-usta silsilesine göre yetişen esnaf, kendi mesleğini icra ederdi. Bir esnaf ikinci, üçüncü bir mesleği aynı anda yapamazdı. Bu suretle her alanda geniş bir istihdam alanı yaratılmış oluyordu. Esnaf loncaları, devlet-esnaf ve halk-esnaf arasındaki ilişkilerden sorumluydular. Yöneticilerini (şeyh, baba, kethüda, baş) kendileri seçer ve azlettirirlerdi. Halkın ihtiyacı olan her türlü emtianın bol, ucuz, kaliteli ve her zaman bulunabilmesine dikkat edilirdi. Her şehirde böyle bir teşkilatlanma vardı. Örneğin İstanbul'da 1638 yılında 57 fasılda 1100 sınıf bulunmaktaydı¹⁵.

Ticarette kâr haddi, narh, ithalatın teşvik, ihracatın zorlaştırılması ve ihracattan daha yüksek gümrük alınması, müsadere gibi müesseselerin uygulanması, iaşenin teminine yönelikti. Diğer yandan içeride ne kadar bol olursa olsun *ihracı memnu emtia* kabul edilen; at, hububat, bakliyat, silah, kükürt, kurşun, bakır, demir, kereste ve deri yurt içinde tutulurdu¹⁶. Bazı özel durumlarda *inayet-i şahane* kabilinden ve siyasî amaçlarla Venedik'e zahire ihracına izin verilmiştir¹⁷.

Osmanlı Devleti'nde ordu ve piyasanın ihtiyacını karşılayabilen çok sayıda maden yatakları bulunmaktaydı. Foça, Ulubat, Kütahya, Şarkî-Karahisar ve Gümölcine'de şap madenleri vardı. Henüz XIV. yüzyılda şap madenlerini işletme imtiyazı, bir taviz olarak değil siyasi amaç doğrultusunda Cenevizlilere verilmişti¹⁸. Bilecik'teki demir madeni, ordunun kurşun ve gülle ihtiyacını uzun süre temin etmişti. Amasya Gümüşhacıköy'de gümüş, Kastamonu Küre'de bakır madenleri faaldi. Buralardan çıkarılan bakır Tokat, Sivas ve Amasya esnafına ulaştırılıyordu. Bakırın İran'a kaçırılmasına asla izin verilmezdi. Ayrıca Rumeli'nde Serez Sidre Kapısı ve Novoberda'da gümüş madenleri işletiliyordu¹⁹. Bazı kimya, ecza, cam, çelik, kadife kumaş gibi mallar dışarıdan alınıyordu. Kısacası klâsik dönemde devlet, zaruret derecesinde dışarıya muhtaç değildi.

1.2. Ticaret

I. Selim döneminde (1512-1520) Anadolu birliği sağlanmıştı. Kanunî dönemi ile Van ve Erzurum da ilhak edilince, Anadolu tamamıyla Osmanlı hâkimiyetine girmişti. Yavuz döneminde Suriye ve Mısır'ın ilhakı ile Osmanlı Devleti'nin sınırları daha da ileri taşınarak Bağdat ve Basra'ya kadar uzandı. Trablus, Tunus ve Cezayir'in ilhakıyla Kuzey Afrika ve dolayısıyla Akdeniz'in büyük bir bölümü Türk hâkimiyetine girdi. Avrupa'da Macaristan ve Viyana'ya kadar uzanan Osmanlı hâkimiyetiyle o zamana kadar dünyanın bilinen en önemli

¹² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1975, s. 682.

¹³ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, s. 689.

¹⁴ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, s. 689.

¹⁵ Niyazi Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, 3. Baskı, YKB Yayınları, İstanbul 2018, s. 314.

¹⁶ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, s. 686.

¹⁷ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, s. 684; Mustafa Öztürk ve Ahmet Aksın, "Venedik Devlet Arşivindeki Bailo Defterlerine Göre Osmanlı Devleti'nin Venedik'e Zahire ve Asker Yardımı (1624-1631)", *OTAM*, C. 32, Ankara 2013, ss. 141-170.

¹⁸ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I, (1300-1600)*, s. 242-244; Halil İnalcık, "İmtiyazat", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 22, ss. 245-252.

¹⁹ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, s. 682-683.

kara ve deniz ticaret yolları Osmanlı kontrolüne geçti. Karadeniz'den Akdeniz'e, oradan Kızıldeniz'e ve Aden'den Doğu Afrika kıyıları ile Hindistan'a kadar uzanan dünyanın en işlek deniz yolları da Osmanlı egemenliğine girdi. Karada da hem İpek Yolu hem Baharat Yolu, Osmanlı topraklarında hayat bulmaktaydı.

Dünyanın en işlek ticaret yollarının Osmanlı hâkimiyetine girmesine bağlı olarak devletin ticaret gelirleri de arttı. Özellikle İstanbul, İzmir ve Halep başta olmak üzere ülkenin pek çok şehrinde Batılı devletler (Venedik, Fransa, Flemenk [Hollanda], İngiltere ve Avusturya) konsolosluk açmaya başladılar. Hatta zannedildiği gibi Venedik'in sadece İstanbul'da değil, Halep, İzmir, Kıbrıs ve İskenderiye'de Bailoları vardı. Özellikle Kanunî döneminde mevcutlara yeni hanlar, kervansaraylar eklendi. Halep örneğinde görüldüğü gibi inşa edilen hanlar, kervansaraylar ve kayseriyeler,²⁰ ticaretin büyük ölçüde geliştiğini göstermektedir. Memluk döneminde inşa edilen hanlara ilaveten Osmanlı döneminde de Kurt Bey, Dukakîn-zâde Mehmet Paşa, Cedîd Han, Gümrük Hanı ile Hoca Mahmut, Mısır Bay ve Kânim kayseriyeleri inşa edildi.

Coğrafi keşiflere bağlı olarak; dünya ticaret yollarının Atlas Okyanusu'na kayması ve Afrika'nın güneyinden Hindistan'a ulaşılmasının, Osmanlı ticaretini olumsuz etkilediği kanaati yaygındır. Bununla birlikte, Halep örneği bu genellemeyi bozmaktadır. Zira XVI. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa devletleri Osmanlı ile ticarî ilişkilerini geliştirmek, buradan doğuya gitmek için imtiyaz almaya büyük gayret ediyorlardı. Bunun için de konsolosluklar açıyorlardı. Nitekim ticarî gelirler de Osmanlı ticaretinin gerilemediğini, aksine geliştiğini doğrulamaktadır. Örneğin Halep'in ağnam, bâc-ı bazar, akmiş tamgası, bostan, boyahane, darphane, debbağhane, esir pazarı, pembe kapanı, sabun, zeytin kapanı gibi mukataa gelirleri artış göstermiştir. Halep mukataa gelirleri 1520'de 2.314.290, 1536'da 3.573.704, 1550'de 3.235.416 ve 1584'te 3.390.216 akçeye yükselmiştir. Bu durumda mukataa gelirleri yani ticarî ve sınaî işletme ve gelirlerde herhangi bir gerileme söz konusu değildir. Tam tersine dönem sonu itibarıyla %71,5 oranında artış gözlemlenmiştir²¹.

XVI. yüzyılda Kızıldeniz-Aden-Hindistan ve Açe ticaret yolunun ihyası, Akdeniz'in önemini canlandırmıştır. Bölgede Osmanlı Devleti'nin en büyük rakibi olan Portekizliler, Osmanlılar tarafından kutsal bölgelerden uzaklaştırıldı. Mücadele Hint Denizi'nde devam etti²². 1554-1567 dönemi Açe-Kızıldeniz ticaretinde olağanüstü bir gelişmeye tanık olmuştu ki, herhalde bu da Osmanlı-Açe iş birliğinin yenilenmesinden kaynaklanıyordu. Böylece Açe-Kızıldeniz, ya da Açe-Gücerat-Basra ticaret rotası, XVI. yüzyılın ortalarından itibaren Asya ticaretinin ana yolu haline gelmiş, baharat ticaretinin yeni iki merkezi Trablusşam ve Basra olmuştu²³. Kızıldeniz ticaretinin merkezi Cidde idi. Doğu'dan gelen gemiler en son Cidde'ye oradan da daha küçük yelkenlilerle Süveyş'e geliyorlar ve kısa bir kervan yolculuğu ile Akdeniz'e ulaşıyorlardı. Bu da gümrük gelirlerinin yükselmesi demektir. Örneğin XVI. yüzyılın başlarında Mekke'nin gümrük geliri 90.000 düka altını iken, 1587'de 150.000 düka altını

²⁰ Kayseriye; ikametgâh, dükkân, imalathane ve depoların bulunduğu bir ticaret merkezleridir. Venedik'te de aynı mimarî tarzda ve aynı amaçla kullanılan kayseriyeler halâ mevcuttur. Venedik'in Osmanlı öncesinde Bizans, Mısır'da Eyyübi, Memluk, Anadolu'da Selçuklularla ticarî münasebetleri malûmdur. Bkz. Şerafettin Turan, *Türk-İtalya İlişkileri I-Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine*, Metis Yay., İstanbul 1990.

²¹ Enver Çakar, *16. Yüzyılda Halep Sancağı 1516-1566*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yay., Elazığ 2004, s. 300.

²² Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'nda Osmanlı Portekiz mücadelesi için bkz.: Salih Özbaran, *Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı*, 3. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013; Salih Özbaran, "Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu (Onaltıncı Yüzyılda Ticaret Yolları Üzerinde Türk-Portekiz Rekabet ve İlişkileri)", İÜ. *Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C. 31, İstanbul 1977, s. 65-146; Salih Özbaran, *Ottoman Turks and the Portuguese in Arab Gulf, 1534-1581*, Basra University 1979.

²³ H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I*, s. 408-409.

bulmuştu²⁴. Diğer taraftan Açe ticaret yolunun bir kolu da Basra Körfezi'ne iniyordu ki, Venedik'in Osmanlı limanlarından alıp Balkanlar ile Avrupa'ya baharat, yünlü, pamuklu ticareti yapması, uluslararası ticaretin tekrar Akdeniz'e dönmesine vesile oluyordu. Nitekim Akdeniz'in önemini gören Fransa, İngiltere ve Flemenk de Akdeniz ticaretine önem vermeye başladılar. Bu maksatla Osmanlı Devleti'nden imtiyazlar aldılar. XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngiltere, Fransa ve Hollanda Akdeniz'de, Venedik ve Cenevizlilerin yerini almaya başladılar²⁵. Bununla birlikte XVII. yüzyıldan itibaren kuzeyden güneye doğru yayılan Rusya da artık bu ticaret ağına dâhil olmuştu.

Osmanlı Devleti, Rusya, Lehistan, Avusturya, Venedik, Cenova, Floransa, Fransa, İngiltere, İran ve Hindistan ile ticaret yapardı. Ancak devletin ticarete belli kuralları vardı. *Memnu olan emtianın* dışında iç piyasada ihtiyaç fazlası mal olursa bunlar ihraç edilebilirdi. İhtiyaç fazlası olan bu mallar şunlardı: ipek, ipekli kumaş, yün, yünlü kumaşlar, pamuk, yapığı, tiftik, mazi, halı, şap. Lehistan, Osmanlı Devleti'nden kadife, balmumu, Venedikliler ipek ve ipekli kumaşlarla Mısır'dan baharat alırlardı. İhraç edilecek her ne olursa olsun, hükümetin izni şarttı²⁶. Devletin Venedik'ten yaptığı ithalat ise çuha, sülyen, zeybak, bakır, tel, sarı teneke, üstübeç, kâğıt, cam, sırça, boya, iğne, boncuk, makas ve ayna, Rusya ve Lehistan'dan kürk, balık dişi, Floransa'dan flordin denilen çuha ve Fransa'dan çeşitli mamul emtia alırlardı²⁷.

Coğrafi farklılıklar iktisadî hayatın dinamizmidir. Coğrafya her yerde aynı özellikte ve verimlilikte değildir ama insanların ihtiyaçları sürekli. Osmanlı Devleti de kendisinde bulunmayan veya iktisadî olarak üretmediği emtiayı ticaret aracılığıyla ithal ediyordu. Bunun için de karşı ülkelere “*mütekabiliyet*” esaslarına göre imtiyazlar veriyordu. Yabancılara verilen hakların aynısı o ülkelerde ticaret yapacak Osmanlı teb'ası için de geçerliydi. İmtiyazlar hakkında olumsuz kanaatler varsa da bunlar yersizdir. Kanunî, Fransa'ya imtiyaz verirken Fransa'ya hiç de muhtaç değildi. Keza Venediklilere verilen imtiyazlar da hem iktisadî hem de politik amaçlara yönelikti. Ancak XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren imtiyazlar baskı ve sömürü aracı haline gelmiş, hatta XIX. yüzyılda sömürü aracı olmaktan öte, emperyalizmin tahkim aracı olarak kullanılmıştır.

1.3. Vakıflar

Sanayi Devrimi'nden önceki devletlerin vatandaşlarına karşı asli görevi güvenliklerini sağlamaktı. Devlet, bugünkü gibi sosyal ve iktisadî hayatın içinde değildi. Kendini, sosyal hizmetleri yerine getirmekle görevli addetmemiştir. Bu bakımdan merkezî bütçelerinden yol, köprü, okul, hastane gibi sosyal hizmetler için nakit para ayırmamışlardı. Eğer bu yatırımlardan herhangi birisi devletin güvenlik hizmetlerini ilgilendiriyorsa, ona para ayrılmıştır. Her ne kadar diğer alanlara yapılan harcamalar da o devletin millî hâsılasından harcanmaktaysa da, kurumları farklıdır. Bu dönemde söz konusu hizmetler, vakıflar marifetiyle yerine getirilmiştir. Klasik dönemlerde Doğu'da ve Batı'da vakıfların bu kadar yaygın olması da bundan kaynaklanmaktadır. İngiltere veya Fransa'daki okullar için merkezî bütçeden para ayrılmamış,

²⁴ H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I*, s. 407-408.

²⁵ XVII. yüzyıla kadar Akdeniz ticaretinin rakipsiz devleti Venedik idi. Venedik, Osmanlı Devleti nezdinde Hıristiyan hükümetler arasında ‘*müsaadeye en ziyade mazhar ülke*’ konumundaydı. Osmanlı Devleti'nin en önemli ticaret ortağı, Avrupa'daki en önemli müttefikiydi. Buna rağmen Venedik'in düşüşü de yine Osmanlı'nın eliyle olmuştur. 1571'de Venedik'in en önemli üssü olan Kıbrıs Osmanlı'nın eline geçti. 1669'da da Venedik'in Akdeniz'deki en önemli adası Girit de aynı şekilde Osmanlı topraklarına katıldı. Böylece Venedik'in Akdeniz ile ilişkisi neredeyse kesildi ve Adriyatik Denizi'ne mahkûm oldu. İşte bu sıralarda İngiltere, Fransa ve Hollanda Akdeniz'de yükselmeye başladı.

²⁶ İ. H. Uzunçarşılı *Osmanlı Tarihi*, C. II, s. 684-685.

²⁷ İ. H. Uzunçarşılı *Osmanlı Tarihi*, C. II, s. 685.

bu binalar kiliseler tarafından yaptırılmıştır. Keza Osmanlı merkezî bütçelerinde²⁸ de mezkûr yatırımlar için para harcanmamıştır.

XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin bütün alt yapı, dinî, hayrî, eğitim ve kültür alanındaki hizmetler de vakıflar aracılığıyla yapılmıştır. Başta sultanlar olmak üzere üst düzey devlet erkânı, taşrada ayan-eşraf pek çok vakıflar kurmuşlardır²⁹. Özellikle Kanunî döneminde gelirleri milyonlarca akçeyi bulan, büyük külliye inşâ edilmiştir. Süleymaniye Külliyesi bunun en güzel örneklerindedir³⁰. Süleymaniye Vakfı'yla ilgili muhasebe bilançolarının gelirler kısmında, medreselerle ilgili ayrıntılar yoktur. Sadece vakfa veya külliye vakfedilen mülkler kaydedilmiştir. Vakıf gelirleri, vakfiyedeki prensiplere göre külliye birimlerine dağıtıldığından, özellikle “*dârülhadis*” veya diğer medreselere vakfedilen mülklerden bahsedilmemiştir. Süleymaniye Vakfı'nın gelirleri, vakıf adına inşa edilen han, hamam, dükkân ve oda gibi gayrimenkuller ile bostanlardan sağlanan kira gelirleri; devlete ait bir gelirin bir bedel karşılığında süreli, yıldan yıla veya ömür boyu şartı ile kiralanması ile elde edilen mukâtaalar; cizye gelirleri ve genellikle miktarları yıldan yıla büyük farklılıklar gösterebilen ârizî nitelikteki diğer gelirlerden oluşmaktaydı³¹. Vakfın gelirleri gayrimenkul veya cizye gelirleri olarak belirtildiğinden dolayı nakit olarak toplamını tespit etmek mümkün olmamıştır.

Bu dönemde Şam, Halep, Kudüs ve Hameyn'de zengin vakıflar kurulmuştur. Hürrem Sultan'ın Hameyn'de kurduğu büyük vakıf meşhurdur³². Bununla birlikte Lala Mustafa Paşa, Rüstem Paşa, Sokullu Mehmet Paşa gibi vezirler de hem İstanbul'da hem de vilayetlerde büyük vakıflar tesis etmişlerdi. Halep'te Hüsrev Paşa'nın kurduğu vakıf da buna bir örnektir. 1550 yılında inşa edilen Hüsreviye Külliyesi, Halep ticaretinin gelişmesini temsil etmektedir. Külliye gelirleri, Halep merkez, Antakya, Hama, Humus, Ayıntab ile çevre kasaba ve köylerde, hanlar, kayseriyeler, ev, oda, hamam, dükkân kiralari, fırın, değirmenler, boyahaneler ile bostanlar ve bahçeler köy ve mezralardan oluşmakta olup, yıllık geliri 198.459 akçeydi. Gelirlerinin % 26'sı Halep şehrinde, % 74'ü de çevre sancak ve nahiyelerdeydi³³. Bu kadar geniş bir alana yayılan vakıf gelirlerinden, vakfın önemli bir istihdam yarattığını, külliye masrafları karşılamak amacıyla da büyük bir pazar oluştuğunu göstermektedir. Halep'in dışında Rumeli'den Bağdat'a, Basra'ya, Hicaz'a, Yemen'e, Mısır'a ve Kuzey Afrika'ya kadar binlerce vakıf tesis edilmiştir. Bunlar sayesinde bütün alt yapı, eğitim-öğretim ve diğer hayrî hizmetler yerine getirilmiştir.

Ülkedeki gayr-i Müslimlerin de vakıfları vardı. Eskiden beri kiliselerin tasarruflarına bırakılan emlak ve akar, onların yöneticileri tarafından idare ediliyordu. Zaman zaman kiliselerin emlakine yapılan haksız tecavüzlerle ilgili yapılan binlerce şikâyet, Osmanlı Hükümeti tarafından dikkate alınmış ve gereğinin yapılması için mahalline mübaşir görevlendirilmiştir. Bu husus, Osmanlı sultanının bütün halkın hâmisî olduğunun bir göstergesidir. Her halükârda vakıflar, dönemin iktisadî, sosyal ve kültürel müesseseleriydi. O

²⁸ Bkz.: Ömer Lütfi Barkan; “H. 934-935 (M. 1527-1528) Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği”, *İÜ. İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XV, S. 1-4, İstanbul Ekim 1953-Temmuz.1954, s. 251-329.

²⁹ Vakıfların kuruluş ve işleyişi ile ilgili olarak bazı olumsuz yönleri bulunmaktadır. Bunlar, vakıfların büyük çoğunluğunun servetin, devletin kontrolünden kurtarmak amacıyla nesilden nesle geçmek üzere ekber ve erşed evlatlarını mütevellî tayin etmeleri, bu yolla nesli hayatta oldukça servetin sülalesinde kalması usulünün yaygın olmasıdır. Bu tarz vakıflara *adi aile* veya *evladiyelik vakıflar* denir. Ancak sultan vakıfları bundan müstesnadır.

³⁰ Süleymaniye Camii ve imaretinin inşası ve inşaatı için Bkz.: Ömer Lütfi Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmaretinin İnşaatı (1550-1557)*, C. 2, TTK Yay., Ankara 1972.

³¹ Mehdi Çiftçi, *Süleymaniye Külliyesi ve Süleymaniye Darü'l-Hadisi*, Ankara 2018, s. 22.

³² Hürrem Sultan pek çok vakıf kurmuştur. İstanbul'daki Haseki Külliyesi ve Kudüs'teki Haseki Sultan İmaretini bunlardandı. Kanunî'nin Hürrem adına *Cisr-i Mustafa Paşa Kervansarayı* ve *İmaretini* kurduğu bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için Bkz.: Mustafa Güler, *Osmanlı Devleti'nde Hameyn Vakıfları-16 ve 17. Yüzyıllar*, Çamlıca Yay., İstanbul 2011.

³³ Enver Çakar, “16. Yüzyılda Halep'te Bir Osmanlı Vakfı: Hüsreviye Külliyesi”, *Vakıflar Dergisi*, C. 41, Ankara 2014, s. 74-80.

tarihlerde hükümetin üstlen(e)mediği sektörlerde büyük hizmetler sunmuşlardır. Vakıfların kaynakları, kurucularının kendi servetleridir. Sultan, vezirler, sultan anneleri ve hanımları, beylerbeyleri, ulema, kadı ve müderrisler, kurdukları vakıfları, kendilerine tahsis edilen has gelirlere veya maaşlarıyla inşa ediyorlardı. Sultan bile vakfı için merkezî bütçeden tek akçe harcamamıştır.

Osmanlı vakıflarıyla ilgili dikkat çeken bir husus; XV., XVI. ve kısmen XVII. yüzyıllarda büyük vakıfların kurulduğu, daha sonraki yüzyıllarda ise eskiye oranla büyük vakıfların kurulmamış olmasıdır. Bu durum, vâkıfların gelir düzeyi ile doğrudan ilgilidir. Örneğin XVI. yüzyılda Halep Beylerbeyinin yıllık geliri bir milyon akçe idi. O tarihlerde altın ortalama 60 akçeydi ki bu da 16.666 altın anlamına geliyordu. Ama XVIII. yüzyılın başlarında altının 400 akçeyi geçmesiyle bu meblağ 2.500 altına gerilemiştir. XVIII. ve XIX. yüzyıllardaki bir paşanın bu miktar para ile vakıf kurması, büyük cami, kervansaray inşa etmesi pek mümkün değildi.

Osmanlı ekonomisinin büyük bir kısmı vakıflar aracılığıyla yürütülüyordu. Fakat vakıflar aynı zamanda servetin ailelerin elinde kalmasını sağlayan bir müessese olma özelliğini de taşıyordu. Vâkıf, malını vakfederken, vakfettiği hizmetleri ve orada görev yapan kimselere verilecek ücretleri, belli günlerde fakirlere yemek ve diğer aynî yardımları saydıktan sonra, vakfın mütevelliliğine ekber ve erşed evladını, “*batnen ba’de batn neslen ba’de nesl (göbekten göbeğe, nesilden nesile)*” atanmasını şart koşardı. Böylece nesli var oldukça servetin ailede kalması garanti altına alınmış olurdu. Cuma günleri kendisinin ve ölen yakınlarının ruhlarına bağışlanmak üzere Kur’an’dan bir cüz, Pazartesi günleri de Buhari’den hadis okunmasını şart koşmayı da ihmal etmiyordu. Bu haliyle vakıfların büyük çoğunluğu hayrî değil aile vakıflarıdır.

Vakıflarla ilgili bir başka konu da I. Murad’tan beri süregelen Surre Alaylarının klâsik dönem boyunca aynı şekilde devam etmesi meselesidir. Başta Kâbe örtüsü olmak üzere Mekke ve Medine uleması ile ileri gelenlerine, fakir fukarasına dağıtılmak üzere yüklü miktarda para gönderilirdi. Tabii ki surre, önemli bir yekün oluşturuyordu. Surre alayının para ve kıymetli hediyeler taşıdığı bilindiğinden, Şam’dan sonra sıkça bedevi Arapların saldırısına maruz kalıyordu³⁴. Her şeye rağmen bu gelenek 1920’lere kadar sürmüştür.

2. Ekonomik Açıdan Osmanlı Toplumsal Yapısı

Osmanlı düzeninde halk arasında din, dil, ırk ve kültür bakımından bir fark yoktu. Sınıflar arasında keskin çizgiler olmayıp, tam tersine sınıflar arasında geçişler her zaman mümkündü. Bir çiftçinin, bir Hıristiyanın oğlu kabiliyetine göre devlet idaresinde çeşitli mansıp alabiliyor, en üst makamlara kadar yükselebiliyordu. Devlet nezdinde din, dil, etnik köken değil, devlete hizmet ve sadakat önemliydi.

İktisadî hayatın temeli ziraata dayandığı ve halkın büyük kesiminin geçim kaynağının ziraat olması nedeniyle, halkın büyük kısmı kırsal kesimde yaşıyordu. Buna göre klâsik dönemde şehirleşme çok azdı. Kırsal kesimde iktisadî kaynaklar, üretim araç ve teknikleri aynıydı. Kaynakların devletin mülkü olduğu, bu kaynakların tevcihinin resmî bir görevle mukayyet olduğu bir sistemde, bu görevlerle birinin ağa ötekini ırgat olmasına fırsat verilmiyordu³⁵. Klâsik dönemde, devletin iktisat ve sosyal politikalarının bir sonucu olarak *toplumda orta sınıfin daha güçlü olduğu* görülmektedir. Bu hususta cizye ve tereke verileri açık fikirler sunmaktadır.

³⁴ Münir Atalar, *Osmanlı Devleti’nde Surre-i Humayun ve Surre Alayları*, Diyanet İşleri Yayınları, Ankara 2015.

³⁵ Tarım toplumlarında beden gücüne dayalı olarak çalışan, ırgatlık yapan bir kesim vardı. Murabaa usulü (halk arasında marabalık) bir çeşit iş gücü nispetinde emek-kazanç usulüydü. Ama bu, Batıdaki gibi bir serflik değildi. Klâsik dönem Osmanlı toplumunda böyle bir ağalık-serflik düzeni yoktur. Fakat bu düzen XVIII. yüzyıldan itibaren bozulmuştur.

Osmanlı toplumunda gayr-i Müslimler cizye vermekle yükümlüydüler. Cizye mükellefleri de zengin (alâ), orta halli (evsat) ve fakir (ednâ) olmak üzere üç sınıfa ayrılmıştı. Buna göre Halep merkezinde cizye ile mükellef olan nüfus mükelleflerinin sayıları Tablo-2’de verilmiştir. Halep’te mukim gayrimüslimlerin ruhanileri şunlardı: Süryani Patriği, Rum Katolik Metropoliti, Rum Metropoliti, Ermeni Katolik Metropoliti ve Marunî Metropoliti ³⁶. Ruhanilerin ve kilise mensuplarının vergiden muaf tutuldukları bilinmektedir.

Halep merkezinde cizye mükelleflerinin toplamı 7.365’tir. Bunun 490’ı (% 6,65’i) âlâ, 2.492’si (% 33,83’ü) evsat ve 4.383’ü (% 59,51’i) edna statüsündedir. Zengin bir ticaret merkezi olmasına rağmen, Halep’in zengin sınıfının diğerlerine oranı beklenenin altındadır. Çünkü orta sınıf daha yaygındır. Fakir sınıf ise en yüksek oranı teşkil etmektedir. Orta ve fakir sınıfın oranı % 93,94’tür. Gayrimüslimlere ait bu tablo aslında o dönemin genel vaziyeti hakkında da bir fikir vermektedir. Halkın büyük çoğunluğu orta ve fakir düzeydedir. Sanayi sonrası ekonominin tesirlerinin henüz alınmadığı bir dönemdir. Bütün şehirlerin halkı, dönemin tabii enerji kaynaklarına dayalı sanayi işletmeleri ile geleneksel esnaf teşkilatlanması ve mahallî ticarete dayanan bir ekonomik faaliyet sürdürüyorlardı. Bu itibarla bu dönemde Osmanlı toplumunda orta sınıf daha güçlüdür.

Tablo-2: 1846 yılında Halep’teki gayrimüslimlerin cizye esasına göre dağılımı³⁷

Mahalle	Alâ	Evsat	Ednâ	Toplam
Sahatü Biza	34	75	70	179
Akyol	77	1.173	2.403	3.653
Cellum-u Kübra	56	158	153	367
Kadıasker	3	1	4	8
Cübbü Karaman	-	-	-	-
Kellâse	14	25	-	39
Karlık	17	49	-	66
Babu’n-Neyreb	1	-	-	1
Ferâfire	288	1.011	1.753	3.052
Toplam	490	2.492	4.383	7.365

XVIII. yüzyılda Erzurum’da yapılan cizye muhasebesinde de benzer bir durum söz konusudur. 1761 [1175] tarihli muhasebe kaydında; Erzurum Vilayeti’nde 1.297 alâ, 6.492 evsat ve 1481 edna derecesinde gayrimüslim vardır. 1762 [1176] tarihinde de 1.273 alâ, 6.669 evsat ve 1.220 edna statüde gayrimüslim mevcuttur³⁸. Burada da orta sınıfın daha fazla olduğu görülmektedir. Başka verilerle de benzer yapıyı tespit etmek mümkündür. Örneğin 1730-1750 tarihleri arasında Adana Sicillerinden 100 tereke üzerinde yaptığımız bir incelemede, terekesi 10-500 kuruş arasında olanların yani fakir olarak kabul edilebileceklerin oranı % 50’dir. 500-2000 kuruş arasında olanların oranı % 33’tür. Bunları da orta halli kabul etmek gerekir. 2000 kuruştan fazla tereke geliri olanların oranı ise %17’dir³⁹. Orta ve fakir grupta sayılabilecek olanların oranı % 83’tür. 17 Aralık 1781 tarihli Antep’e ait cizye evrakı da benzer sonuçlar göstermektedir. Buna göre Antep’te 100 alâ, 950 evsat ve 450 edna olmak üzere toplam 1500

³⁶ 1302 H. Tarihli Halep Salnamesi, s. 200.

³⁷ BOA. NFS. 3726 Numaralı Nüfus Defteri.

³⁸ BOA Cevdet Maliye 7173-B.

³⁹ Mustafa Öztürk, “Adana Tereke Defterleri Üzerine Gözlemler”, *Tarihte Adana ve Çukurova Sempozyumu II*, Adana 2017, s. 151.

cizye mükellefi vardı⁴⁰. Başka bir ifade ile 1500 cizye mükellefinin 950'si (63,33'ü) orta hallidir.

Osmanlı vatandaşlarının gelir düzeylerine dair veriler incelendiğinde; geleneksel hayat tarzının Müslim-gayrimüslim farkı yaratmadan adilane ve fırsat eşitliği sunan bir yapıda olduğunu göstermektedir. Orta sınıfın güçlü olması, Osmanlı toplumunun karakteristik bir özelliğidir. Bu haliyle *Osmanlı toplum yapısı şişkin bir kavanoza, kapitalist ülkelerin toplum yapısı ise bir kum saatine benzer*. Kapitalist toplumlarda çok zengin ve çok fakir vardır, orta sınıf çok zayıftır. Bütün idealist iktisat teorilerinin ve hükümetlerin hedefi, toplumda orta sınıfı güçlendirmektir. Bu haliyle Osmanlı, ideal toplum oluşturma konusunda başarılı sayılmalıdır.

3. Temel İktisadî Göstergeler

Herhangi bir dönemin iktisadî vaziyetini tespit etmek için bazı temel göstergelere ihtiyaç vardır. Bu göstergelerin temsil kabiliyetinin yüksek olması gerekir. Bundan dolayı Osmanlı döneminin iktisadî vaziyeti, bir makalenin sınırları dâhilinde bütçeler, para ve fiyatlar baz alınarak temel göstergeler üzerinden incelenmeye çalışılmıştır.

3.1. Bütçeler

İktisadî hayatın durumunu gösteren önemli göstergelerden birisi devlet bütçeleridir. Osmanlı dönemi bütçeleri de bu yönüyle açık fikirler vermektedir. Aslında Osmanlı Devleti'nde "bütçe" tabiri kullanılmıyordu. Osmanlı maliye teşkilâtında bütçeler bir hesap hülasası mahiyetini taşıdığından genellikle "icmâl-ı muhasebe" başlığıyla tanıtılırdı. Bu bütçenin başlığında yapıldığı gibi, "*Muhasebe-i vâridât ve masârif-ı hızâne-i âmire.*" diye de takdim edilirdi. Bu ibarenin altında yatan anlam bütçenin devletin yalnız nakit gelir ve giderlerini içerdiğidir. Yani yalnız hazineye giren veya girdiği varsayılan, mahallinde tahsil edilen ve harcanan meblağları, maliye deyimleriyle *mahsûbu* veya diğer ifâdesiyle "*gelir gideri; irâd-masraf*"ı kapsamaktadır. Osmanlı bütçeleri aslında yalnız padişah haslarını yansıtır. Haslardan tahsil edilen meblağları ve bunlardan yapılan giderleri içerir. Dirlikler, yani padişah hası dışında kalan beylerbeyi, sancak beyi hasları, zeametler ve timarların gelirleri bütçelere girmez⁴¹. Öte yandan ülkede çok geniş bir alana yayılan ve gelirleri milyonlarca akçeyi bulan vakıfların gelir ve giderleri de bütçelere dâhil değildi.

Bütçe gelirleri Anadolu ve Rumeli Defterdarlık dairesine giren gelirler, mukataalar, cizye gelirleri, Mısır irsaliyesi, Anadolu ve Rumeli'nin diğer gelir kalemleri, husûsî statüdeki bazı nüfus gruplarının (Eflâkan, yağcıyan ve kürekciyan) resimleriyle, Rumeli'de zimmî nüfusun ispençeleri, bağ resimleriyle bazı belgelerin divan tarafından verilmesinde tahsil edilen resimler, (rüsûm-ı berevât ve ahkâm-ı şikâyât) ile bunun bir çeşidi olup ayrı bir kalemde toplanan "*timar tezkereleri*" resimleridir. Anadolu eyâletinde ayrı bir hesabı açılan Küre madeni hâsılı kayda değer. Avarız vergileri ve geçen seneden kalan borçların edası ile bazı müteferrik gelirler, bütçe gelir kalemlerini oluşturuyordu⁴².

Yabancı devletlere verilen ahitnameler karşılığında veya savaşlardan sonra bazı devletlerin vermekle yükümlü oldukları yıllık haraçlar da bütçelere yansımamıştır. Meselâ; Venediklilere 1479'da verilen ahitname karşılığında Venedikliler yıllık 10.000 altın ödeyeceklerdi. 1533'de Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu ile yapılan antlaşmaya göre Avusturya yıllık 30.000 altın verecekti. Aynı meblağ 1547 tarihli antlaşma ile de teyit edilmişti. Venediklilerle yapılan sulh antlaşmasına göre, Mora ve Dalmaçya sahillerindeki kaleler

⁴⁰ Ayşe Güdeloğlu, *131 Nolu Şer'îye Sicil Defterine Göre Gaziantep'in Kültürel Sosyal ve Ekonomik Durumu*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarih ve Sanatları Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2013, s. 64.

⁴¹ Halil Sahillioğlu, "1524-1525 Osmanlı Bütçesi", *İÜ. İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 41, S. 1-4, 1985, s. 416.

⁴² H. Sahillioğlu, "1524-1525 Osmanlı Bütçesi", s. 424-426; Bütçenin metni için bkz. s. 433-449.

Osmanlılara bırakılacak ve Venedik 300.000 altın ödeyecekti⁴³. Eflak Voyvodaları da XVI. yüzyılın sonlarına kadar nevrudan nevruga olmak üzere her sene hazineye 100 yük yani 10.000.000 akçe⁴⁴, Raguza 12.500 flori⁴⁵ ve Sakız da 10.000 flori⁴⁶ vermek zorundaydı. Bunların dışında İran yılda (1618-1624) 200 balya ham ipek, Moskof Prensligi 25.000 Ruble ve Polonya 15.000 duka ödeyecekti. Moskof ve Polonya ödemeyi Kırım Hanlarına yapıyorlardı. Mısır'ın ilhaki ile eskiden Memluklara yıllık 8.000 duka altın veren Venedik Cumhuriyeti, bundan böyle aynı miktarı Osmanlı Devleti'ne ödeyecekti⁴⁷. Mısır'ın geliri yılda 1 milyon 200 bin duka getirirdi. Yalnız Kahire'nin vergisi yıllık 200 bin duka, aynı şekilde Suriye'nin vergisi de 200 bin duka idi. Gucerat ve Hint Hükümdarlarının Mekke'ye bağışladıkları hazine de mutat olarak gelirler hanesine geçilirdi⁴⁸. Bu ülkelerden gelen meblağ da bütçelerde görünmemektedir.

Masarifât faslında bütçe giderleri *mevacibât* (ulufelilerin maaşları), teslimat, *inamat*, *mübayaat*, *müteferrik* harcamalar başlıklarında verilmektedir. Giderler faslında en büyük payı *mevacibât*, başka bir deyişle askerî harcamalar oluşturmaktadır. 1524-1525 bütçesinin 141.272.658 akçe olan gelirin 68,7 milyonu yeniçeri, sipahi ve silahtarların *mevaciblerine* ayrılmıştır ki, bu bütçenin % 48,62'si demektir. Bu oran bütün Osmanlı dönemi boyunca çok fazla değişmemiştir⁴⁹.

Nevruzdan nevruga tutulan Osmanlı bütçelerinde, geleceğe yönelik olarak devlet kurumları arasında gelecek yılın kurumlarına ait tahsisat öngörülmezdi. Bununla beraber bir önceki senenin muhasebesinden nerelere ne kadar harcılandığı hakkında bilgi verirdi. Devlet, bu bilanço ile nerelerden ne kadar akçe geleceğini, nerelere ne kadar harcanması gerektiğini bilirdi.

Osmanlı bütçelerinde dikkat çeken bir husus da gelir fasıllarında zekât faslının olmamasıdır. Oysa Peygamber ve dört halife devrinde zekât bizzat devletin görevlendirdiği amiller/memurlar eliyle toplanırdı. Sonra gelen Müslüman devletlerde zekâtın devlet tarafından toplanmaması usulü, Osmanlı Devleti'ne de sirayet etmiş ve şahsa ait dinî bir vecibe olan zekât, devlet tarafından toplanmamış ve hiçbir surette bütçeye dâhil edilmemiştir. Zekâtın devlet tarafından toplanması usulü Halife Osman döneminde değişikliğe uğrayarak, *para, altın, gümüş ve ticaret mallarının (bâtın mallar) zekâtını ödeme işini fertlere bırakmış, zâhir malların zekâtını ise amilleri vasıtasıyla toplayıp dağıtmıştır*⁵⁰. İşte bu suretle giderek zekâtın devlet memurları tarafından toplanması usulü terkedilmiş oldu. Böylece bu usul, Osmanlı dâhil diğer Müslüman devletlerde uygulanmamıştır.

Keza bazı çevrelerin iddia ettiği gibi, savaşlardan elde edilen ganimetler de bütçenin gelir kalemlerinde görülmemektedir. Çünkü ganimetlerin büyük çoğunluğu nakdî değil aynîdir. Ganimetlerin 1/5'i padişahındı. Geriye kalan kısmı gaziler arasında paylaştırılırdı. Zannedildiği gibi, ganimetlerin sefer masrafları karşısında hemen hiçbir kıymeti yoktu.

Klâsik dönem devletleri kendilerini dinî, hayrî, eğitim, kültür, sağlık ve bayındırlık hizmetlerini yerine getirmekle görevli görmezlerdi. Bu dönem devletlerinin birinci vazifesi, dâhilî ve haricî güvenliği sağlamaktı. Bunun için mümkün olduğu kadar merkezî hazineden bu

⁴³ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, s. 379.

⁴⁴ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, s. 430.

⁴⁵ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, s. 434.

⁴⁶ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, s. 435.

⁴⁷ H. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I*, s. 106.

⁴⁸ N. Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 88.

⁴⁹ Bu rakamlar Anadolu'nun askerî nitelikli bir coğrafya olduğunu, burada bağımsız yaşamak için bütçenin yarısına yakın bir kısmının askerî harcamalara ayrılması gerektiğini göstermektedir. Klasik çağlardaki bu ihtiyaç, günümüzde çok fazla değişmemiştir.

⁵⁰ Adnan Demircan, "Dört Halife Döneminde Zekât Uygulamaları", *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları, Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı*, 03-04 Aralık 2016-İstanbul, Ensar Yay., İstanbul 2017, s. 144.

işlere para ayırmazlardı. Zikredilen bu hizmetler, millî hâsılının bir kısmı, özel bir kanunla vakıflara havale edilmiştir. Bu yüzden klâsik dönemlerde her alanda hizmet veren geniş vakıflar kurulmuştur. Osmanlı Devleti de merkezî bütçeden, cami, mescit, kilise, havra, eğitim, kültür hizmetleri için bütçe ayırmamıştır. Başta padişahlar, vezirler ve ileri gelen ulema, ayan eşraf geniş vakıflar kurarak bu hizmetleri yürütmüşlerdir. Dikkat edilirse, bütün cami, mescit, han, hamam, medrese gibi kurumlar, kurucularının adıyla anılmaktadır⁵¹.

1523-1524 tarihinden 1582-1583 tarihine kadar olan bütçelerin gelir-gider ve farkları Tablo-3'te verilmiştir.

Tablo 3: XVI. yüzyılda bütçeler⁵²			
Bütçe Yılları	Gelir	Gider	Fark
1523-24	116.888.385	118.783.849	- 1.895.464
1524-25	141.272.658	126.581.347	+ 14.691.411
1527-28 (Nakdi Bütçe)	277.244.773	203.201.931	+74.042.842
1546-47	241.711.834	171.872.357	+69.839.577
1547-48	198.887.284	111.997.449	+86.889.245
1566-67	182.022.400	207.932.516	- 25.910.116
1567-68	348.544.150	221.532.423	+127.011.728
1581-82	198.738.848	250.165.720	- 51.426.872
1582-83	313.744.645	277.578.755	+ 36.165.890

Tablo-3 incelendiğinde; XVI. yüzyıl bütçelerinin Kanunî'nin ölüm tarihi olan 1566 yılına kadar giderek yükselen bir oranda fazla verirken, 1566'da hızlı bir düşüş görülmektedir. 1567-68'de hızla toparlanan bütçe 127 milyon akçe fazla vermiştir. 1581-82'de açık veren bütçe, 1582-83'te tekrar 36 milyon akçe fazla vermişti. Bu husus, devletin o tarihlerdeki gücü, azameti ve bunun sağladığı huzur, güven ve istikrar ile izah edilebilir. Kanunî'nin yarım asra yakın süren saltanatı döneminde ciddi karışıklıklar meydana gelmemiş, Şîî tehdidini babası ortadan kaldırmış, kendisi de fetihlere ve ülkenin imarına yönelmişti. Ülkenin her yanında çiftçi-köylü, esnaf ve zanaatkârlar yoğun bir faaliyet içindeydiler. Aslında bu huzur ve güven ortamı Kanunî'nin son yıllarında bozulmaya yüz tutmuştu ama bu ihtişamlı dönemin etkisiyle fazla hissedilmiyordu.

Yüzyılın son çeyreğinde bu istikrar yavaş yavaş bozulmuş, dünyadaki genel iktisadî gelişmeler, özellikle de Amerikan gümüşünün Akdeniz havzasına bolca gelişi ile Osmanlı akçesi altın karşısında değer kaybetmeye başlamış, nihayet 1586'da ilk büyük devalüasyon meydana gelmişti. 100 dirhem gümüşten 800 akçe kesilerek yaklaşık %50'lik bir değer kaybetmişti. Bu tarihte 80 akçe olan altın da 120 akçeye yükselmişti. Bu husustaki gelişmeler aşağıda ele alınmıştır.

⁵¹ Dünyanın her yerinde mabetler, devletlerin merkezî bütçeleriyle değil, o dine inanan müntesiplerin yardımlarıyla yapılmakta ve yaşatılmaktadır. Bu gelenek günümüzde de halâ varlığını sürdürmektedir. Camiler, kiliseler, Hindu, Budist mabetleri halâ aynı usul ile inşa ve idame ettirilmektedir.

⁵² Dönem içindeki bütçe rakamları Sahillioğlu ile Barkan'dan derlenmiştir. Bkz. H. Sahillioğlu, "1524-1525 Osmanlı Bütçesi", s. 423; Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar", s. 238-250; Ö. L. Barkan, "H.933-934 (M.1527-1528) Mâli Yılına Ait Bir Bütçe Örneği, *İÜ. İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XV, S. 1-4, (1953-1954), s. 251-329; Ömer Lütfi Barkan, "H. 954-955, M 1547-1548 Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi", *İÜ. İktisat Fak. Mecmuası*, C. XIX, S. 1-4, (1957-1958), s. 219-276; Ömer Lütfi Barkan, "H. 974-975 M. 1567-1568 Mali yılına ait Bir Osmanlı Bütçesi", *İÜ. İktisat Fak. Mecmuası*, C. XIX, S. /1-4, (1957-1958), s. 277-332.

3.2. Para⁵³

Osmanlı para sistemi Selçuklu dirheminin 1/3'üne denk gelen akçe esasına dayanır. İlk defa Orhan Gazi döneminde 1328 yılında basılan gümüş sikkeler, Osmanlı parasının esas muhasebe sikkesi oldu. Klâsik dönemlerde paranın değeri hakikî (reel) olup, izafî (nominal) değildi. Bu dönem altın ve gümüş paralarının kıymetleri kendilerinden menkuldü. Paraların değerleri, ihtiva ettiği kıymetli altın ve gümüş oranına göre belirlenirdi. Paraların kıymet ve vezinlerindeki bir düşüş, devalüasyon demektir.

Osmanlı akçesinin vezninde esas alınan sabit bir değer vardı ki, o da 100 dirhem gümüş idi. Akçenin vezni 100 dirhemden kesilen akçe adedine göre belirleniyordu. Fatih zamanında 100 dirhemden 280 adet kesiliyordu ve bu da 1,15 gram yapıyordu. Kanunî dönemine geldiğinde 100 dirhemden 535 akçe kesilmeye başlandı. Fakat genel olarak Kanunî'nin hükümdar olduğu 1520'de (926) namına kesilen ilk akçe 100 dirhemden 457 akçe olmak üzere, bir kıymet düşüklüğüne uğradığı görülüyor, hatta 533 olanı da vardır. Fakat bu devirde umumiyetle bu 100/457 oranı muhafaza olunmuştur. Dönem içinde akçenin ayarı ise 85 idi.

Akçenin altın karşısındaki durumuna gelince; 1431'de bir flori altın 35 akçe olarak tespit edilmişti. 1462'de 42 akçeye çıktı. Bu sırada Kâmil Kuruş da 35 akçeyi geçiyordu. Arada görülmesi mümkün olan anormal haller hariç, bu resmî rayicin 1548 sıralarına kadar devam ettiği görülmektedir.

Kanunî'nin saltanatı sırasında akçe ağırlığının zaman zaman bu %21 gümüş kaybını da geçtiği, fakat arkasından hemen düzeltildiği olmuştur. Demek ki, Fatih devrinde 100 dirhem gümüşten kesilen akçe miktarı 330-400 arasında gezmiş iken, II. Bayezid'den itibaren 426'yı aştı ve 1559'da bu rakam korunmakla birlikte, arada 450'ye çıktığı da oldu; ama akçe ağırlığının gümüş kaybı, resmi olarak, %21 diye kabul edilebilir. Altının değeri ise, 40'dan 45, 50, 55 ve sonunda 60'a çıkmış bulunduğu için, şu halde akçenin geçerlik değerindeki resmi kayıp %50'ye yaklaşıyordu. Kısaca Kanunî devrinin akçesi, 3,5 kirat, yani 0,714 gramdı ve Venedik florini de 40 akçeden başlayarak 60 akçeye kadar çıkmış, altın sürekli değer kazanmıştır.

Tarihte, tanınmış büyük imparatorlukların (örneğin, Bizanslılar ve Abbasilerin), kendi çağlarında, bütün ticaret dünyasında dolaşan üstün itibarlı altınlarının bulunduğu bilinmektedir. Fakat Osmanlılar İstanbul'u aldıktan ve hatta Karadeniz'i bir göl haline getirdikten sonra da yukarıda söylenen örneklerindeki benzer biçimde, milletlerarası üstün itibarlı paralara sahip olamamışlardır. Açıkçası Türk-Osmanlı İmparatorluğu, ömrünün hiçbir döneminde bu onmuşluğa erememiştir. Fatih Sultan Mehmed, hükümdarlığının son sıralarında altın para çıkarmış ise de bu sikkenin "Frenge Flori" veya "Engürüs Florisi" karşısındaki tedavül gücü hiç de onlar derecesinde değildi. Eşrefî adı verilen bu yerli altının geçerlikteki değeri de tıpkı akçeninki gibi, değişip duruyordu⁵⁴.

Kuruluşta İstanbul'un fethine kadar akçenin vezni 1 gr. civarında ve ayarı da 90 olacak şekilde korundu. Fetihlerin genişlemesi, askerî ve bürokratik yükün artmasına sebep oldu. Normal şartlarda askerî ve siyasî bakımdan büyüyen bir devletin parasının da değer kazanması icap etmektedir. Fakat Osmanlı akçesi bu yükselişin tersine bir düşüş göstermektedir. *Osmanlı*

⁵³ Osmanlı parası ile ilgili bilgiler için bkz.: Mustafa Öztürk "Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi", *Türkler*, (Edl.: Hasan Celal Güzel, Salim Koca ve Kemal Çiçek), C. 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 802-822.

⁵⁴ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi*, C. 2, 2, Baskı, Tekin Yayınevi, Ankara 1979, s. 232; Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, Cem Yay., İstanbul 1995, s. 38; Halil Sahillioğlu, *Kuruluşta XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerine Bir Deneme*, (İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Basılmamış Doktora Tezi, Kütüphane Kayıt No: VI-2541), İstanbul 1958, s. 9.

askerî-siyasî yükselişi ile iktisadî-parasal düzeni arasında ters orantı vardır. Devlet siyasî bakımdan güçlendikçe, sınırlar genişledikçe, paranın değeri düşüyordu. Bunun sebebi devletin takip ettiği iktisat politikasıdır. Osmanlı fetih politikasında, fethedilen yerlerde gelenekle belirlenen meblağın dışında devletin herhangi bir talebi yoktu. Batılı devletlerin yayılmasında görülen merkez adına kolonilerin sömürülmesi keyfiyeti Osmanlı fetih politikasında yoktur. Bu yüzden yapılan savaşlar devlete yük olmuştur. Artan bu masraflar genellikle iç kaynaklardan karşılanmıştır. Burada dikkat çekici önemli bir nokta, devletin kamu açıklarını daima devalüasyonlarla karşılanmasıdır. Artan kamu harcamalarını, vergilerin günün şartlarına uygun hale getirilerek toplanması yerine, parayı devalüe ederek karşılıyordu. İzafe olarak devletin bunda bir kazanç sağladığı görülüyorsa da gerçekte reel olarak devletin bir kazancı yoktu. Sadece piyasayı ve zor olmakla beraber ulufelileri rahatlatıyordu. Kanunnamelerde XV veya XVI. yüzyılda konan bir verginin miktarı yüzyıllar sonra bile değişmiyordu. Mesela, bütün Osmanlı tarihi boyunca resm-i ağnam iki koyuna bir akçedir. Oysa XV. yüzyıl akçesinin değeri ile XVI. yüzyıl sonundaki veya XVII. yüzyıldaki akçe aynı değerde değildi. Hele XVII. yüzyılın sonlarından itibaren akçe tedavülden kalkmış, sadece muhasebe sikkesi haline gelmiştir. Dolayısıyla söz konusu akçelerin alım gücü de aynı değildi. Elbette bu işlemde Osmanlı yöneticilerinin haberi vardı. Öyleyse neden bu politikada ısrar etmişlerdir? Kanaatimizce bunun sebebi, halkı devletten soğutmamak, onun tepkisini çekmemek, dolayısıyla da siyasal iktidar ve bütünlüğün devamlılığını sağlamaktır.

Osmanlı parasını etkileyen önemli unsurlardan birisi de şüphesiz Avrupa'da meydana gelen gelişmeler ve Doğu ticaretidir. Coğrafi keşiflerin bir sonucu olarak sömürgelerden gelen kıymetli maden sadece Osmanlı Devleti'nde değil bütün Avrupa'da iktisadî gelişmelere sebep olmuştur. Meksika ve Peru'dan gelen ucuz gümüş (9,5 dirhem/29,184 gr. iri Amerikan gümüşü 1554'te 1 kuruş 100 penz veya 50 Osmanlı akçesi değerindeydi) Osmanlı topraklarında hızla yayıldı. Avrupalı tüccarlar altın yerine gümüş getiriyorlardı. Hatta merkantilizmin bir sonucu olarak aldıkları malı getirdikleri başka bir mal ile ödüyorlardı. Öte yandan İran ve Hindistan'a hem ticaret yoluyla ve hem de kaçakçılık (İranlı tüccarlar Osmanlı topraklarındaki kuruşlara 5-6 kuruş fazla vererek alıyorlardı) yoluyla gümüş akmaya başladı. Çünkü gümüşe olan talep yüksekti. Avrupa'da altının gümüşe oranı 1/13, doğuda ise 1/10 idi. Bu şu demektir: Avrupa'da 13 birim gümüşe 1 altın alınırken, doğuda 10 birime 1 altın alınıyordu. O halde Avrupa gümüşünün doğuya akması normaldi. Devlet bunu önlemek için zaman zaman sıkı tedbirler aldıysa da bunda başarılı olduğu söylenemez.

Dünyada meydana gelen bu gelişmeler, tabii olarak Osmanlı iç piyasasını da etkiledi. Bu tarihlerde Osmanlı Devleti'nde, maliyetine bakılmadan birtakım vergi muafiyetleri karşılığında bazı mecburî hizmetlerle Rumeli maden ocakları işletiliyordu. Gümüşün bol, ucuz ve kolay bulunur olmasıyla, madenlerin işletilmesi ekonomik olmaktan çıktı. Madenciler piyasadan kuruş alıp eriterek taahhüt ettikleri madeni darphaneye vermeyi daha uygun gördüler. Bu yüzden Rumeli'de pek çok maden kapandı ve bu madenlerin çevresindeki darphaneler de aynı şekilde kapanmak zorunda kaldı. Bu durumda yapılacak iş ya kuruşlar ayarında veya daha hafif akçe basmaktır. Devlet ikinci yolu tercih etti. Yani daha hafif akçe basmak suretiyle 1586 yılındaki ilk büyük devalüasyonu gerçekleştirdi. Buna rağmen akçenin vezin ve ayarını sabit tutmak mümkün olmadı ve para tarihimizdeki malum gelişmeler meydana geldi.

Tedavüldeki sikkelerin resmi ve piyasa fiyatları vardı. Piyasa fiyatları daima resmi fiyatın üstündeydi. Bu yolla, ülkeden kıymetli maden kaçakçılığı yapıyordu. Bütün iyi niyetlere rağmen sikkelerin resmî fiyatları ile piyasa fiyatları arasındaki fark kapatılamamıştır. Sikke ayarlamaları bu farkı kapatmak için yapıyordu. Hatta bazen paranın içinde bulunduğu fiili durumu kabul ederek piyasa fiyatlarını geçici bir süre için resmîleştiriyordu. Mesela 1812 yılında böyle bir uygulamaya rastlanmaktadır. Osmanlı-Rus savaşı ve diğer iç ve dış gailelerin etkisiyle tedavüldeki sikkelerin fiyatları resmî fiyatların üstünde seyrediyordu. Halk, piyasa

fiyatlarına rağbet ediyordu. Bunun üzerine yayınlanan bir fermanla sikkelerin fiyatları yeniden belirlendi. Buna göre 1805 yılında 5,5 kuruş olan İstanbul Zer-i Mahbubu 6,5 kuruşa, 4 kuruş olan Mısır Zer-i Mahbubu da 6,5 kuruşa yükseltildi. 8 kuruş olan Fındık 10, gene 8 kuruş olan Macar 11,5 ve gene 8,5 kuruş olan Yıldız altını da 12 kuruş oldu. 3 kuruş 10 para olan Riyal 5,5 ve Avarız da 5 kuruş 10 para oldu. Ancak “...*nizâm-ı mezkûre zımında elde olan ecnâs nukûd fiyat-ı mukarrere ile alınmak lâzım gelse ibadullahâ bir nev’ mûcib-i hasar olur...*” gerekçesiyle, sikkelerin halk arasında geçerli fiyattan ve doksan günlük geçici bir süre ile alınmasına karar verildi. Üç ayın bitiminden sonra tekrar eski fiyatlara döneleceği de bildirilmişti⁵⁵.

1812 yılında geçici olduğu bildirilen fiyatlara göre, İstanbul Zer-i Mahbubu 6,5 kuruş iken piyasada 8, Mısır Zer-i Mahbubu 6,5 kuruş iken 7, Fındık 10 iken 10,5, Macar 11,5 iken 12,5 ve Yıldız altını 12 kuruş iken 13 kuruşa gidiyordu. Dikkat edilirse karaborsa fiyatları devlet tarafından resmen kabul ve tescil edilmiştir. Üç ay sonra eski fiyatlara dönülmek şöyle dursun, 1814 yılında yayınlanan bir fermanla geçici olduğu bildirilen fiyatlar resmîleşmiştir.

3.2.1. Para Devreleri

Osmanlı Devleti’nin uzun tarihi boyunca “*para devreleri*” oluşmuştur. Elbette bu para devirleri kendiliğinden değil, iktisadî şartların değişimi sonucu meydana gelmiştir. Para devirlerinden kastımız, devletin resmî para biriminin hâkim olduğu devrelerdir. Dünyadaki genel gidiş ve enflasyonist cereyanların etkisiyle bir para devrini tamamlayabilir ve başka bir para birimine geçmek mecburiyeti hâsıl olabilirdi. İşte Osmanlı para tarihinde bu vakıyı görmek mümkündür. Söz konusu para devrine dair çıkarımlarımız Tablo-4’te verilmiştir.

Tablo-4: Osmanlı Para Devreleri		
Dönemi	Tarih Aralığı	Süresi (Yıl)
Akçe Devri	1327-1688	361
Kuruş-Para Devri	1688-1879	191
Lira-Kuruş Devri	1879-1980	101

3.2.1.1. Akçe Devri

Kuruluşundan itibaren devletin temel para birimi olan akçe dönem içinde % 85 oranında değer kaybetmiştir. Yaklaşık 360 yıl tedavülde kalarak iç ve dış tesirlerle XVII. yüzyıl sonlarında daha fazla taşış edilemeyecek derecede küçüldü. Artık adı var kendisi yok mesabesine düştü. Akçe, klasik dönemlerdeki iktisadî faaliyetleri karşılayabilecek nitelikteydi. Yani klasik dönemin iktisadî faaliyetlerine cevap veriyordu. Ama öyle bir zaman geldi ki artık akçe devrini tamamladı. Yeni bir para sistemine geçmek icap ediyordu. Bunun sebebi Tablo-5’te görülmektedir.

⁵⁵ Benzer ekonomik şartlardan dolayı 1979 yılında da aynı şekilde kıymetli paraya yani dövize üç aylık süre ile prim uygulamasına geçilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Öztürk, “*Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi*”, s. 822.

Tablo-5: Akçenin Vezin Seyri

Yıl	Yüz Dirhemden Kesilen Akçe Adedi	Gram
1327	269	1,136
1431	260	1,181
1460	330	0,931
1475	400	0,8
1512	400	0,8
1520	457	0,7
1586	800	0,384
1600	950	0,323
1618-41	1000	0,307
1688	1700	0,188
1692	2300	0,139
1705	1900	0,169

Gerçekten artık akçe, dönemin tabiri ile “*badem yaprağı*”na dönmüştü. Piyasada fiyatlar yükselmiş, çarşı-pazarda akçenin itibarı kalmamıştı. 1585 yılına kadar iyi kötü akçenin vezni 100 dirhemden 330-457 kesilecek seviyede seyretmiştir Ama dünya genelindeki maden hareketleri, Amerikan gümüşünün piyasayı alt üst etmesi neticesinde yaklaşık % 50’lik ilk büyük devalüasyon yapılmıştır. Buna bağlı olarak altın fiyatları da arttı, 80 akçe olan altın 120 akçeye çıktı. Bu yeni paralarla ödemelerle yapılıncaya, isyanlar meydana gelmişti. Hatta bu yüzden ulufeliler sarayı basarak Mehmet Paşa ile Defterdar Mahmut Paşa’nın kellelerini istemişler ve padişah da onları asilere vermek zorunda kalmıştı⁵⁶.

3.2.1.2. Kuruş-Para Devri

Bu aşamada 1688’de yeni bir para sistemine geçildi. Bu da kuruş ve kuruşun 1/40’ı olan paradan ibaret bulunan yeni bir sistem idi. Akçe ise sadece muhasebe sikkesi ve ufaklık olarak XIX. yüzyılın başlarına kadar varlığını sürdürdü. Önceleri Thalerlerin toplanıp darphanede tuğra basılarak piyasaya sürülen kuruşlar daha sonra tamamen yerli kaynaklarla darbedilmeye başladı. Kuruş da hızlı iktisadî gelişmeler ve XVIII. ve XIX. yüzyılın iktisadî hacmi ile devletin askerî ve bürokratik masrafları karşısında daha fazla dayanamadı ve sürekli değer kaybetmeğe başladı. 1844’deki Para Operasyonu ve Mecidiye esaslı para sistemine geçmek de Kuruşun erimesini engelleyemedi. 1840 yılında ilk defa piyasaya sürülen ve daha sonra da para sisteminin bir parçası olan Kaimeler de bu düşüşün önüne geçemedi.

3.2.1.3. Lira-Kuruş Devri (1879-1980)

Bu aşamada Mecidiyenin 100 kuruş değerindeki Osmanlı altın lirası devletin temel para birimi oldu. Bu suretle Cumhuriyete de intikal eden Lira-Kuruş sistemi kurulmuş oldu. Lira da XIX. ve XX. yüzyılların hızlı iktisadî gelişmelerine ancak 100 yıl dayandı.

Dikkat edilirse Akçe devri 361, Kuruş devri 191 ve Lira devri de 100 yıl sürmüştür. Lira devri kuruş devrinin yarısı, Kuruş devri de yaklaşık olarak akçe devrinin yarısı kadar bir zaman tedavülde kalmıştır. Bir önceki para bir sonraki para sisteminin türevi haline gelmiştir. XIV-XVII. yüzyılların iktisadî hacmi karşısında akçe 361 yıl tedavülde kaldı. XVIII-XIX. yüzyılların iktisadî hacmi ve gelişmeleri karşısında da kuruş ancak 191 yıl dayandı. XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılların iktisadî faaliyetleri daha hızlı ve geniş hacimli olduğundan lira da ancak 100 yıl dayanabildi. Lira 1980’den itibaren fiilen tarihî ömrünü tamamlamıştır. *Eğer aynı iktisadî*

⁵⁶ N. Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 219.

*politikalar devam ettirilirse, liranın yerine ikame edilecek yeni para sisteminin ömrü de 50 yıldan fazla olmayacaktır*⁵⁷.

Bu devirde 1688 yılında ilk kez tedavüle çıkarılan Kuruş, klâsik akçenin yerini almıştır. Artık akçe, yalnızca hesaplamalarda kullanılan, gerçekte, piyasada bulunmayan bir para durumuna gelmiştir. Daha çok Kuruş ve Kuruşun 1/40'ı olan para kullanılmaktadır.

Altın ve gümüş paraların değişik bölgelerdeki darphanelerde basılmalarına rağmen, bu darphanelerde basılan paraların, devletin belirlediği ölçülere uyulmasına dikkat edilirdi. Darphanelerin çeşitli olması yüzünden, bazen tedavülden kalkmış olan bir para, halk tarafından bilinmeden kullanılmaktaydı. Örneğin, Hayriye altınlarının benzerleri Mısır Darphanesinde de basılmaktaydı. Ama Mısır Hayriyelerinin ayarları, İstanbul Hayriyelerinin ayarlarından düşük olduğu için, bunların tedavülü yasaklanmıştı. Oysa 1829'larda, hala Anadolu'nun bazı bölgelerinde Mısır Hayriyeleri kullanılmaktaydı. Bunların tamamen kaldırılmaları için, halkın almamasının sağlanması konusunda yetkililer uyarılmıştı.

Devlet, paralara verdiği resmî rayici ve mübayaa edilen paraların kontrolünü, gizlice görevlendirdiği adamlarla yaptırırdı. Ancak "*Darphâne-i amiremnden neşrolunan sikke-i hasene vesâir meskûk altınların verilen nizâm mûcibince ziyâdeye alınıb verilmemek ve etrafından kat ile nâkısı'l-vezn altınları i'tâyâ cesaret iden muhtekirleri tahlis edüp ele getirmek için ötedenberi Darphane-i amire tarafından adamlar ta'yin olunageldiği ecilden ma'lûm-u âlileri olduğu üzere husûs-u mezkûr için taraf-ı çâkeriden dahi tebdil şeklinde adamlar ta'yin olunmuş idi bugünlerde bu kulları zuhûr edüp Darphane-i Amirem tarafından me'mûrum diyerek hod-be-hod ba'zı kesandan ve odalardan sizün eksük altınlarınız vardır kisenize ve sanduğunuza bakar ve noksanlarını keserüm dayü muğalata ile hilâf-ı rızâ-yı âli akçe ahzetmek misüllü hârekât-ı nâ-marziyyeye cesâret eylediği...*" görülmektedir.

Mağşuş veya düşük ayarlı sikkelerle yakalanan kimselere verilen cezalar, çoğunlukla sürgündü. Örneğin, 1810 yılında, Çarşı Çukadarı, eksik vezinli altın ararken, bir sarrafta 97 adet eksik vezinli Rub'iyye yakalamıştır. Rub'iyyelerin veznine bakıldığında, toplam 3 dirhem 6 kırat 1 buğday (10.896 gr.) eksik olduğu, her kıratın 25 paradan hesaplanarak 33.5 kuruş noksan olduğu görülmüştür. Bu hesaba göre, 1 gr. altın 122,5 para demektir. Bu durumda adı geçen Sarraf Avafor adlı zimmînin sarraflıktan ihraç edilmesi halinde daha çok fesada sebep olacağı düşüncesinden hareketle, onun asıl memleketi olan Eğin'e sürgün edilmesi daha uygun görülmüştür.

3.3. Kavâim-i Nakdiye-i Mutebere/Nakit Yerine Geçer Kâğıt (Kaime Denemesi 1840)

Osmanlı Devleti'nde ilk Kaime Abdülmecit zamanında (1839-1861) çıkarıldı. Abdülmecit'in tahta geçtiği sıralarda, Mehmet Ali Paşa isyanı devam etmekteydi. Uzun süren savaşlar, büyük paraya ihtiyaç göstermişti. Yabancı devletlerden borç para bulunamayınca, para sağlamak için ilk kez kâğıt para çıkarma yoluna gidildi. Bu suretle *Kavâim-i Nakdiye-i Mu'tebere*, yani bugünkü dille "*Para Yerine Geçer Kâğıt*" tedavüle çıkarıldı. Bunlara Kâğıt Para demek de doğru değildir. Madeni paranın yerine geçerli olan bir nevi hazine bonoları niteliğindedir. İlk olarak 4.000 keselik faizli ve 32.000 keselik (160.000 liralık) muacceleli Kaime piyasaya sürüldü.

⁵⁷ Bu tespitler, 1999 yılında Türk Tarih Kongresine tarafımızdan sunulan bir tebliğde dile getirmişti. Türkiye'de yeni para sistemine ancak 2005 yılında Türk Lirası'ndan 6 sıfır atılarak Yeni Türk Lirasına geçilmiştir. Oysa Lira daha 1980'lerde fiilî ömrünü tamamlamıştı. Bir para sisteminin esas birimi olan sikke, (yani Türkiye'deki 1 Lira) piyasadan çekilmiş, hiçbir değeri yoksa o para ömrünü tamamlamış demektir. 1980'lerde de Maliye Bakanlığı hesaplamalardaki küsüratı yuvarlama kararı almıştı. Zaten piyasada 1 lira da yoktu. Dönemin yüksek enflasyonu hatırlanacak olursa, hemen her yıl daha büyük miktarda (bin, 5 bin, 10 bin, 50 bin, 100 bin, 1 milyon, 10 milyon, en nihayet yirmi milyon) banknotlar basılmıştı.

Tedavüle çıkarılan bu Kaimeler %8 faizliydi. Bu haliyle Kaimeler, bir paradan çok, faiz getiren borç senetleri niteliğindediydi. Sekiz yıl zarfında tedavülden kaldırılması düşünülen Kaimeler, İstanbul ve taşrada para gibi kullanılacaktı. Bunlara ek olarak, yine hazinenin ihtiyacı üzerine, iki defa 6.000 keselik faizli ve 48.000 kese (1 Kese=500 kuruş) muacceleli (kısa sürede tedavülden kaldırılması düşünüldüğü için) Kaime çıkarıldı. Fakat bu yeterli gelmediğinden 10.000 kese faizli ve 80.000 kese muacceleli Kaime piyasaya sürüldü. Kaimelerin faizli oluşu, halkı Kaimelere ısındırmak içindi. Bunların seri numaraları olmadığından, miktarları bilinmemektedir. Elle yazıldığından taklitleri de gayet kolaydı. Kalpazanlar tarafından hemen sahteleri yapıp piyasaya sürüldü. Bunun üzerine eskileri piyasadan çekilip, yenileri basıldı. 1840 Eylül'ünde piyasaya 50, 100, 250, 500 ve 1.000 kuruş kıymette yeniden beş çeşit Kaime çıkarıldı. 1842 yılında Kaimelerin taklit edilmemesi için baskılarının yapılmasına karar verildi. Eskilerin yenileriyle değiştirilmesi için 3 ay mühlet verildi. Yeni Kaimelerin de sahtelerinin yapılması üzerine, şekilleri değiştirilerek ve faiz oranı da % 8'den % 6 düşürülerek yeni baskıları yapıldı. 1846-1847'de basılan Kaimelerin kıymetleri yüksek tutuldu. Bu alış-verişte pratik olmadığından, 100 ve 50 kuruşluk Kaimeler çıkarılması uygun görüldü. Bu son tertipleri faizsizdi. 1851'de faizsiz olarak çıkarılan ve tahvil mahiyetinde olmayan bu Kaimeler, ilk Kâğıt Para niteliğindedir. Halk artık Kaimelere alışmıştı. Piyasada Kaime tedavül etmekteydi.

Yurt içinde halk tarafından kolayca itibar edilmeyen Kâimeler, uluslararası piyasalarda da tanınmıyordu. Bu husus ciddi bir mesele idi. 1856 yılında Londra'da kurulan ve 1863 yılında Bank-ı Osmani-i Şahane adını alan Osmanlı Bankası'na verilen imtiyazda, bankanın Kâimleri İngiliz Lirası karşısında 110 kuruş 1 sterlin olacak şekilde garanti etmesi şart koşulmuştu. Osmanlı Bankası Kâime basmayı üstlendi, böylece Kaimeler bankanın garantisine girdi. Ayrıca Banka, devletin kredi taleplerini karşılıyor, piyasadaki mağşuş paraları toplamayı taahhüt ediyor, devletin hisse senetlerini Avrupa borsalarında piyasaya sürüyordu. Elbette bütün bu işlemlerden yüklü miktarda komisyonlar alıyordu. Başka bir deyişle Osmanlı Bankası devletin resmi hazine bankası haline geldi⁵⁸.

Her türlü tedbire başvurulmasına rağmen, taklitlerinin önü alınamıyordu. Bunun üzerine Kaimelerin tamamen piyasadan kaldırılmasına karar verildi. Bu sefer Kaimeye kaldırmak için paraya ihtiyaç hâsıl olmuş, bu amaçla saraydan ve üst kademededen 1,5 milyon kuruş "iane" toplanmıştı. Toplanan ianenin hepsi, Kaimelerin kaldırılmasında kullanılmadı. Çünkü bu sırada Cidde'de çıkan isyan münasebetiyle, paranın bir kısmı bu isyanın bastırılmasında kullanılmıştı. İane parasıyla çekilen Kaimeler, halkın ve padişahın huzurunda 22 Şubat 1852'de darphane bahçesinde yakıldı. Böylece şimdilik kâime denemesinden vazgeçilmiş oldu. Ancak Kırım Savaşının başlaması ile mali darlık yeniden baş gösterdi ve tekrar kaime basımına geçildi. Gerçek manada kâğıt para bu tertip paralardır. 1861'de yeniden faizsiz Kaime piyasaya sürülmüştü. Daha sonra 1876-1877 Osmanlı-Rus savaşı dolayısıyla, ikinci kez Kaime bastırıldı. O tarihten sonra da Kaimeler, Cumhuriyet dönemine kadar, çeşitli şekillerde varlığını korumuş, ancak devamlılık kazandığı için, adı Kâğıt Paraya dönüşmüştür.

1840 yılında basılan Kâimeler, büyük sıkıntılarla Birinci Dünya Savaşı yıllarına kadar geldi. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Kâğıt paranın da tedavüle sürülmesiyle Osmanlı para sistemi işlerliğini tamamen kaybetmişti. Hatta 1 ve 2,5 paralık kâğıt para ile aynı fonksiyonu görece 5 ve 10 paralık posta pulları çıkartılarak, madenî paradan tamamen arınmış kâğıt para sistemi kabul edilmek zorunda kalınmıştı. Kâğıt para sistemi Bâb-ı Âli'nin parasal meselelerine çözüm getirememişti. O güne kadar malın değerini altın ile hesaplamaya alışmış Osmanlı, bu kez kâğıt paranın altına göre rayicini belirliyor ve bu doğrultuda malına fiyat biçiyordu. Oysa ülkede altın dolaşımı sınırlanmıştı. Bir ordu mintikasıdan diğerine altın gönderilemiyordu.

⁵⁸ Osmanlı Bankası'nın kuruluşu hakkında geniş bilgi bkz.: İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*, Ankara 1981, s. 62-65.

Hatta öyle ki, Kâğıt Para ülkenin değişik bölgelerinde değişik fiyatla kabul ediliyordu. Başkentten uzaklaştıkça paranın değeri düşüyordu. 1917 Mayıs'ında 100 kuruşluk kâğıt para İstanbul'da tedavül ederken, Konya'da 30, Halep'te 25, Musul'da 10 ve Bağdat'ın diğer yörelerinde 8 kuruştan fazla madenî para ile değiştirilmeyordu. 12 Nisan 1915'ten 10 Nisan 1918 yılına kadar 7 tertip olmak üzere toplam 161.018.663 Liralık Kâğıt para basılmıştır. Savaşın ağır şartları, tabîi olarak Osmanlı parasını olumsuz yönden etkiliyor ve yabancı paralar karşısında değer kaybına sebep oluyordu.

3.4. Mecidiye Dönemi

Bir yandan ilk Kâğıt para denemesi yapılırken, öte yandan piyasada bulunan madeni paranın ayar ve fiyatlarında da bazı düzenlemeler yapılmıştır. Bununla devletin, para politikasını belli bir sisteme bağlamada, piyasayı alt-üst eden para anarşisini önlemede kararlı olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 29 Nisan 1840 (26 Safer 1256) tarihinde *Tashih-i Ayar Fermanı* yayınlanmıştır. Buna göre; 22 ayarında (binde 916,5) 11 dirhem 4 kırat (34,82 gr.) Beş yüzlük, 5 dirhem 10 kırat (18,41 gr.) ağırlığında İki yüz ellilik ile 2 dirhem 4 kırat (7,216 gr.) ağırlığında ve yine 22 ayarında, 100 Kuruş değerinde Osmanlı Lirası adıyla yeni altınlar basılıyordu. 50 Kuruş fiyatla 1 dirhem 2 kırat (3,608 gr.) ağırlığında Yarım Lira basıldı. Gümüş cinsinden ise 90 ayarında, 7 dirhem 8 kırat (24,055 gr.) 20 Kuruş fiyatla Mecidiye ile Yarım ve Çeyrek Mecidiyeler basıldı. 1843 yılında Londra Darphanesi gibi modern darphane kurularak banknot basımına başlandı, darphanenin başına Düzoğlu Agop getirildi.

Tablo-6: Tashih-i ayardan sonra basılan altın paralar

Mecidiye Altını (Ayarı 22-binde 916,5)				
Cinsi	Kıymeti (Krs)	Dirhem	Kırat	Gram
Beşibiryerde	500	11	4	34,082
İkibuçuk Lira	250	5	10	18,41
Lira-yı Osmanî	100	2	4	7,216
Yarım Lira	50	1	2	3,608
Çeyrek Lira	25	9		1,804

Tablo 7: Tashih-i ayardan sonra basılan gümüş paralar

Gümüş (Ayarı 90)				
Cinsi	Kıymeti (Krs)	Dirhem	Kırat	Gram
Mecidiye	20	7	8	24,055
Yarım Mecidiye	10	1	14	6,013
İkilik	2	12	2	2,405
Kuruşluk	1	6	1	1,202
Yirmi Paralık	½		3	0,606

Dış ödemelerde halâ madeni para geçerliydi. Çünkü Kaimenin ilk çıkarılışı sırasında Hükümet, bu paraların dış ödemelerde geçerliliğini sağlamak için, Avrupa devletlerine başvurarak, bu Kaimelerin para olarak kabul edilmesini isteydiyse de karşılığı olmayan Kâğıt para yahut hazine bonolarına itibar edilmeyeceği cevabını aldı. Bu amaçla 1842-1843 yıllarında madeni para rejimine bir yenilik daha getirildi. 1843 yılında yayınlanan bir fermanla, sikkelerin fazlaya alınıp-satılmakta olduğu, bunun halkın işlerine engel olduğu ve eşya fiyatlarını arttırdığı için, ayarlarının yeniden düzenlenmesi yoluna gidildiği belirtilmekteydi. Bundan böyle

darphane, kâr amacı gütmeyecek, yalnız basılan sikkelerin basım masraflarını alacaktı. Darphane düzene konduktan sonra, isteyen altın veya gümüşünü, darphaneye getirerek masrafını ödedikten sonra, halis sikke kestirebilecekti.

3.5. Lira Dönemi

1879 tarihli Meskûkât Kararnamesi ile yeni bir para sistemine geçildi. Mecidiye altınının 100 kuruş kıymetindeki Lira-yı Osmanî, bundan böyle Osmanlı lirasının esası oldu. 22 ayarında 7,216 gram ağırlığında olan bu altın günümüze kadar kullanılan Cumhuriyet altınıdır. Bu Kararname, devletin para sistemini ve muhasebe sikkesi usulünü açık bir şekilde tespit ettiği ve tedavül eden para hakkında önemli esaslar ortaya koyduğu için önemlidir. Bu kararnamenin esasları şöyle sıralanabilir:

- ✓ Muhasebe sikkesi Yüzlük Altındır. Yani artık devletin esas parası Lira olmuştur. Böylece Yüzlük Altın Osmanlı Lirasının esası kabul edilmiş olmaktadır. Önceki dönemin muhasebe sikkesi olan Kuruş da Liranın türevi oldu.
- ✓ Devlet gelirleri altın hesabı üzerinden alınacaktır.
- ✓ Diğer sikkeler de kabul edilecek ama belirlenecek yeni fiyatları ile alınıp verilecektir.
- ✓ Gümüş Yirmi Kuruşluk bir Mecidiye 19 kuruşa indirilmiştir. Çeyrek ve türevleri de bu oran üzere tedavül edecektir. Hükümete borcu olanlar ancak %5 oranında mağşuş sikke verebileceklerdir.
- ✓ Bu kararname, mağşuş sikkelerin kıymetlerini de yarıya indirmiştir Yalnız Altılığın hakiki kıymeti 5 kuruş olarak tespit edilip aksamı da ona tâbidir.
- ✓ Bu kararname ile piyasadaki bütün bakır paralar tedavülden kaldırılmıştır.
- ✓ Altın ve gümüş sikkelerden sonra, alışverişi kolaylaştırmak amacıyla ufaklık olarak mağşuş gümüşler ile ayarı düşük Metelik adı verilen düşük ayarlı paralar kaldı. Ayrıca değişik kıymet ve aksamda nikel paralar da basılmıştır⁵⁹.

Kısaca Osmanlı döneminden Cumhuriyet dönemine böyle bir para sistemi devrolundu. Millî Mücadele ve Cumhuriyetin kuruluşu bu para sistemiyle yapıldı. TBMM tarafından İstanbul'un düşman işgalinden kurtarılması üzerine 1921 yılının Ekim başlarında İstanbul'daki *Darphane-i Amire*'yi *Darphane-i Millî* adıyla Maliye Bakanlığı'na bağlandı. Cumhuriyetin ilanına kadar darphanede para basılmamıştır. İlk defa 1924 yılında 411 numaralı kanun ile önce 2 ve daha sonra da 5 liralık bronz para basılmıştır. 1928 tarihinde 1207 numaralı kanun ile nikel paralar basıldı. Cumhuriyetin ilk altın parası ise 5 Ekim 1925 tarihinde 5 Liralık olarak basılmıştır. Darphanede törenle basılan ilk altın para Maliye Bakanı tarafından bizzat Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'ya sunulmuştur. Altın Liranın 5 Liralıktan başka 2,5, Yarım ve Çeyrekleri de vardı⁶⁰. Cumhuriyetin ilk kâğıt parası da 1927 yılında bir yüzü Türkçe, diğer yüzü Fransızca olarak Londra darphanesinde basıldı.

3.6. Kalpazanlık

Osmanlı para tarihinde kalpazanlık önemli bir sorundu. Madeni para döneminde kalpazanlar altın ve gümüşlerin ayarlarını bozuyorlar, etrafını kırarak veznini düşürüyorlardı. Sikkeleri kırarak yeni sikkeler üretiyorlardı. Böylece kalpazanlık iyi bir kazanç kapısına dönüşmüştü⁶¹. Resmi sikkelerdeki ile piyasadaki fiyatlar arasında sürekli bir fark çıkıyordu. Osmanlı idarecileri bunun önüne geçmek için darphane tarafından memurlar görevlendirdi. Ekonomik zarara neden olan bu problemin çözümü için sıkça fermanlar yayımlanarak kalpazanlığın takip edileceği ve yakalananların cezalandırılacağı bildirilmiştir.

Kalpazanlar topladıkları akçeleri eriterek 1 dirhem gümüşten, içine bakır ve kalay karıştırarak 16-17 akçe kesiyorlardı. Bazı kalpazanlar, kalp paralardaki yabancı maddelerin belli olmaması için az miktarda katıyorlardı. Örneğin 1574'te Üsküp'te yakalanan bir kalpazan,

⁵⁹ İ. Tekeli ve S. İlkin, *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda...*, s. 55.

⁶⁰ M. Öztürk, "Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi", s. 810-822.

⁶¹ Orhan Kılıç, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Kalpazanlık", *Osmanlı*, C. 3, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 180-187; Muharrem Öztel, "Osmanlı Devleti'nin Kalpazanlıkla İmtihani", *Bellekten*, 84/299 Nisan 2020, Ankara 2020, s. 315-356.

“-Ben 10 guruşa yirmi dirhem bakır miktarı katarım asla belli değildir...” ifadesiyle itirafta bulunmuştur.⁶² 1602 yılında ise Bursa’da kalpazanlarından otuz adet kalp Osmanî ve bir bakır altın yakalanmıştı. Yapılan tahkikatta, kalpazanların ellerinde kalp akçe ve bu iş için kullandıkları alet-edevat ele geçirilmişti⁶³. 1819 yılında Şam’a gönderilen bir fermada, Mısır tarafında ve sair yerlerde yayılmış olan ayarı düşük sikkelerin toplanması, bunlarla alış-veriş yapılmaması, ellerinde kalp sikke bulunanların cezalandırılması istenmişti⁶⁴ Fatih Kanunnamesi’nde kalpazanlığın cezası idam olarak açıklanmıştı. “Her kanda kalbazan bulunursa, ol yerün kadısı ve subaşı katına iledüb anlar dahi teftiş edüb göreler. Şer’ ile kalbazanlığı sabit olursa hükm edeler, mezkur kulum boğazından asub rızkını beğlik edeler, kimesne mani olmaya” ifadeleriyle kalpazanlık yasaklanmış ve yapanların yakalanıp cezalandırılması emredilmiştir⁶⁵. Bununla birlikte yakalanan kalpazanların hepsi idam edilmiyordu. Kalpazanlara verilen cezalar çoğunlukla sürgün, hapis, kürek cezalarıydı⁶⁶.

Kâime denemesine geçildiği zaman, derhal sahte kaimeler de piyasaya sürüldü. 1858’de 250 kuruşluk kalp kaime imal etmelerinden dolayı Şire’de yakalanan Yunanlı İspiro Samsonidi ve kardeşi Petro’nun, İstanbul’da olup İzmir ve Selanik taraflarına kaçmış olduğu tahmin edilen arkadaşlarının yakalanıp İstanbul’a getirilmeleri için eşkâlleriyle birlikte istenmiştir. 1910 yılında satın aldığı bir tarağın ödemesini 100 kuruşluk kalp para ile yapan Serkiz isimli şahsın yakalanması için de aynı şekilde verilen eşkâli bildirilmiş ve gereğinin yapılması istenmiştir⁶⁷. 1878 yılında Beyoğlu’nda İtalyan Kandolodirya ile Atina isimli kadının ikamet ettikleri hane aranmış, 180 adet kalp yirmilik, 125 çeyrek, makine ve alçıdan mamul 50 adet kalıp ve benzeri aletin ele geçirilmesi,⁶⁸ kalpazanlığın boyutunu göstermektedir. Kalpazanlığı sadece Osmanlı tebaası değil, yabancı tüccarlar da yapıyorlardı. Yabancı kalpazanlar arasında Cenovalı ve Marsilyalılar ilk sıralarda geliyordu. Şu örnek de kalpazanlığın hazineye getirdiği maliyeti göstermektedir:

Marsilya tüccarlarının yaptırdığı kalp paralar başlangıçta bir Fransız ecusunun 12’de biri, yani 5 sou değerinde veya İngiliz parasıyla 5 peni değerindeydi. 1 ecu, 3 livres yani frank; 1 frank 20 sou; yani bu sikkeler frangın dörte biridir. Bunların 12 tanesi 1 riyal olduğu halde, Osmanlı topraklarında 8, hatta 6 tanesi 1 riyale sürüliyordu. Yani bu kadarıyla, gümüşü daha fazla yani daha değerli, daha çok riyal alıyorlar; ya dışarıya götürüyorlar ya da ticari alışverişte malın fiyatı 5x6=30 sou’luk itibari değeri olan sikke ile bir kuruş (riyal) olarak hesaplanıyordu. Bunun anlamı şudur: 1 riyale 12 sümn yerine 8 veya 6 sümn vermekle yüzde 50, hatta daha sonra yüzde 100 kâr edilir. Mal satmışlarsa o mal o ölçüde pahalya, mal almışlarsa o ölçüde ucuza oturuyor. O zaman ecu (Osmanlıcada karakuruş) dukanın 2/3 değerinde ve altın dukanın yine o zaman 300 akçe olduğunu farzederek bunun üçte ikisinin 6’da biri yani 33 akçe karşılığı olarak geçiyor. Gerçek ise ancak 1 akçelik değeri var bunların. Bu eşi görülmedik kalpazanlıkla, Osmanlı topraklarını 1656’dan 1669’a kadar 13 yıl muazzam bir kalp para tufanı istila etti. Tavernier’nin yazdığına göre, yalnız gümrük emniyetinin tahminine göre Osmanlı limanlarına 114.000.000 livres değerinde kalp para gelmiş⁶⁹.

KAYNAKLAR

1302 H. Tarihli Halep Salnamesi.

Akdağ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, Cem Yay., İstanbul 1995.

⁶² O. Kılıç, “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında...”, s. 181.

⁶³ Bekir Sıtkı Baykal, “Osmanlı İmparatorluğunda XVII ve XVIII Yüzyıllar Boyunca Para Düzeni ile İlgili Belgeler”, *Belgeler IV/7-8*, 2. Baskı, Ankara 1993, s. 50-51.

⁶⁴ *Cevdet Maliye 20040*, (Şam Kadısının 21 Eylül 1819/1 Zilhicce 1234 tarihli ilamı).

⁶⁵ Süha Oğuz Baytimur, “Osmanlı Devleti’nde Kalpazanlık Faaliyetleri ve Uygulanan Cezalar (1789-1808)”, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 5, S. 2, Bitlis 2016, s. 25.

⁶⁶ S. O. Baytimur, “Osmanlı Devleti’nde Kalpazanlık...”, s. 252-255.

⁶⁷ M. Öztel, “Osmanlı Devleti’nin Kalpazanlıkla İmtihani...”, s. 326.

⁶⁸ M. Öztel, “Osmanlı Devleti’nin Kalpazanlıkla İmtihani...”, s. 327.

⁶⁹ N. Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 250.

- Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, C. 2: 1453-1559, 2. Baskı, Tekin Yayınevi, İstanbul 1979.
- Atalar, Münir, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Humayun ve Surre Alayları*, Diyanet İşleri Yay., Ankara 2015.
- Barkan, Ömer Lütfi, "H. 933-934 (M.1527-1528) Mâli Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İÜ. İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XV, S. 1-4, (1953-1954), ss. 251-329.
- Barkan, Ömer Lütfi, "H. 954-955, M 1547-1548 Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi", *İÜ. İktisat Fak. Mecmuası*, C. XIX, S. 1-4, (1957-1958), ss. 219-276.
- Barkan, Ömer Lütfi, "H. 974-975 M. 1567-1568 Mali yılına ait Bir Osmanlı Bütçesi", *İÜ. İktisat Fak. Mecmuası*, C. XIX, S. 1-4, (1957-1958), ss. 277-332.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar", *İÜ. İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XV, S. 1-4, (1953-1954), ss. 238-250.
- Barkan, Ömer Lütfi, *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-1557)*, C. 2, TTK Yay., Ankara 1972.
- Baykal, Bekir Sıtkı, "Osmanlı İmparatorluğunda XVII ve XVIII Yüzyıllar Boyunca Para Düzeni ile İlgili Belgeler", *Belgeler*, C. IV, S. 7-8, 2. Baskı, Ankara 1993.
- Baytımur, Süha Oğuz, "Osmanlı Devleti'nde Kalpazanlık Faaliyetleri ve Uygulanan Cezalar (1789-1808)", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 5, S. 2, Bitlis 2016.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye İktisat Tarihi*, 3. Baskı, YKB Yay., İstanbul 2018.
- BOA *Cevdet Maliye 7173-B*.
- BOA. NFS. 3726 Numaralı Nüfus Defteri.
- Cevdet Maliye 20040*, (Şam Kadısının 21 Eylül 1819/1 Zilhicce 1234 tarihli ilamı).
- Çakar, Enver, *16. Yüzyılda Halep Sancağı 1516-1566*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yay., Elazığ 2004.
- Çiftçi, Mehdi, *Süleymaniye Külliyesi ve Süleymaniye Darü'l-Hadisi*, Kitabevi Yay., Ankara 2018.
- Demircan, Adnan, "Dört Halife Döneminde Zekât Uygulamaları", *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları, Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı*, (İstanbul 03-04 Aralık 2016), Ensar Yay., İstanbul 2017, s. 115-162.
- Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yay., İstanbul 2000.
- Güdeloğlu, Ayşe, *131 Nolu Şer'îye Sicil Defterine Göre Gaziantep'in Kültürel Sosyal ve Ekonomik Durumu*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarih ve Sanatları Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2013.
- Güler, Mustafa, *Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları-16 ve 17. Yüzyıllar*, Çamlıca Yay., İstanbul 2011.
- İnalcık, Halil, "Adaletnâmeler", *Belgeler*, C. II, S. 3-4, Ankara 1967, ss. 49-145.
- İnalcık, Halil, "İmtiyazat", *TDV İslam Ansiklopedisi* 22, s. 245-252.
- İnalcık, Halil, *Adalet Kitabı*, (Ed. H. İnalcık, Bülent Arı ve Selim Aslantaş), Kadim Yay., Ankara 2012.
- İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I, (1300-1600)*, 2. Baskı, Eren Yay., İstanbul 2004.

- Kılıç, Orhan, “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti’nde Kalpazanlık”, *Osmanlı*, C. 3, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, ss. 180-187.
- Özbaran, Salih, “Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu (Onaltıncı Yüzyılda Ticaret Yolları Üzerinde Türk-Portekiz Rekabet ve İlişkileri”, *İÜ. Edebiyat Fak. Tarih Dergisi*, C. 31, İstanbul 1977, ss. 65-146.
- Özbaran, Salih, *Ottoman Turks and the Portuguese in Arab Gulf, 1534-1581*, Basra University 1979.
- Özbaran, Salih, *Yemen’den Basra’ya Sınırdaki Osmanlı*, 3. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013.
- Özkaya, Yücel, “XVIII. Yüzyılda Çıkarılan Adalet-nâmelere Göre Türkiye’nin İç Durumu”, *Bellekten*, C. XXXVIII, S. 151, Ankara 1974, ss. 445-491.
- Öznel, Muharrem, “Osmanlı Devleti’nin Kalpazanlıkla İmtihanı”, *Bellekten*, 84/299, Nisan 2020, Ankara 2020, ss. 315-356.
- Öztürk, Mustafa ve Aksın, Ahmet, “Venedik Devlet Arşivindeki Bailo Defterlerine Göre Osmanlı Devleti’nin Venedik’e Zahire ve Asker Yardımı (1624-1631)”, *OTAM*, S. 32, Ankara 2013, ss. 141-170.
- Öztürk, Mustafa, “Adana Tereke Defterleri Üzerine Gözlemler”, *Tarihte Adana ve Çukurova Sempozyumu II*, Adana 2017.
- Öztürk, Mustafa, “Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi”, *Türkler*, (Edl.: Hasan Celal Güzel, Salim Koca ve Kemal Çiçek), C. 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 802-822.
- Öztürk, Mustafa, “Osmanlı Devleti’nde Arzuhallerin Devlet-Halk İlişkileri ve Medeniyet Tarihi Bakımından Önemi”, *XVII. Türk Tarih Kongresi*, C. IV, K. I, (Ankara 15-17 Eylül 2014), TTK Yayınları, Ankara 2018, ss. 211-229.
- Öztürk, Mustafa, “Osmanlı Mirî Rejiminin Misâk-ı Mill’i ile Münasebeti”, Genelkurmay ATASE- *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I*, 23-25 Ekim 1995-İstanbul, Ankara 1996, ss. 186-192.
- Öztürk, Mustafa, “Osmanlı Mirî Rejiminin Suriye ve Irak’ta Uygulanmasının Sonuçları”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C. IX, S. 18, Ankara 2016, ss. 1-18.
- Sahillioğlu, Halil, “1524-1525 Osmanlı Bütçesi”, *İÜ. İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 41, S. 1-4, 1985.
- Sahillioğlu, Halil, *Kuruluştan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerine Bir Deneme*, (İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Basılmamış Doktora Tezi, Kütüphane Kayıt No: VI-2541), İstanbul 1958.
- Tabakoğlu, Ahmet, *Osmanlı İktisat Tarihi*, 8. Baskı, Dergâh Yay., İstanbul 2008.
- Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim, *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*, Ankara 1981.
- Turan, Şerafettin, *Türk-İtalya İlişkileri I-Selçuklular’dan Bizans’ın Sona Erişine*, Metis Yay., İstanbul 1990.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, 3. Baskı, TTK Yay., Ankara 1975.
- Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig II- Tercüme*, (Haz.: Reşit Rahmeti Arat), TTK Yayınları, Ankara 1959.

1781 TARİHLİ AVARIZ DEFTERİNE GÖRE ARABSUN (GÜLŞEHİRİ) KAZASI*+

THE KAZA OF ARABSUN (GÜLŞEHİRİ) ACCORDING TO THE AVARIZ DEFTERİ (EXTRAORDINARY TAX RECORD BOOK) OF 1781

Hamit ŞAFAKCI**

*Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 30/09/2020 Düzeltme/Revised: 03/11/2020
Kabul/Accepted: 03/11/2020*

Araştırma Makalesi/Research Article

Atıf / Cite as: Şafakçı, H. (2020). 1781 Tarihli avarız defterine göre Arabsun (Gülşehri) Kazası. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 148-175

ÖZ

1530 yılında mezra olan Arabsun, 1582 yılında köy statüsü kazanmıştır. 1781 yılında ise kaza statüsü verilen Arabsun, Gülşehri ismini almıştır. Bu değişimin en önemli nedeni I. Abdülhamid'in sadrazamlarından olan ve aslen Arabsunlu olan Karavezir Seyyid Mehmed Paşa (1728-1781) idi. 1779-1781 yılları arasında sadrazamlık yapan Karavezir, Arabsun'a külliye olarak ifade edilebilecek eserler kazandırmıştır. Osmanlı döneminde bir yerleşim yerine şehir diyebilmenin göstergesi, orada caminin ve pazarın olmasıydı. Buradan hareketle külliye bulunan cami, mektep, medrese, kütüphane, çeşme, şadırvan ve hamam gibi yapılar köyden kazaya dönüşümün alt yapısını oluşturmuştur. Daha sonra buraya göç ettirilen nüfus sayesinde yeni mahalleler oluşmuştur. Yani burası şenlendirilmiştir. Bu çalışmada, 1781 yılında avarız ve nüzulhaneleri tespit için Gülşehri'nde yapılan sayım esas alınarak kazanın durumu ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Hareket noktası olarak bu defter alınmış olmakla birlikte gerekli yerlerde diğer kaynaklara da müracaat edilmiştir. Avarız, Müslüman ve gayrimüslim ayrımı gözetilmeden tahrir defterine reaya olarak kaydedilen herkesten alınan bir vergiydi. Nitekim Arabsun/Gülşehri kazasında her iki grup üzerine de avarız yazılmıştır.

Tahrir yapılırken kaza merkezindeki mahallelerden başlanmış sonrasında köyler yazılmıştır. Köyler yazıldıktan sonra kazaya ilhak edilen yerleşim yerlerine değinilmiştir. Muharrir, mübaşir ve kadıdan oluşan ekibe tahriri yapılan yerin ileri gelenleri de eşlik etmiştir. Zira yerleşim yerlerinin hududunu ve gelirlerini en iyi bilenler onlardı. Aynı zamanda böyle bir ekip kurularak otokontrol da sağlanmıştır. Merkez, taşra ve yerleşim yerinin ileri gelenlerinden oluşan heyet, bu işlemin usulüne uygun, kanuna mutabık ve yöreye göre yapılmasını da temin etmiştir. Merkezden gelenler tahririn yapılışını, kadı kanunlara uygun ve adil yapılmasını, köylüler de gelirlerin

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde” yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden” hiçbiri gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma “Etik Kurul İzni” gerektirmeyen bir çalışmadır.

+ Bu çalışma, *International Conference on Social Sciences-Cappadocia (ICOSS) 16-20 Nisan 2018* adlı sempozyumda bildiri olarak sunulmuştur.

** Doç. Dr., Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, hamitsafakci@artvin.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1290-3392

ve hudutların doğru kaydedilmesini temsil etmişlerdir. Bu bakımdan tahririn yazımında görev alanlar rastgele seçilmemişlerdi. Bu kişiler geçmiş tecrübelerine dayanılarak bilinçli şekilde oluşturulmuşlardı.

Anahtar kelimeler: Avarız, Karavezir Seyyid Mehmed Paşa, Arabsun, Gülşehri, vakıf.

EXTENDED SUMMARY

Arabsun, a hamlet in 1530, gained the status of a village in 1582. Arabsun renamed as Gülşehri after gaining the status of a district in 1781. The most important cause of this change was Karavezir Seyyid Mehmed Pasha, who was originally from Arabsun and one of the grand viziers of Abdulhamid I. Karavezir, who was a Grand Vizier between 1779 and 1781, brought to Arabsun the artifacts and buildings which can be expressed as a complex (kulliye). The sign of being a city instead of a settlement during the Ottoman period was the existence of mosque and market in there. From this point of view, the structures such as mosque, school, madrasah, library, fountain, shadirvan and bathhouse, which were located in the complex, constituted an infrastructure for the transformation a village into district during the Ottoman period. Later, new neighborhoods were formed due to the population migrated here. That is to say, that place was enlivened. This study aimed to reveal the situation of Gülşehri district on the basis of its population census made in 1781 for the determination of avarız and nüzül (war chest/tax) households. This census data book was taken as a starting point for the study, and other sources were examined when necessary.

The recording of tahrir began in neighbourhoods at the centre of the kaza and then the villages were written. After the villages were written, the settlements annexed to the kaza were considered. The team consisting of muharrir (the recording official), mubashir (the supervisor) and the kadı was accompanied the notables of the place to be included in the tahrir defter. This was because these were the ones who knew the borders and incomes of the settlements best. At the same time, auto-control was ensured by forming such a team. The delegation, consisting of the centre, provinces, and the notables of the settlement also ensured that this procedure was duly carried out in accordance with the law and in conformity to the region. Those from the centre represented the recording of the tahrir, kadı its taking place justly and in accordance with the law, and the villagers the correct recording of incomes and borders. In this regard, those who took part in recording the tahrir were not chosen randomly. These people were chosen consciously based on past experience.

Since history is a science based on cause and effect relationship, the reason for Arabsun being a kaza is the waqfs built by Silahdar Mehmed Pasha. The effect is the emergence of a kaza named Gülşehri upon ensuring the necessary population movement and appointing a kadı. As can be seen from this, the prerequisite for a place to be a kaza is its having features of a city. The külliye in the centre of the kaza is the centre of the city. The formation of the kaza was ensured by the külliye built next to the village, the population transferred, and the new villages joined to it.

The defter examined showed that non-Muslims in Gülşehri lived in separate neighbourhoods. Individuals in the defter are recorded according to the neighbourhoods and villages. The names of Gülşehri neighbourhoods are related to places of worship, religious status, physical and administrative circumstances. Some of the villages joined to the kaza were also composed of several neighbourhoods. It is understood that in these places, in addition to the large population, the desire of non-Muslims to reside in separate neighbourhoods was also effective.

Those who were officials in military, religious and financial services, who were unable to work, and those in the derbend organisation (guardians of mountain passes) were exempt from the avarız (extraordinary tax), which was paid by those who belonged to the reaya (commoner) class. The avarız records of the relevant places were contained in defters located in Hazine-i Amire (the Imperial Treasury). When the taxes were collected, the records in these defters were taken as the basis. In this context, this defter is important. In this way, both the inventory of the kaza would be created and the infrastructure for the system to be applied in the future would be established. Furthermore, disputes to arise would be resolved by consulting this defter. The data on how the recording process was carried out by taking into account facts such as the long time interval between the 16th century tahrir defters and the defter examined and the changing circumstances also attracts attention.

According to the avarız defter under examination, central neighbourhoods of Gülşehri included 15 households. The reaya in the villages of the kaza had a share of 28 households one rub' (one-fourth) and one sumun (one-eighth). Again, as the sum for 28 households in the village of Senasun, 297.5 kurush 35 akches were paid. In the defter under examination, it was not stated how many real households constituted one avarız household. According to some data, it is understood that about eight real households constituted an avarız household in the kaza centre. There are many different figures for the villages. The reason for this must be that the villages belong to different kazas and the rates from those places are recorded exactly as they were. Avarız was a tax collected

from everybody recorded as reaya in the tahrir defters, irrespective of their religious creed. Hence, avarız was imposed on both Muslims and non-Muslims in the kaza of Arabsun/Gülşehri.

116 out of 577 individuals in the centre of Gülşehri belonged to the reaya class. 60 of the total number of individuals were derbendci, 319 members of an ashiret (tribe), 16 were amelmande (unable to work), and 20 sadat (descendants of the Prophet Muhammad). These data show the presence of a dense settlement at the kaza. It is also understood that a significant number of individuals made a living from derbendcilik and the waqf. The group that directly contributed to production at the kaza centre was non-Muslims.

In 1781, 1.060 individuals were recorded in the villages of the Gülşehri kaza. According to the data, there were 131 kuloglu (sons of military officials and soldiers), 134 janissaries, 320 reaya, 212 non-Muslims and 132 sadat. Other individuals formed the villages. It is noteworthy that there is a significant number of non-Muslims in the villages of the kaza with even their own neighbourhoods. In addition, it is understood that many who were employed by the military resided in the villages. In the villages, there were also officials who assisted the community in their religious practices, such as monks, imams, and hatips (preacher). In this context, Friday prayers were performed in mosques in the villages. In addition, the tekkenishin and zaviyedar records (records that document those who attended religious institutions such as tekkes and zaviyes) point to the presence of two zaviyes.

One of the most important results revealed in this study is the conditions under which a village transforms into a kaza. Because it is noteworthy that Arabsun, a small village, transformed into a kaza. Of course, the most important reason is Karavezir Mehmed Pasha, who is from Arabsun. More important was his being the grand vizier. The most important indicator of a city was the mosque and the marketplace. These were met by the waqfs established by Mehmed Pasha. The third factor is that the population reaching a certain level, which was fulfilled by the settling of ashirets. Subsequent issues such as the decision of the Divanihumayun (The Imperial Council), the appointment of a kadi, and the performing of tahrir can be considered as the final touches of the transition from village to kaza or the announcement of the known.

Keywords: Avarız, Karavezir Seyyid Mehmed Paşa, Arabsun, Gülşehri, waqf.

GİRİŞ

Nevşehir iline bağlı Gülşehir ilçesinin köyden kasabaya geçişi çalışmanın konusu olduğundan Arabsun adıyla anılan yerleşim yerinin dönüşümünde etkili olan sebepler ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu nedenle arşiv malzemelerine müracaat edilmiştir. Özellikle 1781 yılına ait avarız defteri temel alınmıştır. Konuyu destekleyici diğer belgeler ile literatürde yer alan çalışmalara da müracaat edilmiştir.

Bahsedilen defter, Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivinde (BOA) bulunan *Bâb-ı Defteri Mevkûfat Kalemî Defterleri (D.MKF.d)* arasında 30781 numara ile kayıtlı Niğde livası Arabsun/Gülşehri kazası köylerinin avarız ve nüzulhanelerini gösteren tahrir defteridir. Fihristte 24 Safer 1223/21 Nisan 1808 olarak verilen defterin tarihi 5 Zilhicce 1195/22 Kasım 1781'dir. Zira 26 Receb 1195/18 Temmuz 1781 tarihinde Cami-i Cedid Mahallesi'nin yazımıyla başlanan defter, avarız hesapları ve kazaya ilhak edilen yerlerle bitirilmiştir. Bu sayıma yapılan atıflarda 1195/1781 tarihli tahrir ifadesi kullanılmıştır.¹ 49 sayfadan oluşan ve sonradan numaralandırılan defterin 1-3, 33-37 ile 44-46. sayfaları arası boştur.

Tahrir, Mevkufat Kalemî halifelerinden Ali ile Dergâh-ı Âlî gediklilerinden Mehmed tarafından yapılmıştır.² Arabsun kadısı Ahmed ise defteri, 29 Receb 1195/21 Temmuz 1781 tarihinde onaylamıştır.³ Dolayısıyla tahrir yapılmadan önce kazaya, kadı atanmıştır. Bu tahrir,

¹ 1787'de "... başmuhâsebede doksan beş târîhinde ... mübâşeretîyle vâki' tahrir defterinde..." denilmiştir. BOA, *Cevdet Evkâf (C.EV)* 625/31550.

² BOA, *D.MKF.d 30781*, s. 4, 32; BOA, *C.EV* 625/31550. 2 Zilkade 1195/20 Ekim 1781 tarihinde Niğde sancağı Arabsun diğer adıyla Gülşehir kazasının alışılmış hudut, sınır ve avarızının tahriri için ferman gereği Mevkufat Kalemî halifelerinden Ali muharrir tayin edilmiş; mahkeme, ayan ve ahali tarafından gerekli işlemler yapılmıştır. BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d)* 701, s. 84-85.

³ BOA, *D.MKF.d 30781*, s. 31.

yerleşim yerinde meydana gelen idari değişikliğin tahrir yapılmasını gerekli kıldığını da ortaya koymaktadır.

Tanzimat Fermanı'nın ilanına (1839) kadar, olağanüstü hallerde özellikle savaş masraflarını karşılamak üzere, padişahın emriyle halkın devlete vermeye mecbur tutulduğu her türlü hizmet, eşya ve para şeklindeki yükümlülüğe avarız denilirdi.⁴ Vergi terimi olarak yerine ve vergisine göre, sayım birimi olan gerçek avarızhanesinin dört ile elli hanesi bir avarızhanesini oluşturuyordu. Donanma için kürekçi istendiğinde elli hane başına bir kürekçi çıkarılıyordu.⁵ Avarız ise dört beş gerçek hane bir avarızhanesi sayılırdı. Bunlar avarızhanelerine dağıtılan vergiyi kendi aralarında paylaşırlardı. Avarız nakit olarak alınırken nüzul ve sürsat ise aynî olarak tahsil edilirdi.⁶ 16. yüzyılın sonunda nüzul de avarız gibi nakdî bedele dönüştü.⁷ Bölgenin zenginliğine, halkın yerleşim durumuna, mülküne ve zamanın şartlarına göre avarızhane 3, 5, 10 veya 15 gerçek haneden oluşabilirdi.⁸ Bu vergi tahsillerini emreden fermanlar avarızhaneleri esas alırlardı. Nüzulhane tabiri de bazen kullanılırdı. En çok kullanılan tabir ise *mevkufat defteri mucibince* idi. Zira vergi hanelerinin adedi mevkufat dairelerinin icmal defterlerinde liva liva kayıtlıydı.⁹ Halil Sahillioğlu avarızı şu şekilde tarif eder:

“Osmanlı tahrir defterlerinde nüfus, avâız hânesi ve hâne-i gayr ez-avâız olarak ikiye ayrılırdı. Avâız hâneleri vergilendirilebilir yahut fiilen vergilendirilmiş olan hâneleri gösterirdi. Diğeri ise derbendcilik, tuzculuk, madencilik, celeplik, şahincilik gibi belirli bir hizmetle yükümlü olanları; kadı, nâib, sipahi, muhassıl, müderris gibi resmî görevlileri; imam, hatip, müezzin, zâviyedar, şeyh, seyyid gibi din adamlarını; körlük, delilik, düşkünlük gibi bedenî sakatlıkları olan kimseleri içine almakta olup vergilerin tamamından veya bir kısmından muafiyeti ifade ederdi. Muafiyet sebebi olan hizmetlerin çoğu avâız-ı dîvâniyye ve tekâlîfi örfiyyeden sayılan yükümlülüklerdendi.”¹⁰

Ticaretle uğraşanlar dışında askerî sınıfa girenler avarız türü vergiden muafı. *Kâr u kisb üzere* olanlar durumlarına göre reaya gibi avarız vergisine katılmaktaydı.¹¹ Bahsi geçen vergiler, yıllık nakdî vergiler haline geldikleri gibi çok ağırlaştılar. 16. yüzyıl ortalarında ödenen miktar 17. yüzyılda yaklaşık on katı artmıştır. Bu vergilerden nüzul daha ağırdı ve avarızın iki misline yükselmiştir. Bu iki vergide enflasyonun artışına kıyasla daha hızlı bir artış olmuştur. 1622 yılında hane başına düşen avarız nispeti 325 akçe iken nüzul 600 akçeydi.¹²

1. Gülşehri'nin Oluşumu

Osmanlı döneminde bir yere şehir diyebilmek için bazı özellikler aranırdı. En az 400 vergi nüfusu bulunan, idari yönden sancak merkezi ise sancakbeyine, kaza merkezi statüsünde ise kadı ve subaşı ile ticaret ve sanat ehline sahip yerler, şehir sayılabilirdi. Osmanlı belgelerinde şehir, *cuma kılınır ve pazar durur yerd*.¹³ Buradan şehrin ticari faaliyetlerin yapıldığı alanla bir cami etrafında oluşan halkın ikamet ettiği yerlerden oluştuğu anlaşılmaktadır. Bir yerleşimin kent ya da kasaba olarak tanımlanabilmesi için idari açıdan sancakbeyi ya da kadı

⁴ Ömer Lütfi Barkan, “Avâız”, *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, C. II, Eskişehir 1997, s. 13.

⁵ Halil Sahillioğlu, “Avâız”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. IV, İstanbul 1991, s. 108.

⁶ H. Sahillioğlu, “Avâız”, s. 109.

⁷ Bruce Mc Gowan, “Osmanlı Avarız-Nüzül Teşekkülü 1600-1830”, *VIII. Türk Tarih Kongresi, 11-15 Ekim 1976*, C. II, Ankara 1981, s. 1327.

⁸ Ö. L. Barkan, “Avâız”, s. 15.

⁹ B. Mc Gowan, “Osmanlı Avarız-Nüzül Teşekkülü 1600-1830”, s. 1329.

¹⁰ H. Sahillioğlu, “Avâız”, s. 108.

¹¹ Mehmet Ali Ünal, “1646 (1056) Tarihli Harput Kazâsı Avâız Defteri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XII, 1997, s. 9.

¹² B. Mc Gowan, “Osmanlı Avarız-Nüzül Teşekkülü 1600-1830”, s. 1328.

¹³ İlhan Şahin, “Şehir (Osmanlılar'da)”, *DİA*, 2010, XXXVIII, s. 446.

bulunmalıdır.¹⁴ Pazar etkinlikleri, ilgili vergilerin varlığıyla kanıtlanmalıdır. Çarşıya ilişkin bilgiler, nüfusun önemli bir kısmının geçimini tarım dışı uğraşlarla kazandığını göstermelidir.¹⁵

Kasaba ve köyler şehre dönüştürülürken vakıflar kurmak izlenen bir yoldu. Yapılan binalar veya külliyeler, görevliler ve bunların aileleriyle birlikte zamanla küçük bir yerleşim yeri oluşturmakta, böylece külliye etrafında tesis edilen veya gelişen mahalleler vasıtasıyla şehrin fiziksel yapısı şekillenmekte ve gelişimi sağlanmaktaydı.¹⁶ Osmanlı şehrinde mahalle, birbirini tanıyan, birbirinin kefil ve sosyal dayanışma içerisinde olan kişilerden oluşmuş topluluğun yaşadığı yerd. Bir başka ifadeyle aynı mescitte ibadet eden cemaatin aileleriyle birlikte yerleştikleri şehir kesimiydi.¹⁷

Arabsun ya da Roma dönemindeki adıyla *Zorapassos*, Kızılırmak Nehri'nin güney yakasında, kuzey-güney yolu üzerinde bir yerleşme yeri idi.¹⁸ Bu ismin ne zaman Arabsun'a dönüştüğü açık değildir. 1530 yılında kayıtlı olduğuna göre önceden eski adının bozuk bir şekliyle söylenmiş olabilir. Bahsedilen yılda mezra olarak kaydedilmesi, Arabsun'un zamanla önemini yitirdiğine ve ahalisini kaybettiğine açık bir delildir. Çünkü mezralar harabesi ve suyu olan yerler olarak tanımlanmaktan başka bir köyün uydusu durumunda olup ahali bulunmayan metruk ve ekinlik sahalardır.¹⁹ Zaten tahrir esnasında ahalinin bulunması halinde o yerin köy statüsünde kaydedilmesi icap ederdi.²⁰ 1530 yılında, Niğde sancağı Ürgüp kazası Uçhisar nahiyesinde *Cemâ'at-i 'Arabüsün 'an cemâ'at-i m der mezra 'a-i 'Arabüsün nefer 34 hâne 28 hâsıl 2.426* olarak yazılmıştır.²¹ 1530 yılında yerleşim yerinin mezra olduğu anlaşılma ile birlikte burada yaşayan aşiret mensupları da vardı. 140 civarında kişinin yaşadığı bir mezra idi. 1582 tarihinde ise Arabsun, Uçhisar nahiyesine bağlı bir köydü. Bununla birlikte burası kısa bir süre önce Kayseri sancağına bağlı Yahyalı kazasından çıkarılarak Niğde'ye bağlanmıştır. Köyün yeni sakinlerinin caba ve bennak olarak yazılmaları, tahririn yapıldığı tarihlerde ekonomik olarak zayıf durumda olduklarını göstermektedir. Tahrir kayıtlarına göre Arabsun, klasik köy görünümünde olup, ahali tarım ve hayvancılıkla uğraşmaktaydı.²² Ancak sonraki yıllarda burada yaşayanlara derbencilik hizmeti verilmiştir. Arabsun kasabası ahalesinin, Kırşehir kazasına altı saat uzaklıktaki Kızılırmak üzerindeki Kesikköprü'den Ürgüp havalisindeki Salusar Han'a kadar, yolcuları eşkiyadan korumak amacıyla derbenci kayıt olunduklarına dair hüküm 1 Nisan 1780 tarihinde ulaşmıştır.²³

18. yüzyılın ortalarına kadar köyde belirgin bir ekonomik ilerleme görülmediği gibi nüfusu da 50-60 hane civarında kalmıştır. Köydeki tek mimari yapı Aşçıbaşı Süleyman Ağa

¹⁴ 1787'de kazanın naibi Mevlâna Mehmed iken 23 Mart 1806 tarihinde ise Gülşehri naibi Hüseyin'di. BOA, C.EV 625/31550; BOA, *Cevdet Maarif (C.MF) 85/4250*.

¹⁵ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, (Çev. Neyyir Kalaycıoğlu), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004, s. 12-13.

¹⁶ İ. Şahin, "Şehir (Osmanlılar'da)", s. 447.

¹⁷ Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki "Mahalle"nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, S. 4, 1984, s. 69.

¹⁸ Tufan Gündüz, "Köyden Kasabaya: Gülşehir'in Doğuşu", *Bozkırın Efendileri -Türkmenler Üzerine Makaleler*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 151.

¹⁹ Osmanlılarda sürekli bir yerleşim yeri olmayan, ekinlik olarak kullanılan küçük toprak parçalarını niteleyen mali bir terim özelliği kazanmıştır. Tahrir kayıtları terkedilmiş köy yerleri olduğuna işaret eder. Kanunamelere göre bir yerin müstakil mezra olduğunun belirlenmesinde o yerin harabesi, suyu ve mezarlığının olması gibi şartları öne çıkarır. Bazı kayıtlarda değirmen bulunması da eklenir. İlhan Şahin, "Mezraa", *DİA*, C. 29, Ankara 2004, s. 546.

²⁰ T. Gündüz, "Köyden Kasabaya: Gülşehir'in Doğuşu", s. 152.

²¹ *387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri (937/1530) I*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:32, Ankara 1996, s. 181. Gündüz'e göre, Ahili Cemaati'ne mensup bu grubun Arabsun mezrasının adıyla anılıyor olması tahrir esnasında orada bulunmaları ile alakalıdır. T. Gündüz, "Köyden Kasabaya: Gülşehir'in Doğuşu", s. 153.

²² T. Gündüz, "Köyden Kasabaya: Gülşehir'in Doğuşu", s. 153.

²³ BOA, *D.MKF.d 30781*, s. 38.

tarafından yaptırılan, halk tarafından Kaya Camii olarak bilinen ibadethaneydi. Karavezir Silahdar Mehmed Paşa köye bir cami, bir medrese, 15 ev, bir han, bir ekmekçi dükkânı, üç bakkal dükkânı, 21 demirci dükkânı, bir mahkeme binası, bir hamam ve altı çeşme yaptırmıştır. Bunların masraflarının karşılanması ve görevlilerin maaşlarının ödenmesi için yaklaşık 82.000 akçelik vakıf kurmuştur.²⁴ Niğde sancağı Nevşehir kazası yakınlarındaki *Arabsun* adlı köy, sadrazamın yaptırdığı vakıflar sayesinde ihya olduktan sonra kaza olmuştur. Arabsun ve kendisine bağlı köylerin şer'î işleri hükümet merkezi olan Arabsun'da görülecekti.²⁵ Nitekim *Tablo 2*'de verilen köyler, Arabsun'a bağlanmıştır.²⁶ Bu köylerin bütün işleri, yeni kaza olan Arabsun/Gülşehri'nde yapılacaktı. Vakıflar, köye dikkate değer bir ekonomik güç kazandırmıştır. Bu sayede köye yeni insanlar yerleşmeye başlamıştır. Kaza merkezinde yeni mahalleler kurulmuştur. Karavezir Silahdar Mehmed Paşa tarafından köyün adı değiştirilerek Gülşehri yapılmıştır.²⁷ 23 Ocak 1781 tarihinde Arabsun kaza olmuştur. Bu tarihte Divanihümayun'dan verilen hüküm Mevkufat Kalemî'ne kaydedilip vakıf tarafına ilmuhaberi 31 Ocak 1781 tarihinde verilmiştir.²⁸ Yerleşim yeri, nüfusun artmasına paralel olarak kadı tayin edilerek kaza olmuştur.

Akar-bakar tabiri sınır belirlemelerinde kullanılmaktaydı. Buradaki *akar*; yağmur ve kar suları ile daimî akarsuların akış yönü; *bakar* ise dağların veya sıradağların, sırtların bir meskûn yere bakış yönü veya bir yerden o dağ ve sıradağların kuşbakışı görünüş yönü anlamlarına gelmektedir.²⁹ Benzer durumun Gülşehri kazası merkezi ve köylerinin hududu için sınırlar belirlenirken uygulandığı anlaşılmaktadır. Göl, dere, ırmak ve çay gibi akarlar ile tepe, bel, geçit, ark, burun, çayır ve yayla gibi bakarlar dikkate alınmıştır. Bunların yanında yol, mezar, ağıl, taş, köprü, pınar, değirmen ocağı, saray ve hüyük de belirleyici olmuştur. Eski yerleşimi ifade eden harabe, viran ve ören yerlerinden de yararlanılmıştır. Çok belirgin özellik ifade ettiği anlaşılan söğütler ve kavaklarla da hudutlar belirlenmiştir. Bunların yanında sınır taşları da kullanılmıştır.

Arabsun olarak bilinen köy, Gülşehri kazası olarak şöhret bulmaya başlamıştır. Arabsun köyünün kazaya dönüşerek ismini Gülşehri olarak değiştirmesinin nedenleri vardır.³⁰ Öncelikle ismin Nevşehir'e nazire yapar durumu gözden kaçırılmamalıdır.³¹ Zira biri 18. yüzyılın ilk yarısında diğeri ikinci yarısında Nevşehir'e önemli hizmetler veren iki sadrazam, idari yapının nasıl değiştiğini gösteren iki örnek vermişlerdir. Köyün kazaya dönüşmesinin hiç şüphesiz birinci nedeni Silahdar Seyyid Mehmed Paşa'nın varlığı ve sadrazam olarak görev yapmasıdır. İkinci nedeni ise sadrazamın köyünde yaptırdığı vakıflar sayesinde yerleşim yerini şehre dönüştürmesidir. Üçüncüsü ise siyasi ve fiziki ortamın hazırlanması sonrası insan unsurunu tamamlayan iskândır. Bunlara ek olarak kazaya kadı ataması yapılarak süreç tamamlanmıştır.

²⁴ T. Gündüz, "Köyden Kasabaya: Gülşehri'in Doğuşu", s. 153-154.

²⁵ BOA, *Cevdet Zabtiye (C.ZB) 77/3832*; BOA, *D.MKF.d 30781*, s. 38.

²⁶ BOA, *C. DH 346/17261* lef 1.

²⁷ T. Gündüz, "Köyden Kasabaya: Gülşehri'in Doğuşu", s. 154.

²⁸ BOA, *D.MKF.d 30781*, s. 38; BOA, *C.ZB 77/3832*.

²⁹ Fahrettin Kırzioğlu, "Osmanlı Mülkî İdaresi'nde "Akar-Bakar"a Göre Sınırların Çizilmesi ve Devlet Sınırlarında "Korgan"lar, "Deliktaş"lar", *Türk Coğrafya Dergisi*, S. 26, 1975, s. 115. Arabsun'un sınırları hakkında bkz. Ek 1.

³⁰ Gülşehri ismini kullanılan başka yerler de vardı. Gülşehri ismi Kırşehir için de kullanılmıştır. Nitekim Elvan Çelebi, ilim ve tasavvuf sahibi babası Aşık Paşa'nın şehre gelip yerleşmesiyle burasının adeta bir gül bahçesine döndüğüne ve Gülşehri adının verilmesinde bu özelliğin rol oynadığına işaret eder. İlhan Şahin, "Kırşehir", *DİA*, C. 25, Ankara 2002, s. 481. Yine 28 Ocak 1678 tarihinde Silistre sancağı Hırsova nahiyesinde de Gülşehri isimli bir köy bulunmaktaydı. BOA, *AE.SMMD.IV. 5/471*.

³¹ Köyden şehre dönüşümün hangi şartlarda olduğu hakkında bkz. İlhan Şahin, "Nevşehir", *DİA*, C. 33, Ankara 2007, s. 65-66.

1.1. Silahdar Seyyid Mehmed Paşa

Gülşehri'nin köyden kazaya dönüşümü sağlayan en önemli şahsiyet hiç şüphesiz Arabsunlu Silahdar Seyyid Mehmed Paşa'dır. Seyyid Mehmed, 1728 yılında doğmuş olmalıdır.³² Babası Seyyid Ali,³³ annesi Ayşe Hanım bin Uçhisarlı Hacı Mahmud Ağa'dır. Bu evlilikten Seyyid Mehmed Paşa, Seyyid Halil Paşa ve Seyyid Mustafa Paşa doğdu.³⁴

Dayısı Aşçıbaşı lakaplı surre emini Süleyman Ağa sayesinde, 1747'de getirildiği İstanbul'da, saray mutfağına alındı. Teberdaran-ı Hassa Ocağı'na kaydedildi. Burada mabeyinci Tırnakçı Mustafa Ağa'nın baltacılığını yaptı. Güzel yazı yazması ve yazı tekniklerini bilmesi sebebiyle Enderun Hazine Odası'na alınarak ikinci yazıcılık görevine getirildi. Kardeşi Mustafa Ağa'nın Abdülhamid'in kahvecibaşısı olması sebebiyle şehzadeye yakınlık kuran Seyyid Mehmed, onun bazı yazılarını kaleme aldı. I. Abdülhamid'in tahta çıkmasıyla Has Oda'ya nakledildi ve mabeyinci ağaları arasına katıldı. 3 Şubat 1774 tarihinde hazine kethüdası ve 6 Mart 1775'te silahdar oldu. Bu görevi nedeniyle kendisi Silahdar unvanıyla da anılmaya başlandı. Üst düzey devlet görevlilerinin seçiminde rol oynadı. 22 Ağustos 1779 tarihinde ise sadrazam oldu. 20 Şubat 1781 tarihinde vefat eden Karavezir,³⁵ 1,5 yıl 16 gün sadrazam olarak görev yapmıştır.³⁶ Silahdar Seyyid Mehmed Paşa yakalandığı kara hummanın (tifo) etkisiyle bir rivayete göre ise gözlerine perde inmesine yol açan hastalık sebebiyle ölmüştür. Yeni Valide Camii'nde kılınan cenaze namazından sonra I. Abdülhamid'in türbesi bitişiğine³⁷ bir başka ifadeyle Hamidiye Türbesi yanında cadde tarafına defnedilmiştir. 18 Nisan 1799'da vefat eden kızı Şerife Ayşe Hanım da yakınına defnedilmiştir.³⁸

Mehmed Paşa hakkındaki tarifler, onun fiziki özelliklerine ve görevlerine göre yapılmıştır. Fiziki özelliklerine göre kısa boylu, siyah ve çirkin görünüşlü olarak tasvir

³² Mehmed Süreyya, doğum tarihi için 1140/1727-1728 yılını zikrederken Ahmed Câvid, Hicri 1148 yılını vermektedir. Daha sonra gelen araştırmacılar bu iki tarihten birini kabul etmişlerdir. Sarıcaoğlu 1148/1735-1736, Buz ve Tektaş 1735 ve Öztuna 1728 yıllarını önermişlerdir. Ancak Ahmed Cavid'in eserinde doğum tarihi olarak 1148 yılını vermesine rağmen 53 yaşında öldüğünü ifade etmesi doğum tarihinin 1728 olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, C. IV, (Yayına Hazırlayan: Nuri Akbayar, Eski Yazıdan Aktaran: Seyit Ali Kahraman), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 1071; Ahmed Câvid, "Hadikatü'l-Vüzerâ Zeyli: Verd-i Mutarrâ", *Hadikat'ül-Vüzerâ ve Zeyleri Osmanlı Sadrazamları*, (Haz. Mehmet Arslan), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2013, s. 266; Fikret Sarıcaoğlu, "Karavezir Mehmed Paşa", *DİA*, C. XXIV, 2001, s. 477; Ayhan Buz, *Sokullu'dan Damat Ferit'e Osmanlı Sadrazamları*, Neden Kitap Yayınları, İstanbul 2007, s. 219; Nazım Tektaş, *Osmanlı'da İkinci Adam Saltanatı Sadrazamlar*, Çatı Kitapları, İstanbul 2009, s. 445; Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar Türkiye (1074-1990)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 718). Uzunçarşılı ise Kırşehir vilayeti Arabsun kazasında 1735 yılında doğdu demiştir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV/2, TTK Yayınları, Ankara 1983, s. 427. Ancak bahsedilen tarihte Arabsun'un kaza olmadığı bilinmektedir. Niğde sancağı Arabsun köyünden Ali Ağa'nın oğlu olup 1148 yılında doğan Silahdar Seyyid Mehmed Paşa, 53 yaşında sadarete iken vefat etmiştir. Tayyâr-zâde Atâ, *Osmanlı Saray Tarihi -Târîh-i Enderûn*, C. II, (Haz. Mehmet Arslan), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2010, s. 131-132. Hikmet Çiçek, *(Vekâyi'nüvis) Sadullah Enverî Efendi ve Tarihi'nin II. Cildinin Metin ve Tahlili (1187-1197/1774-1783)*, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2018, s. 890-893. Hayatı hakkında ayrıca bkz. Fatih Abanoz, *Gülşehir'in Bir Değeri "Silahdar (Karavezir) Seyyid Mehmet Paşa" Hayatı ve Eserleri*, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir 2013, s. 16-20; Burcu Çoğalmış, *Silahdar Seyyid Mehmet Paşa'nın Vakıfları*, Artvin Çoruh Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Artvin 2017, s. 16-21.

³³ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, s. 1071.

³⁴ Y. Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar Türkiye (1074-1990)*, s. 718.

³⁵ F. Sarıcaoğlu, "Karavezir Mehmed Paşa", s. 477; BOA, *Bâb-ı Asafî Ruus Kalemi Defterleri (A.RSK.d) 1601*, s. 14; H. Çiçek, *Sadullah Enverî Efendi ve Tarihi*, s. 892.

³⁶ Ahmed Câvid, "Hadikatü'l-Vüzerâ Zeyli: Verd-i Mutarrâ", s. 267. Görev süresini 18 ay 17 gün olarak verenler de vardır. H. Çiçek, *Sadullah Enverî Efendi ve Tarihi*, s. 892.

³⁷ F. Sarıcaoğlu, "Karavezir Mehmed Paşa", s. 477.

³⁸ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, s. 1071.

edilmiştir. Ayrıca dindar, zeki, kavrayışlı ve çalışkan biri olduğu belirtilmiştir. Mizaha düşkünlüğü ve Nasreddin Hoca fıkralarını ezbere bilmesi ise onun başka bir yönünü göstermektedir. Ailenin seyyid zümresine mensup olması nedeniyle Seyyid lakabıyla anılırken esmer olmasından dolayı Kara Silahdar ve Karavezir denilmiştir. Ölümünden sonra sayımı yapılan mallarının arasında değerli eşyalar tespit edilmiştir. Bu eşyalardan onun gözlüklü, tütün kullanan, çokça kitap ve risaleye sahip ve borcu bulunan biri olduğu ortaya çıkmaktadır. Akrobalarını kayırması nedeniyle tenkide uğramıştır.³⁹

1.2. Kazada Kurulan Vakıflar

Arabsun 50-60 haneden ibaret bir köy iken Sadrazam Silahdar Seyyid Mehmed Paşa'nın yaptırdığı vakıflar sayesinde bir şehir özelliği kazanmıştır.⁴⁰ Arabsun kazası, aslında Ürgüp ile Nevşehir kazasına bağlı bir köy iken Silahdar Seyyid Mehmed Paşa'nın burada inşa ettirdiği cami, medrese, kütüphane ve hamamı ile bir kasaba olmuştur. Civarındakilere kıyasla gelişmiş bir köy olması nedeniyle kaza yapılan Arabsun'a Kayseri, Kırşehir, Aksaray ve Niğde sancaklarından 19 köy avarızhaneleriyle bağlanmıştır. Kaza olan yerlerde tahrir yapılması gerektiğinden mübaşir ve muharrir tayin edilmiştir. Kazanın köyleriyle birlikte hududu ve avarızhanesi tespit edilerek deftere yazılmıştır. Burada yaşayanların olduğu gibi yazılması ve kimsenin görevlilerin işine karışmaması 7 Mayıs 1781 tarihli emirle hatırlatılmıştır.⁴¹

Mehmed Paşa'nın en önemli hayratı, Arabsun/Gülşehri'nde yaptırdığı külliye'dir. Arabsun/Gülşehri'nde bir cami, dersaneli medrese, dükkânlar ve köyün çeşitli yerlerinde sekiz çeşme yaptırmıştır. Aşçıbaşı Süleyman Ağa'nın vakfını kendi vakfına katarak onu desteklemiştir. Bu eserlerden cami, kütüphane olarak kullanılan medrese ile dört çeşme ayakta'dır. Mehmed Paşa, Gülşehri'ne derbend statüsü kazandırarak vergilerde indirim sağlamış ve bir kadı tayiniyle buranın kaza merkezi olmasına vesile olmuştur. Onun koyduğu isim uzun yıllar yaygınlaşmamış, 1948 yılından itibaren Gülşehir ismi resmi olarak kullanılmaya başlanmıştır.⁴²

Vakıflar arasında yer alan demirci dükkânı ile han önemli yapılarıdır. Zira demirci dükkânı, sadece kasabanın değil tarım ile uğraşan bölge halkı için kara sabandan at koşumuna varıncaya kadar pek çok ihtiyacı karşılayabilir. Han ise daha çok Gülşehri'ne gelen yabancılar ve Gülşehri'nde birkaç gün kalma ihtimali olan çevre köy halkının ihtiyacına yöneliktir. Nitekim tahrir esnasında Gülşehri'nde seyyahlar vardı.⁴³

Mehmed Paşa sadrazamlığı esnasında kaza ahalisinin vergileri için Evkaf-ı Hümayun'dan yıllık 250 kuruş verilmesini ve Haremeyn Muhasebesi'ne kaydedilmesini sağlamıştır. Bu nedenle 250 kuruş, 25 Ocak 1781 tarihinde, kasaba halkının masraflarına tahsis edilmiştir.⁴⁴ Bu

³⁹ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 1071; H. Çiçek, *Sadullah Enverî Efendi ve Tarihi*, s. 892; F. Sarıcaoğlu, "Karavezir Mehmed Paşa", s. 477; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 429.

⁴⁰ BOA, *D.MKF.d 30781*, s. 43; BOA, *Hatt-ı Hümayun (HAT) 1301/50667*; BOA, *C.EV 625/31550*.

⁴¹ BOA, *D.MKF.d 30781*, s. 31-32.

⁴² F. Sarıcaoğlu, "Karavezir Mehmed Paşa", s. 477-478. Sarıcaoğlu, altı çeşme yaptırdığını söylemiştir. Ancak belgeler ve diğer eserler kazada sekiz çeşme yaptırdığını ortaya koymaktadır. 24 Temmuz 1865 tarihinde kaza ahalisinden Alemdaroğlu Kâtip İsmail Efendi suyollarını bozup kendine ait bir çeşme yaptırmıştı. Vakfın suyolunu harap ettiğinden bütün ahali su sıkıntısı çekmişti. Civarlarında başka çeşme olmadığından insanlar, bu çeşmelere ihtiyaçlarının olduğunu ve yerlerini terk etmeyi düşündüklerini ifade etmişlerdi. BOA, *Meclis-i Vala Evrakı (MVL) 478/79*. Buradan çeşmenin kaza için ne kadar önemli olduğu anlaşılmaktadır. Paşanın vakıfları için bkz. B. Çoğalmış, *Silahdar Seyyid Mehmet Paşa'nın Vakıfları*, s. 22-30. Onun vakıflarına dair şu bilgiler de verilmektedir: Arabsun'da sekiz çeşme, kargir hamam, dükkân, medrese, dersane ve kütüphaneyi içine alan bir cami yaptı. Orasını köy iken kaza haline getirdi. Savaklar Mescidi minaresi ahşapken kargir olarak inşa etti. Orada su kuyusu ve iki taş ayak çeşme ve kahve ocağı yaptı. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, s. 1071; H. Çiçek, *Sadullah Enverî Efendi ve Tarihi*, s. 893; Y. Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar Türkiye (1074-1990)*, s. 718.

⁴³ T. Gündüz, "Köyden Kasabaya: Gülşehir'in Doğuşu", s. 158; Tablo 3; Tablo 5a/b.

⁴⁴ BOA, *D.MKF.d 30781*, s. 40-41; BOA, *C. ZB 77/3832*.

para, nazırın arzıyla vakfa verilecek ve mütevellî tarafından da kazanın masraflarına harcanacaktı. 25 Ocak 1779 tarihinde verilen Aşçıbaşı Süleyman Ağa'nın yaptırdığı caminin mütevellîsi olanlar tarafından eda olunur emri terk edilmiştir.⁴⁵ Kütüphaneye konulmak üzere hayatta iken sadrazamın gönderdiği kitapların defteri ile vakıf mürtezikasının bir yıllık ücretleri de gönderilmiştir.⁴⁶

Gönderilen 7 Aralık 1781 tarihli hükümde; Seyyid Halil, *kâim-makâm mütevellîsi* olduğu Seyyid Mehmed Paşa Vakfı'nın *nefs-i Arabsun nâm-ı diğer Gülşehri* kasabasının avâız-ı dîvâniyye, tekâlif-i örfiyye ve şakkaları karşılığında muaf olan derbendci reaya dışındakiler ile on köyün hane-i avarız ve bedel-i nüzulhaneleri her sene *kâim-makâm-ı mütevellîleri*⁴⁷ tarafından Hazine-i Amire'ye teslim edilmeliydi. Gerek kasaba ve gerekse köylere umûr-ı şer'iyelerine hâriçten *vüzerâ ve mîrmîrân ve mirlivâ ve mütesellimîn ve a'yân ve vücûh-ı zâbitân sâir ehl-i örf tâifesi taraflarından vechen minel-vücûh dahl ve ta'arraz olunmamak üzere serbestiyeti hâvî bundan akdem emr-i şerîf-i 'âlîşânım i'tâ olunmuşiken* Nevşehir ve civardaki kazaların çeşitli bahanelerle buraya karıştıkları ifade edilmiştir. Kaza ahâlisinin işleri mahallinde mahkeme ve mütevellî kâimmakâmı tarafından görülürdü. Zira sultan ve vezirlerin vakıfları, serbestiyet şartına bağlıydı. Nevşehir'e bağlı Arabsun köyü, kaza yapılmıştır. 43 hane, bir rub ve bir sümün avarız ve nüzulhanelerinin yıllık 476 kuruş üç akçe ile Sinason köyünden 298 kuruş 35 akçe olmak üzere toplam 774 kuruş 38 akçe, her yıl *kâim-makâm-ı mütevellî* tarafından tahsil edilerek Hazine-i Amire'ye teslim edilmeliydi. Bu şartlara ehl-i örf taifesi karışmayacak ve kazanın serbestiyetine riayet edilecekti.⁴⁸

Arabsun'un kaza merkezi çeşitli mahallelerden oluşmuştur. Bunlardan biri 40 neferden oluşan Cami-i Cedid'di.⁴⁹ Mahallede 14 derbendci ile 25 din görevlisi ve seyyidler bulunuyordu. Dolayısıyla derbendci kaydedilen mahalle, din görevlilerinin oturduğu bir yerdi. Cami-i Cedid Vakfı'nın⁵⁰ idarecisi bir başka ifadeyle kâimmakâm mütevellîsi Mîr Ahmed de burada ikamet ediyordu. Günlük 30 akçe ile Süleyman Ağa, derbend ağasıydı.⁵¹ Ücretini mütevellî kâimmakâmından alacaktı. Derbendciler, nöbetleşe kasabanın tehlikeli mahallerini korurlardı. Zira kasaba Avşar ve Cerid Türkmenleri ile diğer eşkıyanın güzergâhıydı. Eskiden beri derbendci olan Cami-i Cedid ve Cami-i Atik mahalleleri sakinleri bu görev karşılığında vergilerden muaf tutulmuştur.⁵² Cami-i Cedid Vakfı'nın kâimmakâm mütevellîsi Mîr Ahmed, kazadaki önemli görevlilerden biriydi. Çünkü hem mukataayı hem de vakfı yönetmekteydi.

⁴⁵ BOA, D.MKF.d 30781, s. 41.

⁴⁶ BOA, D.MKF.d 30781, s. 42.

⁴⁷ Mütevellîsi padişah veya sadrazam olan bazı vakıfların idari işlerini fiilen yürütmekle görevli mütevellî yardımcısı anlamına gelmektedir. Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, TTK Yayınları, Ankara 2003, s. 373.

⁴⁸ BOA, D.MKF.d 30781, s. 42.

⁴⁹ BOA, C.EV 449/22733 lef 5.

⁵⁰ 1907 yılında halk arasında Kurşunlu Camii olarak bilinen Cami-i Cedid'in çarşı yakınlarında olduğu ifade edilmiştir. Gülşehri'ndeki bir diğer cami, Kaya Camii ya da Aşçıbaşı Süleyman Ağa Camii'dir. Ahmed oğlu Aşçıbaşı Süleyman Ağa tarafından 1734 yılında yaptırılmıştır. Bugün caminin güney tarafında Karavezir Mehmed Paşa Hamamı yer almaktadır. Nevzat Topal, "Niğde Sancağı Merkez Kasabası Âsâr-ı 'Atika Defterine Göre Nevşehir ve Arapsun (Gülşehir)", *1. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri 16-19 Kasım 2011*, C. VI, (Editör: Adem Öger), Ankara 2012, s. 7.

⁵¹ Önceleri derbendcibaşı, derbend bölükbaşı olarak geçen terim, 18. yüzyılın başlarından itibaren derbend ağası ya da derbend başbuğu şeklinde ifade edilmiştir. Derbend hizmetine tayin edilenleri derbend mahalline sevk etmek, hudutları içindeki asayiş ve emniyeti muhafaza etmek için derbendci ağası tayin ediliyordu. Ağalığa tayin edilmek için bölge ahâlisinin itimadını kazanmak ve sorumlu idare tarafından tavsiye edilmek gerekirdi. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı*, Eren Yayınları, İstanbul 1990, s. 78. Cami-i Atik Mahallesi'nde kayıtlı olan Mehmed bin Halil'in günlük 20 akçe ücret aldığı görülmektedir. Görevi tam anlaşılamayan bu kişinin derbend ağasının bir altındaki görevli olduğu tahmin edildiğinden toplam veriler içerisinde derbendciler içerisinde kaydedilmiş olmalıdır.

⁵² BOA, D.MKF.d 30781, s. 4.

Ayrıca derbend ağasının ücretini de ödüyordu. Dolayısıyla kazanın dinî ve ekonomik yapısında etkili bir kişiydi.

Bir diğer mahalle Cami-i Atik'ti. Cami-i Cedid'in mimarı olan Bekir bin Halil ile derbend ağası Süleyman bin Mustafa burada oturmaktaydı. 46 derbendcinin bulunduğu mahalleye 24 aşiret mensubu yerleşmişti.⁵³ Vakıf görevlileriyle birlikte 59 nefer mevcuttu.⁵⁴ Mahkeme Mahallesi'nde 140 nefer kaydedilmiştir. Bunlar arasında 115 aşiret mensubu vardı.⁵⁵ Bunların hangi mukataaya ya da vakfa kayıtlı olduğu belirtilmiştir. *Neşehir'in defterlü re'âyâsından olmayup sonradan içlerine dâhil ideriz deyü haber virirler* ifadesi ise tahrir esnasında ahalinin bilgisinin alındığının kanıtıdır. Hacılar Deresi Mahallesi, 141 neferden oluşmaktaydı. Aşiretlerden 120 nefer mahallede ikamet etmekteydi.⁵⁶ Akyol Mahallesi'nde 65'i aşiretlerden olmak üzere 90 nefer kaydedilmiştir.⁵⁷

Tablo 1: Kaza merkezindeki mahallelere yerleştirilen aşiretler

Aşiretin/Cemaatin Adı	Mahallelerin Adı ve Aşiretlerden Yerleştirilenlerin Sayıları						Nefer Toplamı
	Cami-i Cedid	Cami-i Atik	Mahkeme	Hacılar Deresi	Akyol	Zimmiyan	
Ağcakoyunlu			2				2
Arablu					6		6
Avcı				12			12
Barak					26		26
Baran					2		2
Beygördü					2		2
Boynuinceli				43			43
Boynuyoğunlu			11				11
Büyük Salari			10				10
Cayan			1	3	2		6
Çağrganlu					1		1
Deliler			3				3
Devme				2			2
Esterlü					6		6
Hama, Humus, Şam		2	22	26			50
Herikli				4			4
Kandeli					2		2
Karacakürd			1				1
Karkın				14			14
Kızılkoyunlu					2		2
Kurutlu			4	4			8
Küçük Salari			11	6	3		20

⁵³ BOA, *D.MKF.d 30781*, s. 5; BOA, *C.EV 449/22733* lef 9.

⁵⁴ BOA, *C.EV 449/22733* lef 5.

⁵⁵ BOA, *D.MKF.d 30781*, s. 7. Aşiretler haricinde 26 nefer kaydedilmiştir. BOA, *C.EV 449/22733* lef 9.

⁵⁶ BOA, *D.MKF.d 30781*, s. 8-9; BOA, *C.EV 449/22733* lef 6. Aşiretler dışında 20 nefer mevcuttu. Mahallede bir ibadethane vardı. Hacılar Deresi Mahallesi'ndeki Kürkçü İsmail'in minber koydurduğu camide hatip olmadığından 7 Mart 1834 tarihinde Mehmed atanmıştır. VGMA, *Hurufat Defterleri (HD) 550*: 205.

⁵⁷ BOA, *D.MKF.d 30781*, s. 10-11; BOA, *C.EV 449/22733* lef 7. Aşiretler dışında mahallede 25 nefer yazılmıştır. BOA, *C.EV 449/22733* lef 5.

Musacalı	12		1	1	14		
Sadıklı		9			9		
Sarı Hızır			5		5		
Seçen		29			29		
Şarklu Aşireti		4			4		
Şam Bayadı		1		1	2		
Toğanlı				8	8		
Tohak				3	3		
Tohtemirlü		2			2		
Zile Hassı'ndan		5			5		
Mahalleye Yerleşen Toplam	0	14	115	120	65	0	314

Tablo 1’de zikredilen aşiretlerden bazılarının hangi birime bağlı olduğu da belirtilmiştir. Cayan Bozulus Mukataası’na; Boynuincelü, Karacakürd, Küçük Salari, Kurutlu, Deliler ve Zile Hassı Boynuincelü Mukataası’na; Musacalı Musacalı Mukataası’na; Şarklu Şarklu Mukataası’na; Boynuyoğunlu ise Haremeyn’e bağlıdır. Bunların dışındakiler ise perakendedir.

Tabloya göre Arabsun’a 314 nefer yerleştirilmiştir. Aileleriyle birlikte düşünüldüğünde rakamın 1.000 civarında olduğu söylenebilir. Hacılar Deresi, Mahkeme ve Akyol mahallelerine aşiret mensuplarının yerleştirilmesi fazladır. İskânın yeni kurulan mahallelere yapılması bilinçli bir yerleştirmenin olduğu işaret etmektedir. İki mahallede ise aşiret mensubu mevcut değildir. En fazla yerleştirilenler Hama, Humus ve Şam Türkmenleridir. Ayrıca Tohtemirli ile Barak aşiretleri de aynı bölgeden gelmiştir. İkinci grubu ise Boynuincelü Mukataası’na bağlı aşiretler oluşturmaktadır.

Zimmiyan Mahallesi, 16’sı yaşlı ve kalanı reaya yazılan 92 neferden oluşmuştur. Mahallenin öşrü vakfa verilmiştir. 100 dönüm bağdan 1.000 akçe, 40 dönüm bostandan 600 akçe, 40 kile buğdaydan 6.373 akçe, 60 kile arpandan 7.200 akçe, 60 kile çavdardan 7.200 akçe, 14 kile burçaktan 1.680 akçe, 6 kile ızgından⁵⁸ 2.400 akçe, resm-i arusane ve gayriden 600 akçe olmak üzere toplam 27.053 akçe gelir yazılmıştır. Bu meblağın karşılığı 225 kuruş 53 akçeydi.⁵⁹ Bu bilgiler bölgedeki gelir kaynaklarını da göstermektedir. Bunun yanında bir dönüm bağdan 10 akçe, bir dönüm bostandan 15 akçe alındığı anlaşılmaktadır. Bir kile buğday yaklaşık 159,3 akçe, bir kile arpa 120 akçe, bir kile çavdar 120 akçe, bir kile burçak 120 akçe, bir kile ızgın ise 400 akçe tahrir kıymetine sahipti. Bu mahallenin toplam üretimi de öşür miktarı temel alınarak bulunabilir. Ayrıca tahrirde bir kuruş, 120 akçe olarak hesaplanmıştır.

1.3. Kazada Yapılan İskân

Mahalleler oluşturularak kaza merkezi ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca çevre köyler kazaya bağlanarak çevreyle iktisadi bütünlük sağlanmaya çalışılmıştır. Köylülerin adli meseleler başta olmak üzere her türlü ihtiyaçlarını karşılayabileceği bir merkez oluşturulmuştur. İdari bakımdan

⁵⁸ Iızgın bitkisinin boyu 20-60 cm, çiçekleri açık sarıdır. Susuzluğa dayanıklı olduğu için kıraca ekilir. Nohut ve mercimek gibi elle yolunur, düvenle sürülüp savrulduktan sonra kavuzla karışık dane olarak depolanır, kışın bezirhaneye götürülür. Anadolu’da ızgın beziri kandil yağı olarak bezir çirası denilen topraktan yapılmış kandillerde kullanılmıştır. Kapadokya bölgesindeki birçok mağarada rastlanan, bu çiraların yerleştirilmesi için yapılmış küçük oyuk ya da çıkıntılar ve isli tavanlar bezir yağı aydınlatmasının delilleridir. Fusun Ertuğ, “Anadolu’nun Önemli Yağ Bitkilerinden Ketan/Linum ve Iızgın/Eruca”, *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, S. 1, 1998, s. 116-117.

⁵⁹ BOA, D.MKF.d 30781, s. 12. Zimmi neferler hakkında bkz. BOA, C.EV 449/22733 lef 8.

kaza statüsünün verilmesiyle, çevre köylerin sadece idari bakımdan değil ayrıca iktisadi bakımdan da yeni kasabayı besleyen bir konuma gelmeleri sağlanmıştır.⁶⁰

Vakıflar kurulduktan sonra yerleşim yerine yakın yerlerden halk iskân edilir, burayı cazip hale getirmek için bazı vergilerden muafiyet verilebilirdi. Buna ek olarak çevre köylerden bir kısmı yeni oluşturulan kazaya bağlanabilirdi. 29 Ekim 1782’de vakfın kâimmakâm-ı mütevellisi Halil’in talebi üzerine vakfın reayasından bazı kişiler yakın yerlere gittiğinden geri getirilmesi istenmiştir. Gittikleri yerde 10 yıl geçmemiş ve üzerlerinde bir tahrir yapılmamışsa zabıt ve kadılar vasıtasıyla yerlerine döndürülmesi emredilmiştir.⁶¹ Nitekim Silahdar Mehmed Paşa’nın Niğde sancağı *Arabsun nâm-ı diğer Gülşehri*’nde bulunan vakfına bağlı aşiretlerden 53 nefer reayanın Kayseri sancağındaki Piri oğlu Hacı Ali oğlunun aşiretine katıldıkları ve bu durumun vakfa zarar verdiği ifade edilmiştir.⁶²

Kazada iskân edilen aşiretler yıllardır bu bölgede yaşıyordu.⁶³ Nitekim Seçen Aşireti 100 yıldan fazla zamandır Niğde, Aksaray ve Kırşehir sancaklarında oturmuşlardı. 2 Nisan 1806 tarihinde, Rışvan Aşireti reyalari, Arabsun’daki 29 nefer Seçen Aşireti mensubuna “sizler bizim aşiretimizdensiniz” demişlerdi. Kayıtlar incelenince, 9 Haziran 1790 tarihinde, Seçen Aşireti’nin vakfa raiyyet kaydolunduğu ve Türkmenlikten çıkarılarak avarızhaneye kaydedildiği anlaşılmıştır. Yine yılda dörder kuruş mirilerini müteveli toplayarak malikâne tarafına verecekti.⁶⁴

Küçük Salari Aşireti’nin⁶⁵ 11 üyesi 1781’deki tahrire kaydedilerek Mahkeme Mahallesi’nde iskân olunmuştur. Boynuinceli Mukataası reyalari, mirileri olan 290 kuruşu ödeme konusunda, Nevşehir’deki Damat İbrahim Paşa Vakfı’na bağlı oldukları iddialarıyla Küçük Salari Aşireti mensubu bu kişilere eziyet etmiştir. Ancak 9 Nisan 1792 tarihindeki bu anlaşmazlık, yapılan tahrire bakılarak çözülmüştür. Zira bunlar, Mahkeme Mahallesi’ne iskân edilen aşiret mensuplarıydı.⁶⁶

Sarılar Cemaati, Silahdar Seyyid Mehmed Paşa’nın yaptırdığı cami ve medrese vakfına bağlanmıştır. Yıllık her eşik/hane 100’er para vermek üzere Arabsun kazasına iskân olunmuşlardı. İskan edilen 80 nefer raiyyetin 100’er paradan fazla vermemeleri konusunda ellerinde emir vardı. Kazaya 60 nefer ile raiyyet yazılan Barak, Boynuyoğunlu, Boynuinceli ve diğer aşiretlere kaza masrafı ve diğer masraflar için *bizim gibi aşiretsiniz* diyerek beşte bir hisse yazılınca bunun kaldırılması talep edilmiştir. Sarılar Cemaati, Kalecik ile Kal’a-i Şemseddin/Karafakih adlı köylere yerleşmiştir. Daha sonra mukataa haline getirilen vakıf gelirleri giderine yetmemiştir. Aşiretler eşik akçesini vakfa vermek şartıyla raiyyet kaydedilmişlerdi. Arabsun ve tevabi mukataası 2.802 kuruş⁶⁷ mal ile vâkıfın kızı Şerife

⁶⁰ T. Gündüz, “Köyden Kasabaya: Gülşehir’in Doğuşu”, s. 155.

⁶¹ BOA, C.EV 404/20474.

⁶² BOA, C. DH 349/17423.

⁶³ 16. yüzyıldan itibaren ve özellikle 18. yüzyılda Nevşehir ve civarına birçok oymak yerleşmişti. Nitekim Nevşehir ve çevresinde daha sonra Gülşehir’e de yerleştirilen Çayan, Kızılkoyunlu, Musahacılı ve Tohtimurlu aşiretlerine mensup kişiler vardı. Yine Salarlu-ı Kebir, Salarlu-ı Kuçek, Bekdik, Heriklü, Karacakürd, Deliler ve Kurutlu gibi aşiret üyeleri Nevşehir’e yerleşmiş ve burada aynı isimle birer mahalle kurmuşlardı. Zeynep Korkmaz, *Nevşehir ve Yöresi Ağzıları Ses Bilgisi (Phonétique)*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1977, s. 11-24.

⁶⁴ BOA, C.MF 85/4250.

⁶⁵ Aşiretin adı Küçük Salari olarak yazılmıştır. BOA, C.EV 625/31550.

⁶⁶ BOA, C.EV 625/31550.

⁶⁷ Kazadaki mukataa, Silahdar Mehmed Paşa’nın kızı Fatma Hanım uhdesine malikâne kaydedilmiştir. Kazada Sadıklı vs. aşiretler vardı. 2.052 kuruş 47 akçe geliri olan mukataaya 1806 yılında yapılan 750 kuruş zam ile geliri 2.802 kuruş 47 akçe olmuştur. BOA, C. MF 85/4250. Silahdar Mehmed Paşa Vakfı’na bağlı mukataaların vakfiyetten çıkarılması 20 Eylül 1789 tarihinde istenmiştir. 9 Eylül 1790 tarihinde ise mukataa haslara dâhil edilmiştir. Vakfın geliri hazineye geçince tamir masrafları da hazineden karşılanacaktı. BOA, HAT 268/15657; BOA, HAT 272/15957; BOA, *Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD)* 110/26 lef 3. Ancak 10 Haziran 1831 tarihinde vakfın

Fatma'nın malikâne olarak uhdesindeydi. Mukataa reayası yılda bir defa *mâl-ı kadîm ve rûsûm-ı ra'ıyyetlerini* voyvodalarına ödedikten sonra bir şey istenmeyecekti. Bir kazaya bağlı yerlere kayıtlı avarız ve nüzul; emlak, arazi, hâl ve ödeme güçlerine göre mahallinde mahkemenin ve kişilerin bilgisiyle düzenlenen tevzi defteri gereği hisselerine düşeni ödedikten sonra daha fazla vergi istenmemesi, 7 Ocak 1837 tarihinde, hatırlatılmıştır.⁶⁸

Evkaf-ı Hümayun gelirinden yıllık 250 kuruş, Arabsun kazası ahalisinin masrafları için ayrılmıştır. Kasaba ahalisi derbendci olduğundan vergiden muaftı. Bu yüzden kasaba ahalisinin vilayet masraflarına tahsis edilerek Haremeyn Muhasebesi ile Mevkufat kalemlerine kaydedilmiştir. 8 Şubat 1781 tarihinde, bu emrin sicile kaydedilip buna göre hareket edilmesi kadıya emredilmiştir.⁶⁹ Kaza oluşturulduktan hemen sonra kazaya kadı ataması yapıldığı da anlaşılmaktadır.

Kazaya iskân edilen cemaatlerin farklı mukataalara bağlı olmaları ve çevrelerindeki görevlilerin fazla vergi almaya çalışmaları gibi nedenlerle gönderilen hükümde; bunların çeşitli bahanelerle başka yerlere iskân edilmeleri talebinin kabul edilmemesi, eşik akçesi adıyla 100 ya da 60 para vakfa vermeleri gibi konulardan bahsedilmiştir. Vakfın kâimmakâm mütevellisi olan Seyyid Halil Ağa, defterde kayıtlı cemaatlerin her birinin başka mukataa içinde olduğunu ifade etmiştir. Bunların verdiği vergiler, gelir kayıt olunduğu mahalle, vakıf mütevellisi tarafından teslim edilecekti.⁷⁰ Kazada bulunan aşiret mensupları yılda bir kere üzerlerine her ne yazılmışsa vakfa ödeyip eda tezkeresi alırlardı.⁷¹ Nitekim ahali huzurunda *kadının* denetiminde düzenlenen tevzi defteri gereği elinde eda tezkiresi olanlardan avarız talep edilmeyip, olmayanlardan kadı denetimi ile alınması 16 Haziran 1792 tarihinde emredilmiştir.⁷²

2. 1781 Yılında Kazanın Durumu

2.1. Nüfus ve Mahalleler

Kaza merkezindeki mahallelerden ikisi eski ve yeni camilerin etrafında oluşmuştur. Bir mahalle mahkeme binasını çevrelediği için Mahkeme adıyla anılmıştır. Hacılar Deresi ve Akyol mahalleleri ise fiziksel özellikleriyle alakalıdır.⁷³ Arabsun/Gülşehri kazası merkezinde yer alan mahallelere ait nefer sayıları *Tablo 3*'te verilmiştir. Bu verilere göre mahallelerin nüfusları tahmini olarak; Cami-i Cedid 123, Cami-i Atik 219, Mahkeme 420, Hacılar Deresi 423, Akyol 270, Zimmiyan 276 olmak üzere 1.731'dir.⁷⁴

mütevellisi ve aynı zamanda mukataanın nazırı Fatma Hanım uhdesinde olmak üzere mültezime verilmiştir. BOA, HAT 538/26492. Mukataa gelirleri arasından çıkarılsa da vakıf yöneticilerinin hala mukataa üzerinde etkili olduğu anlaşılmaktadır.

⁶⁸ BOA, C. MF 13/637.

⁶⁹ F. Abanoz, *Silahdar (Karavezir) Seyyid Mehmet Paşa*, s. 126-127.

⁷⁰ BOA, D.MKF.d 30781, s. 43. Kazaya yerleştirilen aşiretler, *mâl-ı mîrîlerini* ödedikten sonra vakfa 100'er para eşik akçesi vermişlerdi. Kazada bulunan zimmiler ise 60'ar para eşik akçesi verirlerdi. BOA, C.EV 449/22733 lef 1, 2, 4.

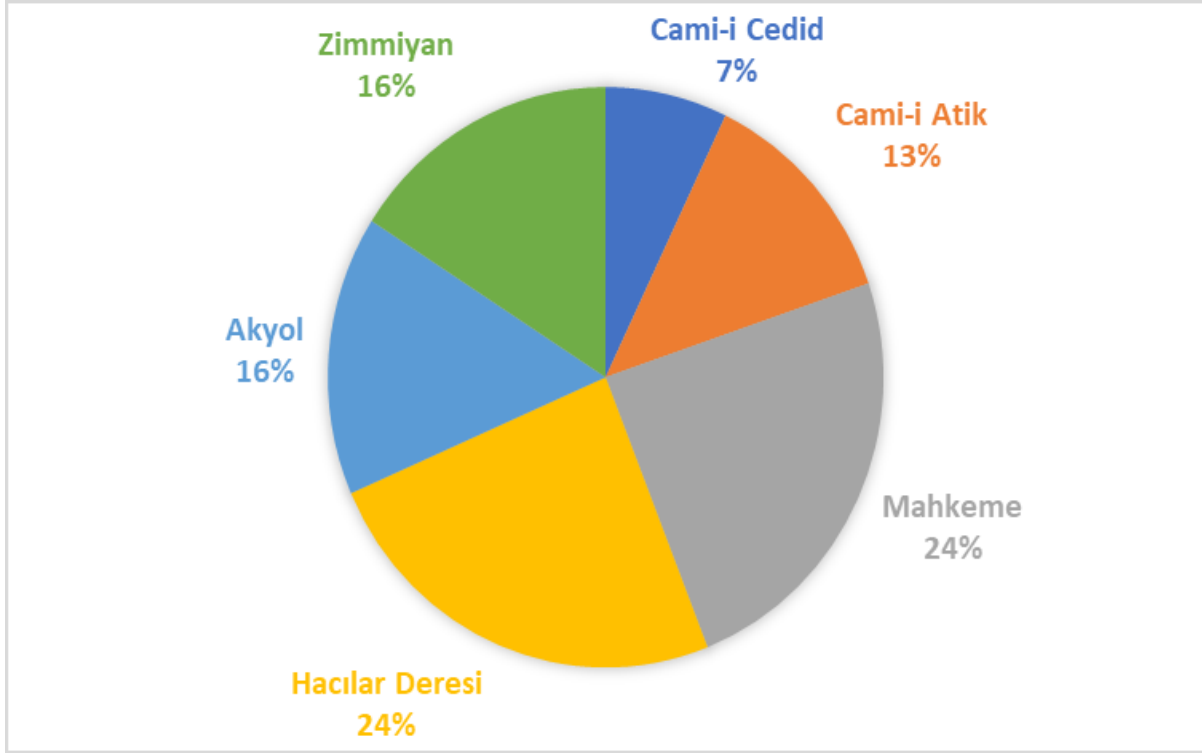
⁷¹ BOA, D.MKF.d 30781, s. 5. Kazaya yerleştirilen aşiret mensuplarının sayıları hakkında bkz. Gündüz, "Köyden Kasabaya: Gülşehir'in Doğuşu", s. 157.

⁷² BOA, C.EV 10/487.

⁷³ T. Gündüz, "Köyden Kasabaya: Gülşehir'in Doğuşu", s. 158.

⁷⁴ Tahrirlerde uygulanan hane sayısının beşle ya da nefer sayısının üçle çarpımı sonucu elde edilen tahmini nüfus verilerinden hareketle kazanın nüfusunu ortaya çıkarmak için nefer sayısı üçle çarpılmıştır. Zira kaza merkezinde 16 yaşlı ve üç dul yazılırken köylerde iki yaşlı, bir çocuk ve 28 dul kaydedilmiştir. Diğer taraftan nefer sayısı beşle çarpılırsa tahmini nüfus kaza merkezi 2.885 ve köyler 5.300 olmak üzere 8.185 olur. Ancak çıkan sonuç yüksek olduğundan çalışmada kullanılan neferin üç kişiden oluşması fikri gerçeğe yakındır, denilebilir.

Grafik 1: *Gülşehri mahallelerinin nüfus dağılımı*

Grafik 1'den anlaşıldığına ve verilen tahmini nüfus sayılarına göre merkez mahalleleri içerisinde % 24'er orana sahip olan Hacılar Deresi ile Mahkeme en kalabalık nüfusu barındırmaktaydı.

Gülşehri'nin yeni sakinleri iki gruptan oluşmaktaydı. Birincisi Zimmiyan Mahallesi'ni oluşturan gayrimüslimlerdi. İlk tahrirlerde görülmeyen zimmiler buraya çevre köylerden ve muhtemelen köydeki imar faaliyetleri esnasında gelmişlerdir.⁷⁵ İkinci grup ise konar-göçer Türkmen aşiretlerine mensup reayadır. Burada göçebelerin geçim kaynaklarının sıkıntıya düşmesinin de etkili olduğu unutulmamalıdır. Gülşehri'ne yerleşen aşiretlerden voyvodalar vergi talep etmeye başlayıp, vergi vermeyenlerin Rakka'ya iskân edileceği tehdidi üzerine merkezi hükümet aşiretlerin lehine meseleyi çözmüştür.⁷⁶

Cami-i Cedid, genelde vakıf görevlilerin oturduğu bir mahalleydi. 41 nefer kaydedilen mahallenin 23 neferi vakıf görevlisi, 14 neferi derbendciydi. Mahalledeki bireylerin temel geçimi vakıf ile derbendcilik idi. Bu bakımdan mahallenin kazanın iktisadi yapısına üretim noktasında bir katkısının olmadığı söylenebilir. Toplam 73 nefer yazılan Cami-i Atik Mahallesi'nde 46 derbendci ile 14 aşiret mensubu bulunmaktaydı. Mahkeme Mahallesi'nde 140 nefer vardı. 121 nefer aşiret mensubunun yaşadığı mahallede 12 nefer reaya statüsündeydi. Mahallenin yeni kurulduğu hem aşiret mensubu sayısından hem de mahallenin adını mahkeme binasından almasından anlaşılmaktadır. Zira yeni kaza olan bir yerde mahkeme binası da yeni oluşturulmalıydı. Hacılar Mahallesi, 141 neferden müteşekkil olmakla birlikte bunun 119'u aşiret mensubu ve 16'sı reaya statüsündeydi. Bu mahalle de yeni kurulmuştu. 90 neferin kayıtlı olduğu Akyol Mahallesi'nde 65 aşiret mensubu ve 12 reaya vardı. Gayrimüslimlerin oturduğu ve diğerlerinden bu yönüyle farklı olan Zimmiyan Mahallesi ise 76 nefer reaya ile 16 nefer amelmânededen oluşmaktaydı. Kaza merkezinin genel görüntüsü ise 577 neferin 319'u aşiret

⁷⁵ T. Gündüz, "Köyden Kasabaya: Gülşehir'in Doğuşu", s. 155-156.

⁷⁶ T. Gündüz, "Köyden Kasabaya: Gülşehir'in Doğuşu", s. 156.

mensubu, 116'sı reaya, 60'ı derbendci, 20'si sâdât, 16'sı amelmânde ve 28'i vakıf görevlileriydi.⁷⁷

2.2. Kazanın Köyleri

Kaza merkezi yanında kazaya bağlı köyler de önemli oranda nüfus barındırmaktaydı. 31 nefer olan Sivasa köyü, kuloğlu ve reaya ağırlıklıydı.⁷⁸ Göstesin 38 neferin kayıtlı olduğu bir köydü. Şam Bayadı'ndan iki, bir perakende, bir Harmandalı, bir Zile ve bir Karacakürd Aşireti'nden nefer vardı. Ayrıca üç Avşar yazılmıştır.⁷⁹ Abdurrahman bin Halil köyde imamdı. Bu görevlinin varlığı köyde bir ibadethane olduğuna işaret etmektedir.⁸⁰ İncelenilen deftere göre Göstesin, Tatsun, Tekke Çiftliği, Bolazi, Musahacılı, Avrana Mahallesi, Sipahi Mahallesi ve Göynük'te imam ve hatiplerin olduğu anlaşılmaktadır.⁸¹ 25 neferin olduğu Tatsun köyünde, Mustafa bin Ömer zuama, Mustafa bin Bekir seyyah, Memiş bin Bekir hatip, Molla Mehmed bin Osman hatip olarak yazılmıştır.⁸² Bu bilgiler köyde bir cami olduğunu ve burada cuma namazının kılındığını ortaya koymaktadır.

Orhanlı köyünde 26 nefer yazılmıştır.⁸³ 27 nefer olan Ediği köyü avarızları karşılığında derbendci olarak kaydedilmiştir. Bu neferlerin 19'u derbendciydi.⁸⁴ Şam Bayadı Aşireti'nden Ediği köyünde, el-Hac Ali'nin yeniden yaptırarak minber koydurduğu camiye 14 Mart 1830'da, imam ve hatip olarak Ali bin Hasan atanmıştır.⁸⁵ Çiftlik-i Kebir ya da Tekke Çiftliği adlarıyla anılan köy ise 41 neferden oluşmuştur.⁸⁶ Tekke Çiftliği köyündeki caminin bir akçe ile imam ve hatibi olan Ahmed bin İbrahim ölünce kardeşi Yusuf, 16 Eylül 1793 tarihinde atanmıştır.⁸⁷ Eğriköy ise 39 neferdi. Köyde iki seyyah vardı.⁸⁸ Eğriköy'de Hacı Abdullah'ın yaptırdığı camide yarım akçeyle imam olan Mustafa'ya yeni beratı 5 Ocak 1792 tarihinde verilmiştir.⁸⁹ Bolazi diğer adıyla Madezi köyü 65 neferden meydana gelmiştir. Bunlar arasında iki demirci dikkati çekmektedir. Ayrıca İbrahim bin Mehmed, Mehmed bin Bekir ve Hüseyin Efendi bin Abdurrahman imam olarak yazılmıştır. Bu görevliler, köyde cami olduğunu göstermektedir. Bunun yanında Evlün Tekkesi'nde İsmail bin Süleyman zaviyedar olarak görev yapmıştır. Buradan köyde bir tekke olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁰ Niğde sancağı alaybeyinin timarı mezzarlarından Kulyazı mezzarası da köy sınırları içerisindeydi. Madezi köyündeki Hüseyin bin Mehmed'in yeniden yaptırdığı caminin imam ve hatibi baninin oğlu Abdurrahman bin Hüseyin'e, Mayıs 1797'de görev verilmiştir. Abdurrahman ölünce oğlu Mehmed Emin 14 Nisan 1834 tarihinde görevleri yerine getirmiştir.⁹¹ Köyde el-Hac Ali'nin yaptırdığı bir mektep vardı. Mektebin muallim-i sıbyanı olan Seyyid Mehmed'in beratı olmadığından 1811 yılında berat verilmiştir.⁹² Mustafa Beyli ile Eyneçik köyünde 25 nefer yazılmıştır. Eyneçik köyü

⁷⁷ Tablo 3.

⁷⁸ Tablo 5. Komşu köyler arasında çeşitli sıkıntılar olabilirdi. Nitekim Göstesin ve Sivasa köyleri arasında su konusunda anlaşmazlık olmuştur. İki gün Sivasa ve iki gün Göstesin ahalisinin tarlalarını sulamasını içeren hüccetle sorun çözülmüştür. BOA, D.MKF.d 30781, s. 13.

⁷⁹ BOA, D.MKF.d 30781, s. 13-14.

⁸⁰ BOA, D.MKF.d 30781, s. 13.

⁸¹ Tablo 5.

⁸² BOA, D.MKF.d 30781, s. 14.

⁸³ BOA, D.MKF.d 30781, s. 14-15.

⁸⁴ BOA, D.MKF.d 30781, s. 15.

⁸⁵ VGMA, HD 550, s. 205.

⁸⁶ BOA, D.MKF.d 30781, s. 16.

⁸⁷ VGMA, HD 551, s. 90.

⁸⁸ BOA, D.MKF.d 30781, s. 16.

⁸⁹ VGMA, HD 551, s. 90.

⁹⁰ BOA, D.MKF.d 30781, s. 18.

⁹¹ VGMA, HD 544, s. 212; VGMA, HD 550, s. 205. Bolazi köyünde Toğanlı Aşireti'nden altı ve Pehlivanlı Aşireti'nden bir nefer vardı. BOA, C.EV 449/22733 lef 7.

⁹² VGMA, HD 566, s. 108.

arazisini Akçaşar köyü ahalisi ziraat etmekteydi.⁹³ Mustafa Beyli köyünde İbrahim Ağa'nın yaptırdığı mescidin ücretsiz imamı olan Mustafa'nın ölümü üzerine Ocak 1827'de imamlığa oğlu Osman getirilmiştir.⁹⁴ Musahacılı ve Osman Fakihli köyü 35 neferden oluşmaktaydı. Osman bin Abdullah hatip ve Ali bin Ahmed ferraştı. Köydeki ibadethanede cuma namazı kılındığı anlaşılmaktadır.⁹⁵ Musahacılı köyünde Hacı Ali tarafından yaptırılan caminin ücretsiz imam ve hatibi olan Ali ölünce yerine oğlu Ahmed, Mayıs 1785'te atanmıştır.⁹⁶

Avrana, Cedit, Cami-i Kebir ve Şeyhlü mahallelerinden oluşan Seniliüyük köyünde 222 nefer vardı. Avrana Mahallesi'nde İbrahim bin Süleyman imamdı. Cami-i Kebir Mahallesi'nden Ali bin Hüseyin imam ve hatip olarak yazılmıştır. Mahalleye; aşiretlerden iki nefer Toğanlı, bir nefer Şam Bayadı ve beş nefer Baba İlyaslı yerleşmiştir.⁹⁷ Şeyhlü Mahallesi ise 45 neferdi.⁹⁸ Avranaköy'de Ali Kethüdazade Mustafa Ağa'nın yeniden yaptırdığı camiye imam ve hatip gerekli olduğundan Mustafa ücretsiz olarak atanmıştır. 1815 yılında ölümü üzerine ise oğlu Mehmed getirilmiştir.⁹⁹ Aynı köyde bulunan Hacı Yusuf Mescidi camiye uzak olduğundan vakit namazlarını kılmak için 11 Eylül 1833 tarihinde Seyyid Osman imam olarak atanmıştır.¹⁰⁰

Sinason köyü; Şeyh Ali, Sipahi, Çavuşlu, Lüle, Kavde ve Çakracı mahallelerinden oluşuyordu. Köy, önceden tahrir olunmuştur. Buna göre köyün çoğunun askerî olması nedeniyle reayası azdı. Bu nedenle üzerlerine yazılı olan 28 avarız ve nüzulhanesinden 297,5 kuruş 35 akçeyi vermeyi taahhüt etmişlerdi.¹⁰¹ Şeyh Ali Mahallesi'nden Uzun Mehmed bin Mustafa alemdar ve Sipahi Mahallesi'nden Abdurrahman Efendi ile Osman Efendi bin Abdurrahman imam olarak yazılmışlardı. İki mahallede de mahallenin çoğunluğunu yeniçeriler oluşturmaktaydı. Yine Çavuşlu Mahallesi'nde 49 nefer yeniçeri vardı. Lüle Mahallesi, 61 neferdi. Anastas veled-i Afdad keşiş olarak yazılmıştır. Mahallenin tamamı gayrimüslimlerden oluşmuştur. Yine tamamı gayrimüslim olan Cedit Mahallesi'nden ise Yorgi veled-i Bevan keşişti. Tamamı gayrimüslim olan Çakracı Mahallesi'nde ise Apostol veled-i Nikola keşiş olarak görev yapmıştır.¹⁰² Köyün maktu olarak ödeyeceği miktar 32.760 akçe karşılığı 297,5 kuruş 35 akçeydi. Ancak ya hesap yanlış yapılmış ya da kuvvetle muhtemel 110 akçe bir kuruş kabul edilmiştir.¹⁰³ Sinason köyü Sipahi Mahallesi'nde el-Hac Yunus Camii'nin 7 Ocak 1794 tarihinde imam ve hatibi Osman'dı. Osman'ın yerine gelen oğlu Ahmed'in ölümü üzerine ise 1831 yılında görevler, müstereken verilmiştir.¹⁰⁴ Sinason köyü Şeyh Ali Mahallesi'ndeki mescide köy ahalisi minber koydurmuştur. Mart 1799'da hitabete Halil atanmıştır. Hatip Halil bin Hacı Ahmed'in ölümü üzerine 1819 yılında ise Mehmed bin İsmail göreve getirilmiştir.¹⁰⁵

Göynük köyü ise 39 neferden oluşmaktaydı. Abdullah bin İbrahim bölükbaşı idi. Ahmed bin Ali ile Ömer bin Hasan imamdı.¹⁰⁶ Göynük köyünde Hacı Musa Ağa tarafından yaptırılan caminin imam ve hatibi olan Halil bin Ali'nin beratı olmadığından 4 Haziran 1808 tarihinde berat verilmiştir.¹⁰⁷ Avrana ile Hisarcık Ceviz Çayırı 28 neferden oluşurken Hüseyin bin

⁹³ BOA, *D.MKF.d 30781*, s. 18.

⁹⁴ VGMA, *HD 549*, s. 221.

⁹⁵ BOA, *D.MKF.d 30781*, s. 19.

⁹⁶ VGMA, *HD 547*, s. 197.

⁹⁷ BOA, *D.MKF.d 30781*, s. 21.

⁹⁸ BOA, *D.MKF.d 30781*, s. 22.

⁹⁹ VGMA, *HD 566*, s. 108; VGMA, *HD 546*, s. 244.

¹⁰⁰ VGMA, *HD 550*, s. 205.

¹⁰¹ BOA, *D.MKF.d 30781*, s. 22.

¹⁰² BOA, *D.MKF.d 30781*, s. 22-25; Tablo 5.

¹⁰³ BOA, *D.MKF.d 30781*, s. 26.

¹⁰⁴ VGMA, *HD 551*, s. 90; VGMA, *HD 550*, s. 205.

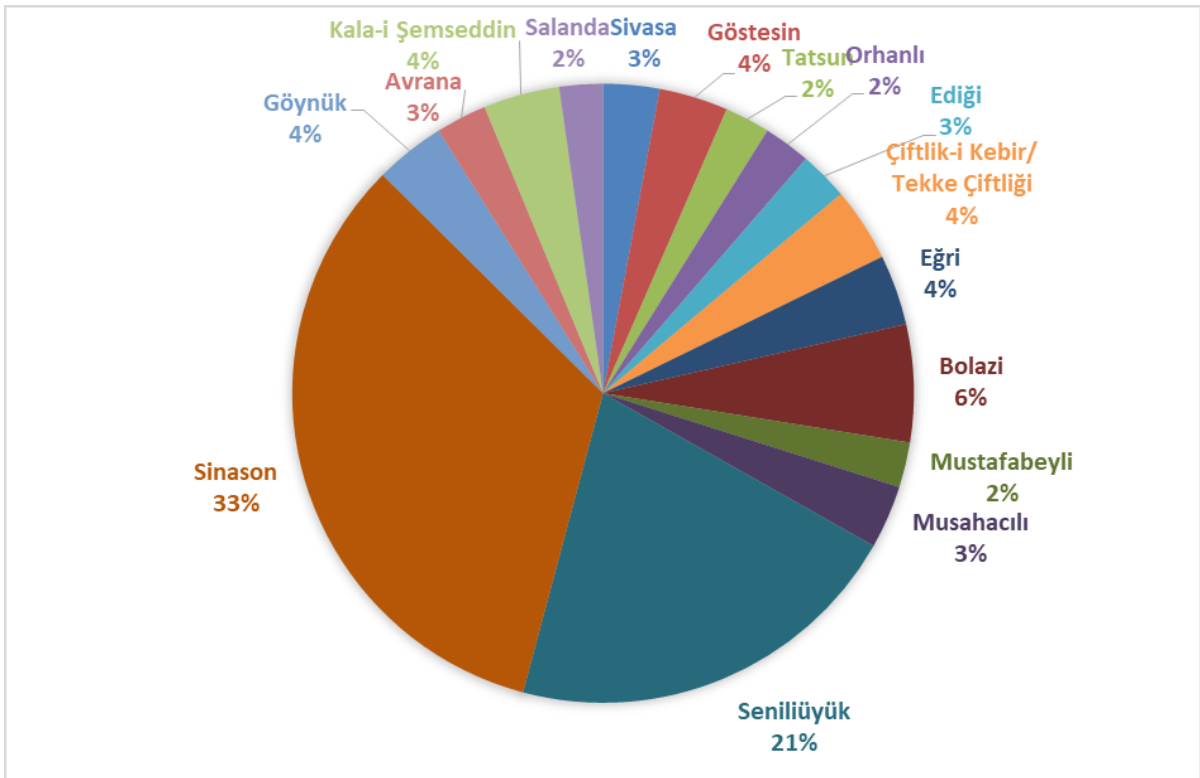
¹⁰⁵ VGMA, *HD 544*, s. 212; VGMA, *HD 546*, s. 244.

¹⁰⁶ BOA, *D.MKF.d 30781*, s. 26.

¹⁰⁷ VGMA, *HD 545*, s. 260.

İbrahim bölükbaşı idi.¹⁰⁸ Kal'a-i Şemseddin diğer adıyla Karafakihli köyü, 26 nefer ile Ulukışla sakinlerinden yazılan 16 kişi olmak üzere toplam 42 neferdi.¹⁰⁹ Kalacikkaya köyü ise Şemseddin köyüne bağlı yerlendendi. Burası boş ve harap olduğundan Sarılar köyü, Kayseri kazası toprağıdır diyerek ziraat etmiştir. Şemseddin köyü ahalisine vermediler diye haber verilmiştir. Tahrirde köyün sınırları da belirlenmiştir. Yazı Harafe köyü ile bazı mezzalar Hacı Bektaş Veli Vakfı'na 3.300 akçe verirdi. Yine bu köyde Boynuyoğunlu Cemaati'nden 62 kişi kayıtlıydı. Bunlar 100 seneden fazla zamandır bu köyde ikamet ediyordu. Vergilerini voyvodalarına teslim ediyorlardı.¹¹⁰ Yine Karakaya köyü, Hacı Bektaş Zaviyesi Vakfı'nın malikânesiydi ve 1.800 akçe verirdi. Köy boş ve harap olduğu için burayı Boynuyoğunlu Cemaati yaylak olarak kullanıp öşrünü vakfa verirdi. Kışın ise bunlar Yazı Harafe'de otururlardı.¹¹¹ Salanda köyü ise 24 neferden müteşekkildi.¹¹²

Grafik 2: Arabsun/Gülşehri kazası köylerinin nüfus dağılımı

Grafik 2'de görüldüğü üzere köyler arasında en kalabalık nüfus % 33'lük oranla Sinason köyündedir. % 21 orana sahip olan Seniliüyük ise en kalabalık ikinci köydür. Bu iki yerleşim yeri, kazaya bağlı köylerdeki toplam nüfusun % 54'ünü, başka bir deyişle köy nüfusunun yarısından fazlasını barındırmakta olup diğerlerine nazaran daha kalabalıktır. Tablo 5a/b'deki verilere göre köylerin tahmini nüfusu 3.180'di. Kaza merkezinin tahmini nüfusunun 1.731 olduğu hatırlanırsa kazanın toplam nüfusunun 4.911 civarında olduğu söylenebilir. Toplam nüfusun % 65'inin köylerde oturduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu oranlar 1781 yılına aittir. Zira

¹⁰⁸ BOA, D.MKF.d 30781, s. 27.

¹⁰⁹ BOA, D.MKF.d 30781, s. 28.

¹¹⁰ BOA, D.MKF.d 30781, s. 29.

¹¹¹ BOA, D.MKF.d 30781, s. 30. Malikâne olarak Hacı Bektaş Veli Vakfı uhdesinde olan Kırşehir sancağı Hacı Bektaş nahiyesindeki Yazı Harafe köyü, Cemal Hacı Üyüğü mezzarası, Çukur Ağıl mezzarası, Eğri Tam mezzarası ve ... Hacı mezzarası ile Kala-ı Karakaya köyü, 26 Ocak 1781'de, Arabsun kazasına bağlanmıştır. BOA, D.MKF.d 30781, s. 39-40.

¹¹² BOA, D.MKF.d 30781, s. 31.

yeni oluşturulan kazanın hızlı bir şekilde göç aldığı ve idari anlamda değişiklikler olduğu unutulmamalıdır. Nitekim kaza olduktan sonra da bağlanan köyler olmuştur.

2.3. Ekonomik Durum ve Avarız

Kazada toplam 1.284 nefer yazılmıştır. Bunların 754'ü sâdât, derbendci, imam ve hatipti. 79 neferi derbendci ve 451 neferi reaya idi. Kazanın köylerinin 28 hanesi üzerine 15 hane daha eklenmiş 43 hane, bir rub ve bir sümün olarak avarızhanesi belirlenmiştir.¹¹³ Sâdât, askerî, muaf, derbendci ile aşiretler ve maktu olan Sinason haricinde kaza ve köylerinin kadimî 28 hane, bir rub ve bir sümün hissesi üzerine yeni tahrirle 15 hane eklenmiştir. Mevkufat'a kayıt olunduktan sonra Başmuhasebe, Haremeyn ve Defterhane'ye başka ve vakıf mütevellisi tarafına başka suretlerinin verilmesi 19 Kasım 1781 tarihinde emredilmiştir.¹¹⁴

23 Ocak 1781 tarihinde Niğde sancağı Develü nahiyesinden Madezi, Mustafabeyli ve Senilihüyük; aynı sancağa bağlı Karahisar nahiyesinden Musahacılı, Çiftlik, Eğriköy ve Orhanlı; yine aynı sancaktan Ürgüp nahiyesine bağlı Sinason adlı köyler yeni oluşturulan Gülşehri kazasına bağlanmıştır. Yine Aksaray sancağı Eyübili nahiyesinden Dadasın, Sivasa ve Göstesin; Kırşehir sancağı Hacıbektaş nahiyesinden Ortaköy, Göynük ve Salanda ile Ediği, Süleymanlı-i Kebir kazasından Kalecikkaya ve Kal'a-i Şemseddin de kazanın köylerine eklenmiştir.¹¹⁵ Elde bulunan iki defterdeki kayıtlara göre köylerin adlarında ve bağlı oldukları kazalarda farklılıklar olduğu görülmektedir. Fakat defterlerde verilen avarızhane miktarları aynıdır. 26 Ocak 1781 tarihinde Arabsun/Gülşehri kazasına bağlanan köylerin verildiği Tablo 2'deki defter¹¹⁶ ile diğer defter arasında¹¹⁷ şu farklılıklar dikkat çekmektedir. Bolazi, Mustafabeyli-Eynecik, Musahacılı-Osman Fakihli, Çiftlik, Eğriköy ve Orhanlı köyleri Karahisar-ı Yahyalı kazasına ve Sinason köyü Kayseri sancağı Nevşehir kazasına bağlı gösterilmiştir.

Tablo 4'te verilen avarızhane hesaplarında 43 hane verilirken hesaplamada 53 hane çıkmaktadır. Tablo 2'deki veriler başka yerlerden yeni kaza olan Gülşehri'ne bağlanan yerleri göstermektedir. Ancak yeni kazanın avarız hesabında da bu kayıtlar dikkate alınmıştır. İki avarız kaydı arasındaki farklılık Kalecikkaya köyüne bir hane yazılmışken kazanın yeni tahririnde hane yazılmamıştır. Yine Ediği köyüne bir hane yazılırken incelenilen defterde avarızhane yazılmamıştır. İncelenilen defterde, boş ve harap olan Kalecikkaya köyünü Sarılar köyü ahalisinin ziraat ettiği belirtilmiştir.¹¹⁸

Tablo 3'te görüleceği üzere Cami-i Cedid ile Cami-i Atik mahallelerinde reaya mevcut değildir. Bu nedenle avarızhane yazılmamıştır. Tabloda belirtilen dört mahalleye Akyol ve Zimmiyan mahalleleri de dâhil olmalıdır. 53 haneden bunlara ait 11 hane düşülünce geriye 42 hane, bir rub ve bir sümün avarızhane kalmaktadır. Bu hesaba göre ise avarızhane sayısı bir hane eksiktir. Ancak 18 nefer yazılan Ediği köyünün bir hane olduğu görülmektedir. Bu sayı da eklenince avarızhane sayısı tutmaktadır. Zira 451 olarak verilen nefer sayısı Akyol ve Zimmiyan mahalleleri ile aşiretler hesaba katılmazsa tutmaktadır. 13 Kasım 1781 tarihinde Arabsun/Gülşehri kazasının avarızhane sayısı 27,275'tir. Toplam 13.910 akçe yazılmıştır.¹¹⁹ Dolayısıyla bu tarihte bir haneye 510 akçe düşmüştür. Aynı oranda avarızhaneye, hane başına 660 akçeden 18.068 akçe nüzul kaydedilmiştir. Bedel-i güherçile için 16 haneye, hane başına

¹¹³ BOA, D.MKF.d 30781, s. 31.

¹¹⁴ BOA, D.MKF.d 30781, s. 32.

¹¹⁵ BOA, C. DH 346/17261; Tablo 2.

¹¹⁶ BOA, D.MKF.d 30781, s. 38-39.

¹¹⁷ BOA, C. DH 346/17261.

¹¹⁸ BOA, D.MKF.d 30781, s. 49; Tablo 4.

¹¹⁹ Ancak avarızhane sayısı 27,375'tir. Bu orana göre 13.961,25 akçe tahsil edilmesi gerekirdi. Nitekim nüzul hesabında bu oran kullanılmıştır.

1.274 akçe olmak üzere 20.384 akçe yazılmıştır.¹²⁰ Tahrir defterinde reaya olarak yazılan Müslüman ve gayrimüslimler avarızı ödemişlerdi. 116 reaya ve yedi nîm¹²¹ kaza merkezinde, 320 reaya ile 20 nîm köylerde kaydedilmiştir. Bu rakamlar yaklaşık olarak 449 neferi ifade etmektedir. İki demirci de hesaba katılırsa 451 nefere ulaşılmaktadır. Sinason köyündeki 212 nefer gayrimüslim ise bu toplama dâhil değildir. Zira köye düşen miktar *maktu* olarak tahsil edilmekteydi. Bu anlamda kazada derbenciler, resmî görevliler, din adamları ile dul, alîl, amelmânde ve sağır (hasta, yaşlı ve çocuk) olarak ifade edilenler vergiden muaftı.¹²²

3. Sonraki Yıllarda Kaza

Arabsun kazası, idari olarak değişiklikler geçirmiştir. Nitekim 1799-1800 yılında Ankara sancağına bağlanmıştır. Çevre kazalardaki görevlilerin zulmü nedeniyle böyle bir yola başvurulmuştur.¹²³ Tekrar Niğde sancağına bağlanmasının uygun olup olmayacağı sorulunca vakfın mütevellisi Şerife Fatma Hanım, yeniden “Niğde’ye bağlanmak ahaliyi perişan eder.”, demiştir. Zira kaza, Silahdar Mehmed Paşa’nın kardeşinin isteği üzerine Ankara sancağına dâhil edilmiştir. Mütevellinin de görüşü üzerine Ankara’ya bağlı kalması, 12 Aralık 1814’te kararlaştırılmıştır. Kaza, 1831 yılında da Ankara sancağına bağlıydı.¹²⁴ 24 Temmuz 1865 tarihinde ise Arabsun, Niğde sancağına bağlı bir kazaydı.¹²⁵ İncelenen deftere sonradan eklendiği anlaşılan kayıtlardan Karahisar kazasından Dereköy ile Koçhisar kazasından Hacı İsmail, Sarı Yahşili ve Erdivan Boğazı isimli köylerin kısa süreliğine kazaya bağlandığı anlaşılmaktadır.¹²⁶

Nevşehir kazasına bağlı 44 köyden oluşan bir nahiye olan Arabsun’da, 1878 yılında, 1.168 hane olmak üzere 2.979 kişi yaşamaktaydı.¹²⁷ Aynı miktar kadın olduğu düşünüldüğünde genel nüfusun 5.958 olduğu söylenebilir. 1906 yılında, 112 dükkân, 751 hane, bir rüşdiye, Müslümanlara ait bir ve Hristiyanlara ait iki ibtidaiye mektebi, dört cami ve mescit, bir kütüphane, iki medrese, bir kilise, bir hükümet dairesi, bir belediye dairesi ve bir telgrafhane mevcuttu. *Cami-i Kebir* olarak anılan ibadethane, Karavezir demekle meşhur Silahdar Mehmed Paşa tarafından inşa ettirilmiştir. Bu caminin mihrabı Hacı Bektaş taşı denilen Ürgüp kazasındaki renkli ve şeffaf mermerlerden yapılmıştır. Camide eski eserlerden yekpare bir halı ve değerli iki seccade vardı.¹²⁸

Arabsun, 20. yüzyılın başlarında Niğde’ye bağlı bir kaza merkezi iken 14 Ekim 1920’de vilayet olan Aksaray’a bağlandı. 20 Mayıs 1933 tarihinde Aksaray vilayetinin ilga olunması üzerine Arabsun tekrar Niğde vilayetine bağlı bir kaza haline getirildi. 1948 yılında Arabsun

¹²⁰ BOA, C.EV 10/487; BOA, C.EV 404/20474; BOA, *Cevdet Dâhiliye (C.DH)* 3/148. Kazanın avarızı, vakfın mütevellisi vasıtasıyla toplanır ve Hazine-i Amire’ye teslim edilir ya da havale olunan mahallere gönderilir. BOA, C.EV 10/487. Vergi hususunda Arabsun kazasına, Silistre sancağına bağlı Kozluca kazası emsal olarak verilmiştir. 30 Mart 1712 tarihli Kozluca hesabına göre kazadaki her avarızhaneden 650 akçe alınmıştır. Kozluca kazası hesabında bir kuruş, 110 akçe hesaplanmıştır. 18,25 avarızhanesi olan Kozluca kazası, 107,5 kuruş avarız ödemiştir. BOA, C.DH 346/17261 lef 2.

¹²¹ Yarım anlamına gelen nîm, reyanın ödeyeceği verginin yarısını ödeyecekler için kullanılmıştır.

¹²² Tablo 3; Tablo 4; Tablo 5.

¹²³ Ahaliye zulüm fazla vergi talebi, kendi vergi grubunda olduğu iddiası veya bağlı yerlerin serbestiyetine müdahale şeklinde olabiliyordu.

¹²⁴ BOA, HAT 1301/50667; BOA, HAT 1301/50668; BOA, HAT 538/26492.

¹²⁵ BOA, MVL 478/79.

¹²⁶ BOA, D.MKF.d 30781, s. 49.

¹²⁷ *Konya Vilâyeti Salnamesi (KVS)*, Def’a 11, 1295, s. 157. Kazanın idari yapısı hakkında bkz. Gülin Erdem Öztürk, “19 ve 20. Yüzyıllarda Niğde Sancağı’nın İdari Taksimati”, *Niğde, Aksaray ve Nevşehir Tarihi Üzerine*, Edit. Musa Şaşmaz, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, ss. 69-81. Kazaya gelen seyyahların notları için bkz. Meliha Karakaya, “Seyahatnamelerde Nevşehir”, *Niğde, Aksaray ve Nevşehir Tarihi Üzerine*, Edit. Musa Şaşmaz, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, ss. 27-68.

¹²⁸ *KVS* 29, 1322, s. 335-336.

adı yerine Gülşehir ismi resmiyet kazandı. 30 Haziran 1954 tarihinde ise Gülşehir, yeni vilayet olan Nevşehir'e bağlandı.¹²⁹

SONUÇ

Tahrir yapılırken kaza merkezindeki mahallelerden başlanmış sonrasında köyler yazılmıştır. Köyler yazıldıktan sonra kazaya ilhak edilen yerleşim yerlerine değinilmiştir. Muharrir, mübaşir ve kadıdan oluşan ekibe tahriri yapılan yerin ileri gelenleri de eşlik etmiştir. Zira yerleşim yerlerinin hududunu ve gelirlerini en iyi bilenler onlardı. Aynı zamanda böyle bir ekip kurularak otokontrol da sağlanmıştır. Merkez, taşra ve yerleşim yerinin ileri gelenlerinden oluşan heyet, bu işlemin usulüne uygun, kanuna mutabık ve yöreye göre yapılmasını da temin etmiştir. Merkezdən gelenler tahririn yapılışını, kadı kanunlara uygun ve adil yapılmasını, köylüler de gelirlerin ve hudutların doğru kaydedilmesini temsil etmişlerdir. Bu bakımdan tahririn yazımında görev alanlar rastgele seçilmemişlerdi. Bu kişiler geçmiş tecrübelerle dayanılarak bilinçli şekilde oluşturulmuşlardı.

İncelenen defterde köylerin sınırları belirlenmiştir. Sınırlar belirlenirken “akar-bakar”a göre çay, ırmak, tepe ve dağ takip edilmiştir. Bunların yanında taşlar, mezarlar hatta söğütler gibi belirleyici unsurlar da kullanılmıştır. Köylerde yaşayan reayanın bir kısmı vakfa diğerleri miriye bağlıydı. Dolayısıyla vergilerini vakfa ya da sipahiye verirlerdi. Derbendci kaydedilen merkezdeki mahalleler ise vergiden muaftı. Bir köyün tahririni yapan heyet, bir ile sekiz gün arasında bir sonraki köyün yazımını yapmıştır. Bu zaman farklılığında köylerin merkeze uzaklığının etkisi olmalıdır.

Köylerin sınırları çizilirken hisar, kale, viran ve ören gibi isimlerin kullanılması eskiden buralarda yerleşim olduğunu ve terk edildiğini göstermektedir. Hudutları belirlerken kullanılan isimlerin Uludere gibi iki isimden oluşması dikkat çekicidir. Sınırların bu şekilde belirlenmesiyle köylüler arasında çıkacak anlaşmazlıkları ortadan kaldırmak amaçlanmıştır. Zira bir köye ait otlak veya mera gibi alanlar belirlenmiş ve çıkacak anlaşmazlıklarda başvurulacak bir tahrir oluşmuştur. Genelde sınırların su yolunu takip ettiği ve belirgin özelliklere sahip alanların sınır kabul edildiği görülmektedir.

Çalışmadan çıkarılan sonuçlardan birisi de bir köyün kazaya dönüşmesinin hangi şartlar altında olduğudur. Zira küçük bir köy olan Arabsun'un kazaya dönüştürülmesi dikkat çekicidir. Tabii ki en mühim neden, Arabsunlu olan Karavezir Mehmed Paşa'dır. Daha da önemlisi onun sadrazam olmasıdır. Doğduğu yerle ilişkisini kesmemiş ve köyüne vakıflar kurmuştur. Osmanlı vakıf sisteminin, yerleşim birimlerin mamur hale getirilmesi ve geliştirilmesi, Arabsun kazası örneğinde de kendini göstermiştir. Mehmed Paşa'nın kurduğu vakıfların faaliyetleri sayesinde kaza merkezinde inşa edilen büyük külliye ve bunların idaresi, Arabsun'u köy konumundan çıkararak kaza haline getiren en önemli faktörlerden birisidir. Arabsun'un kaza olmasıyla birlikte çok sayıda nüfusun iskânına açılmıştır. Bu sayede kaza merkezi nüfusu gözle görülür oranda artarken, aşiretlerin iskânının gerçekleşmesine de imkân sağlamıştır. Ayrıca Nevşehir, Kayseri, Aksaray, Niğde gibi yerlere bağlı birçok köy kendisine bağlanmış, dolayısıyla kazanın nüfusu da ciddi bir artış göstermiştir. Sonrasında Divanühümayun'dan karar çıkması, kadı atanması ve tahririn yapılması gibi konular ise köyden kazaya geçişin son rütuşları ya da malumun ilanındır, denilebilir.

İncelenen defter, Gülşehri'nde Müslüman olmayanların ayrı mahallede oturduğunu göstermiştir. Deftere kaydedilen neferler mahalleler ve köylere göre yazılmıştır. Gülşehri mahallelerinin isimleri; ibadethaneler, dinî durum, fiziki durum ve idari durumlarla ilgilidir. Kazaya bağlı köylerin bazıları da çeşitli mahallelerden oluşmuştur. Buralarda nüfusun fazla oluşunun yanında gayrimüslimlerin ayrı mahallelerde ikamet etmek istemesinin de etkili

¹²⁹ N. Topal, “Niğde Sancağı”, s. 6-7.

olduğu anlaşılmaktadır. Köylerde ahalinin dinî yaşantısına yardımcı olan keşiş, imam ve hatip gibi görevliler de vardı. Bu anlamda köylerde bulunan camilerde cuma namazı kılınılmaktaydı. Ayrıca tekkenişin ve zaviyedar kayıtları burada iki zaviyenin varlığına işaret etmektedir.

Reaya statüsünde olanların ödediği avarız vergisinden askerî, dinî, mali hizmetlerdeki görevlilerle çalışamayacak durumda olanlar ve derbend teşkilatındakiler muaftı. İlgili yerlerin avarız kayıtları Hazine-i Amire'deki defterlerdeydi. Vergi toplanırken bu defterlerdeki kayıtlar esas alınırdı. Bahse konu defter bu anlamda önemlidir. Hem yeni oluşan kazanın envanteri çıkarılmış hem de ileride uygulanacak sistemin alt yapısı oluşturulmuş oluyordu. Ayrıca çıkacak anlaşmazlıklar da bu deftere bakılarak çözülecekti. 16. yüzyıl tahrir defterleri ile incelenilen defter arasında uzun zaman aralığı olması ve şartların değişmesi gibi durumlar dikkate alınarak yazım işleminin nasıl yapıldığına dair veriler de dikkati çekmektedir.

İncelenen defterde bir avarızhanenin kaç gerçek haneden oluştuğu belirtilmemiştir. Bazı verilere göre kaza merkezinde yaklaşık sekiz gerçek hanenin bir avarızhane teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Köylerde ise çok farklı rakamlar mevcuttur. Bunun nedeni köylerin farklı kazalardan bağlanması ve eski oranların aynen alınması olmalıdır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

T.C. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Ali Emiri Sultan Mehmed IV (AE.SMMD.IV.): 5/471.

Bâb-ı Asaî Ruus Kalemî Defterleri (A.RSK.d): 1601.

Bâb-ı Defterî Mevkufat Kalemî Defterleri (D.MKF.d): 30781.

Cevdet Dâhiliye (C.DH): 3/148, 346/17261, 349/17423.

Cevdet Evkâf (C.EV): 10/487, 404/20474, 449/22733, 625/31550.

Cevdet Maarif (C.MF): 13/637, 85/4250.

Cevdet Zabtiye (C.ZB): 77/3832.

Hatt-ı Hümayun (HAT): 268/15657, 272/15957, 538/26492, 1301/50667.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d): 701.

Meclis-i Vala Evrakı (MVL): 478/79.

Nüfus Defterleri (NFS.d): 1760.

Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD): 110/26.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

Hurufat Defterleri (HD): 544, 545, 546, 547, 549, 550, 551, 566.

2. Süreli Yayınlar

Konya Vilâyeti Salnamesi (KVS): 1295, Def'a 11.

Konya Vilâyeti Salnamesi (KVS): 1322 (Sene-i maliye), Def'a 29.

3. Yayımlanmış Eserler

387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri (937/1530) I, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:32, Ankara 1996.

- Abanoz, Fatih, *Gülşehir'in Bir Değeri "Silahdar (Karavezir) Seyyid Mehmet Paşa" Hayatı ve Eserleri*, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir 2013.
- Ahmed Câvid, "Hadîkatü'l-Vüzerâ Zeyli: Verd-i Mutarrâ", *Hadikat'ül-Vüzerâ ve Zeylleri Osmanlı Sadrazamları*, haz. Mehmet Arslan, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2013, ss. 245-287.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Avârız", *İA*, C. II, MEB Yayınları, Eskişehir 1997, s. 13-19.
- Buz, Ayhan, *Sokullu'dan Damat Ferit'e Osmanlı Sadrazamları*, Neden Kitap Yayınları, İstanbul 2007.
- Çiçek, Hikmet, (*Vekâyi'nüvis*) *Sadullah Enverî Efendi ve Tarihi'nin II. Cildinin Metin ve Tahlili (1187-1197/1774-1783)*, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2018.
- Çoğalmış, Burcu, *Silahdar Seyyid Mehmet Paşa'nın Vakıfları*, Artvin Çoruh Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Artvin 2017.
- Ergenç, Özer, "Osmanlı Şehrindeki "Mahalle"nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine" *Osmanlı Araştırmaları*, S. 4, İstanbul 1984, ss. 69-78.
- Ertuğ, Füsün, "Anadolu'nun Önemli Yağ Bitkilerinden Keten/Linum ve Izgın/Eruca", *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, S. 1, 1998, ss. 113-127.
- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004.
- Gündüz, Tufan, "Köyden Kasabaya: Gülşehir'in Doğuşu", *Bozkırın Efendileri -Türkmenler Üzerine Makaleler-*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, ss. 151-158.
- Kırzioğlu, Fahrettin, "Osmanlı Mülkî İdaresi'nde "Akar-Bakar"a Göre Sınırların Çizilmesi ve Devlet Sınırlarında "Korgan"lar, "Deliktaş"lar", *Türk Coğrafya Dergisi*, S. 26, 1975, ss. 106-117.
- Korkmaz, Zeynep, *Nevşehir ve Yöresi Ağızları Ses Bilgisi (Phonétique)*, İkinci Baskı, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1977.
- Mc Gowan, Bruce, "Osmanlı Avarız-Nüzül Teşekkülü 1600-1830", *VIII. Türk Tarih Kongresi, 11-15 Ekim 1976*, C. II, Ankara 1981, ss. 1327-1331.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, C. IV, (Yayına Hazırlayan: Nuri Akbayar, Eski Yazıdan Aktaran: Seyit Ali Kahraman), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı*, Eren Yayınları, İstanbul 1990.
- Öztuna, Yılmaz, *Devletler ve Hânedanlar Türkiye (1074-1990)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.
- Sahillioğlu, Halil, "Avârız", *DİA*, C. IV, İstanbul 1991, ss. 108-109.
- Sarıcaoğlu, Fikret, "Karavezir Mehmed Paşa", *DİA*, C. XXIV, İstanbul 2001, ss. 477-478.
- Şahin, İlhan, "Kırşehir", *DİA*, C. 25, Ankara 2002, ss. 481-485.
- Şahin, İlhan, "Mezraa", *DİA*, C. 29, Ankara 2004, ss. 546-548.
- Şahin, İlhan, "Nevşehir", *DİA*, C. 33, Ankara 2007, ss. 64-67.
- Şahin, İlhan, "Şehir (Osmanlılar'da)", *DİA*, XXXVIII, İstanbul 2010, ss. 446-449.

Tayyâr-zâde Atâ, *Osmanlı Saray Tarihi -Târih-i Enderûn-*, C. II, haz. Mehmet Arslan, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2010.

Tektaş, Nazım, *Osmanlı'da İkinci Adam Saltanatı Sadrazamlar*, Çatı Kitapları, İstanbul 2009.

Topal, Nevzat, “Niğde Sancağı Merkez Kasabası Âsâr-ı ‘Atîka Defterine Göre Nevşehir ve Arapsun (Gülşehir)”, *1. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri 16-19 Kasım 2011*, C. VI, (Editör: Adem Öger), Ankara 2012, ss. 5-34.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV/2, TTK Yayınları, Ankara 1983.

Ünal, Mehmet Ali, “1646 (1056) Tarihli Harput Kazası Avârız Defteri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XII, İzmir 1997, ss. 9-73.

Yediyıldız, Bahaeddin, *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, TTK Yayınları, Ankara 2003.

Tablo 2: Kazaya bağlanan köylerin avarızhane miktarları (23 Ocak 1781)

Köy Adı	Eski Sancağı	Eski Kazası	Avarızhanesi		
			Hane	Rub	Sümün
Çiftlik-i Kebir	Kayseri	Yahyalı	0,5		
Eğriköy	Kayseri	Yahyalı	0,5	1	
Orhanlı	Kayseri	Yahyalı	0,5	1	
Bolazi	Kayseri	Karahisar kazası Yahyalı	0,5	1	
Mustafabeyli ile Eyneçik	Kayseri	Karahisar kazası Yahyalı	1,5	1	
Musahacılı ile Osman Fakihli ¹³⁰	Kayseri	Karahisar kazası Yahyalı	1,5		
Kalecikkaya	Kırşehir	Süleymanlı-i Kebir	1		
Kal’a-i Şemseddin	Kırşehir	Süleymanlı-i Kebir	0,5		
Avranaköy ile Hisarcık Ceviz	Kırşehir	Hacı Bektaş	1	1	1
Ğöynük	Kırşehir	Hacı Bektaş	1	1	
Salanda	Kırşehir	Hacı Bektaş	2	1	
Sivasa	Aksaray	Eyübili	4		
Göstesin	Aksaray	Eyübili	3		
Tatsun	Aksaray	Eyübili	3		
Seniliüyük	Niğde	Nevşehir	6		
Ediği	Niğde	Çamardı	1		
Sinason	Niğde	Nevşehir	28 ¹³¹		

Kaynak: BOA, C. DH 346/17261.

¹³⁰ Defterde Musahacılı ile Osman Fakihli olarak yazılmıştır.

¹³¹ Sinason köyüne 32.760 akçe yani 297,5 kuruş 35 akçe maktu yazılmıştır.

Tablo 3: *Gülşehri merkez neferlerin dağılımı (1781)*

<i>Neferlerin Dağılımı</i>	Cami-i Cedid	Cami-i Atik	Mahkeme	Hacılar Deresi	Akyol	Zimmiyan	Toplam
Erbâb-ı timar		1					1
Kuloğlu	1	1	2	2	1		7
Yeniçeri		2					2
Derbend ağası		1					1
Perakende					1		1
Aşiret/Türkmen		14	121	119	65		319
Kâim-makâm-ı müteveli	1						1
Ser kayyım	1						1
Kayyım	1	2					3
İmam	3		1				4
Hatip	1						1
Müezzin	4						4
Ferraş	3	1					4
Halife-i sıbyan	1						1
Hace-i Sıbyan	1	1					2
Müftü	1						1
Nazır	1						1
Müderris	1						1
Devirhan	1						1
Bevvab	1						1
Cüzhan	1						1
Şemi asel	1						1
Kâtip		1					1
Mimar		1					1
Amelmânde						16	16
Dul	1	2					3
Sâdât	2	3	2	2	11		20
Derbendci	14	46					60
Reaya			12	16	12	76	116
Nîm		3	2	2			7
Toplam	41	79¹³²	140¹³³	141	90	92	583

¹³² Mahallede bir seyyah ile derbendde görevli olduğu düşünülen ve günlük 20 akçe ücret yazılan bir görevli vardı. Onlar toplama dâhil edilmemiştir. Defterdeki genel toplamdan altı kişi tabloda fazla çıkmıştır. Bunun nedeni erbab-ı timar, kuloğlu, mimar ve derbend ağasının derbendciler içerisinde olmalarıdır. Yine üç sadat, 14 aşiret mensubu ile vakıf görevlileri, 22 nefer yazılan askerî, sâdât ve Türkmen grubundaydı. Zira mahallede 73 nefer vardı.

¹³³ Mahallede bir seyyah ile başka bir köyden olan iki şahıs yazılmıştır. Ancak onlar toplama dâhil edilmemiştir.

Tablo 4: *Kazanın nefer ve avarızhaneleri (1781)*¹³⁴

Mahalle veya Köy Adı (Yeni Adı)	Nefer	Özelliği	Avarızhanesi		
			Hane	Rub	Sümün
Akyol Mahallesi	12	Müslüman	1,5		
Aşiretler ¹³⁵	65	Cemaat			
Zimmiyan Mahallesi	75	Gayrimüslim	9,5		
Derbenci ve aşiret hariç dört mahalle	121	Müslüman	15		
Sivasa (Gökçetoprak)	12	Müslüman	4		
Göstesin (Ovaören)	22	Müslüman	3		
Tatsun	8	Müslüman	3		
Orhanlı	11	Müslüman	0,5	1	
Ediği	18	Müslüman/derbenci			
Çiflik-i Kebir / Tekke Çiftliği	20	Müslüman	0,5		
Eğri	18	Müslüman	0,5	1	
Bolazi/Madezi	20	Müslüman	0,5	1	
Mustafabeyli ile Eyneçik	13	Müslüman	1,5	1	
Musahacılı ile Osman Fakihli	11	Müslüman	1,5		
Seniliyük	119	Müslüman	6		
Göynük	9	Müslüman	1	1	
Avranaköy ile Hisarcık Ceviz Çayırı	11	Müslüman	1	1	1
Kal'a-i Şemseddin	30	Müslüman	0,5		
Salanda (Gümüşkent)	9	Müslüman	2	1	
Toplam	451		43	1	1
Sinason (Maktu) (Mustafapaşa)		297,5 kuruş 35 akçe	28		

¹³⁴ Niğde'ye bağlı Edikli (Ediği) ve Orhanlı köyleri ile Avanos'a bağlı Göynük, Nevşehir'e bağlı Çiftlik (Çiftlik-i Kebir) ve Ürgüp'e bağlı Mazı (Madezi) köyleri bahsedilen köyler olabilir.

¹³⁵ Aşiretler arasında şunlar vardı: Esirlü 6, Toğanlu 7, Kandelü 2, Baran 2, Sabil 1, Şam Bayadı 1, Bucak 1, Küçük Salari 3, Cayan 2, Kızılkoyunlu 2, Musacalu 1, Arablu 6, Barak 26, Çağırğan 1, Ekverden 2. BOA, *D.MKF.d 30781*, s. 47. Mevkufat Kalemi halifelerinden Ali Halife'nin yaptığı sayıma göre Arabsun kazasına şu aşiretler yerleşmiştir. Cami-i Atik Mahallesi'ne Musacalu mukataasından Musacalu Aşireti'nden 12 nefer; Mahkeme Mahallesi'ne Boynuincelü mukataasından Sadıklı Aşireti'nden 9 nefer, Deliler Aşireti'nden 3 nefer, Büyük Salari Aşireti'nden 10 nefer, Karacakürd Aşireti'nden 1 nefer ve Kurutlu Aşireti'nden 4 nefer ile Bozulus mukataasından Cayan Aşireti'nden 1 nefer, Şerefli mukataasından Şerefli Aşireti'nden 4 nefer yerleşmiştir. BOA, *MAD.d 701*, s. 84. Hacılar Deresi Mahallesi'ne Boynuincelü mukataasından Küçük Salari Aşireti'nden 6 nefer, Kurutlu Aşireti'nden 4 nefer ile Bozulus mukataatından Cayan Aşireti'nden 3 nefer yazılmıştır. Akyol Mahallesi'ne ise Boynuincelü mukataasından Küçük Salari Aşireti'nden 3 nefer, Bozulus mukataasından Cayan Aşireti'nden 2 nefer, Musacalu mukataasından Musacalu Aşireti'nden 1 nefer sakindi. BOA, *MAD.d 701*, s. 85. 1845 yılında Ankara sancağı Arabsun kazasındaki Şam Bayadı Aşireti'nden 46 hane ve 134 nefer yazılmıştır. BOA, *Nüfus Defterleri (NFS.d) 1760*, s. 4-14.

Tablo 5a: 1781 yılında Gülşehri kazası köylerindeki neferlerin dağılımı

Köyler	Sivasa	Göstesin	Tatsun	Orhanlı	Ediği	Çiftlik-i Kebir (Tekke Çiftliği)	Eğri	Bolazi	Mustafabeyli	Musahacılı	Senilüyük	Avrana Mahallesi	Cedid Mahallesi	Toplam
Zaviyedar								1						1
Ferraş										1				1
Hatip			2			1				1				4
İmam		1	1					1				1		4
Tekkenişin						2								2
Keşiş														
Sâdât	4	4	2	7	3	3	3	3	4	5		11	17	66
Amelmânde								2						2
Sagîr								1						1
Dul														
Alîl							1							1
Demirci								2						2
Aşiret Mensubu		5	1			1	3	7						17
Perakende		1												1
Seyyah			1				2							3
Gayrimüslim														
Nîm				5				4				1	1	11
Reaya	11	20	8	11		19	19	24	13	11		51	32	219
Derbendci					19									19
Alemdar														
Mehter														
Sekban														
Bölükbaşı														
Yeniçeri	2					1		5	2	6		1	1	18
Kuloğlu	14	7	9	3	5	14	10	5	6	11		5	3	92
Zaim			1				1							2
Ara Toplam	31	38	25	26	27	41	39	65	25	35	[222]	70	54	476

Tablo 5b: 1781 yılında Gülşehri kazası köylerindeki neferlerin dağılımı

Köyler	Cami-i Kebir Mahallesi	Şeyhli Mahallesi	Sinason	Şeyh Ali Mahallesi	Sipahi Mahallesi	Çavuşlu Mahallesi	Lüle Mahallesi	Cedid Mahallesi	Kavde Mahallesi	Çakracı Mahallesi	Göynük	Arvana	Kal'a-i Şemseddin	Salanda	Toplam
Zaviyedar															
Ferraş															
Hatip															
İmam	1				2						2				5
Tekkenişin															
Keşiş							1	1		1					3
Sâdât	20	3		3	2	11					5	5	6	1	56
Amelmânde															
Sagır															
Dul				2	2	3	4	8	3	4	1			1	28
Alil															
Demirci															
Aşiret Mensubu	8													1	9
Perakende															
Seyyah														1	1
Gayrimüslim							56	47	54	55					212
Nim		6		2							1				9
Reaya	19	22									10	11	30	9	102
Derbendci															
Alemdar				1											1
Mehter														1	1
Sekban												1			1
Bölükbaşı											1	1			2
Yeniçeri	1	5		22	20	49					13	2	2	2	116
Kuloğlu	4	9									6	8	4	8	39
Zaim															
Ara Toplam	53	45	^[353]	30	26	63	61	56	57	60	39	28	42	24	584
Tablo 5a/b Genel Toplam															1060

Ek 1: Gülşehri kaza merkezinin sınırlarına dair belge ve transkripsiyonu¹³⁶

“Berâ-yı hudûd ve sınıur-ı nefş-i kasaba-i ‘Arabsun nâm-ı diğer Gülşehri, Nefs-i kasaba-i ‘Arabsun nâm-ı diğer Gülşehri kasabasının hudûd ve sınuru kat’ olunmak için ma’rifet-i şer’ ve cümle a’yân ve voyvoda ve kasaba-i mezbûrun müsinn ve ihtiyârlarından Kabasakal oğlu Ali Beşe ve Balcızâde Mehmed ve Veled oğlu Mehmed ve diğer Mehmed ve Emîr Hüseyin ve sâ’ir vukûf-ı nâs olanlar ile hudûd ve sınıurlarının üzerine varılıp kasaba-i mezbûrdan Karaburun nâm mahalle andan Ilıca’ya varır andan Arablu nâm mahalle andan Yanıkkaya’dan Kızılırmak kenarıyla Su-ını ta’bir olunur nâm mahalle varır andan Gölboğazı’na varır andan Gürpınar nâm mahalle andan tarla içinden Alaca Kilise’ye varır andan doğru Ördek Gölü’ne andan dahi yukarı Gökbeli’ne andan sırta yukarı gelinür Nevşehir Yolu’na çıkar andan yol ile Karakuş Yuvası andan yol sıra Burunağılı nâm mahalle varır andan yol sıra Çukurharman’a varır andan dahi Doğanburnu nâm mahalle andan Hacı Ali Yeri’ne gider andan Kâfir Yolu ile Begburnu ta’bir olunur mahalle çıkar andan çay ile gider Hüsambınarı’na varır andan dahi çay sıra Karnıyarık kurbundan Üççağla varır andan Halim Çalısı ta’bir olunur mahalle andan çay sıra Ballıkaya karşusunda depeye varınca andan dahi Veziroğlu Tarlası’yla sırta andan Tavşancıl Kayası’yla İğdelik’e varır andan dahi Belen’dan ırmak sırasıyla nihâyeti Köşkeroğlu Mezârı’na nihâyet bulur hudûd ve sınuru ber-minvâl-i meşrûh kat’ olunmağla işbu mahalle şerh virildi. 8 C sene 1195.” [1 Haziran 1781].

¹³⁶ BOA, D.MKF.d 30781, s. 12.

HAFIZALAR SAVAŞI: KOLEKTİF HAFIZA MEKÂNI OLARAK HAYDARPAŞA İNGİLİZ MEZARLIĞI ÖRNEĞİ*

CLASH OF MEMORIES: CASE OF HAYDARPAŞA BRITISH CEMETERY AS A SPACE OF COLLECTIVE MEMORY

Gökhan BAŞBUĞ**

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received:14/10/2020 Düzeltme/Revised: 06/11/2020

Kabul/Accepted: 10/11/2020

Araştırma Makalesi/Research Article

Atıf / Cite as: Başbuğ, G. (2020). Hafızalar savaşı: kolektif hafıza mekânı olarak Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı örneği. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 176-189.

ÖZ

Osmanlı Devleti'nin Kırım Savaşı'nda ölen askerler için İngiltere'ye tahsis ettiği Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı merkezi konumu ve görkemli anıtı ile dikkat çekmektedir. Kraliçe Viktorya tarafından gönderilen anıt, Tanzimat'ın ilk anıtları arasında yer almakta olup, günümüze kadar korunabilmiştir. Törenle açılan anıtın Tanzimat dönemine ait diğer anıtlardan farkı yabancı askerler için yerleştirilmesidir. Bir taraftan, geleneksel olarak anıtlara ihtiyatla yaklaşan, diğer taraftan Avrupa ailesine dâhil olarak reformlar gerçekleştiren Osmanlı Devleti'nin, Kırım Savaş Anıtı'nı kamusal alana yerleştirmeyi kabul etmesi önemli görülmektedir.

Bu çalışmanın amacı, Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı'nın kolektif hafızadaki yerini tarihsel ve mekânsal ortaklıklar ile karşıtlıklar etrafında incelemektir. Arşiv ve kaynak tarama yöntemlerine başvuru makalede öncelikle, askeri mezarlıkların anma ve hafıza pratikleri içindeki rolü sorgulanmaktadır. İngiliz askeri mezarlıklarının kolektif hafıza üretimine katkı sunan bir mekân olarak tasarlanmasında öne çıkan tarihsel ve toplumsal etkenler ele alınmaktadır. Birbiriyle çatışan ve uzlaşmakta zorlanan unsurlar karşılaştırmalı bir perspektifle değerlendirilmektedir. Bu çerçevede, Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı'nın karma yapısını ve mezarlık anıtını benzerlerinden ayıran yönler vurgulanmaktadır.

Kırım Savaşı sırasında Osmanlılar ile aynı cephede savaşan İngiliz askerleri için tahsis edilen ve *Commonwealth* mülkü olan mezarlığa, I. Dünya Savaşı'nda karşı cephede savaşan askerlerin defnedilmesi önemli karşıtlıklardan birini teşkil etmektedir. Mezarlıkta, Osmanlılara karşı İngiltere cephesinde savaşmış Müslüman askerler de bulunmaktadır. Bu görünümü ile adeta hafızalar savaşına sahne olan mezarlık, cephe, aidiyet ve

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde” yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden” hiçbiri gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma “Etik Kurul İzni” gerektirmeyen bir çalışmadır.

** Doktorant, İstanbul Üniversitesi, gbasbug@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-5478-1864

hafızaların karşıtları ile bulunduğu bir mekâna dönüşmektedir. Bu çalışma aracılığı ile karma mekâna ait “seçilmiş” kahramanlıklar içindeki “gizli” öznelerle karşılaşmak mümkün olabilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kolektif Hafıza, Mekân, Askeri Mezarlıklar, Anıtlar, Kırım Savaşı, 1. Dünya Savaşı

EXTENDED SUMMARY

Haydarpaşa British Cemetery, which was allocated to Great Britain by the Ottoman Empire for the soldiers who died in the Crimean War, stands out with its central location and magnificent monument. One of the first modern monuments, Crimean War Memorial sent by the order of Queen Victoria, has been preserved up until today. Unlike the other monuments of Tanzimat, it was erected for foreign soldiers. It is important that the Ottoman State agreed to place this monument in the public sphere in a period when the Empire headed towards modernization and became part of European family but at the same time was cautious against the erection of monuments having a symbolic aim instead of a practical function. Alongside the soldiers who fought against Russia with the Ottomans during the Crimean War, Haydarpaşa British Cemetery, a Commonwealth property, has also been a final resting place for the soldiers including Muslims who fought for the Great Britain against the Ottomans during the First World War. Given such conditions, the cemetery appears to be a scene for clash of memories and a space symbolizing various identities and belongings of both alliances and opponents in different fronts. In this study, Haydarpaşa British Cemetery's contribution to collective memory is argued around these historical and spatial peculiarities.

The article utilizes archive and source scanning methods and in the first part it aims to examine how collective memories are created and practiced through military cemeteries. The military cemeteries emerge as symbolic spaces that establish social memory. They are designed to tell stories of chosen heroes and are associated with patriotism and sacredness. Commemorations and visits to cemeteries play a key role in keeping the collective memory alive. Indeed, the historical and social conditions that shape the design of military cemeteries also leave traces in the collective memory. Haydarpaşa British Cemetery also appears as a unique place where various traces of collective memory such as myths, symbols and rituals which are the products of different historical and social conditions intersect with each other.

The second part of the article discusses the role of the Imperial War Graves Commission and the British military cemeteries in construction of a collective memory in their efforts to adopt a more systematic policy to commemorate those who were lost as a result of huge massacres that took place during the First World War. Following the harsh debates between religious and secular ends, a sense of patriotism came to the fore and this was supported by military elements and all belongings were embraced. Especially after the First World War, the main focus was on honoring the soldiers without looking at rank, ethnicity and religious affiliation and without any discrimination. Local sensitivities were respected in designing the military cemeteries which were established on foreign territories where soldiers from different ethnicities and religions fought together for the empire. Rethinking the spatial arrangements of these cemeteries and questioning the symbolic components of the collective memory help us understand the conflicting images and the challenge for a reconciliation. By doing this, it is possible to find the "hidden" subjects and the other elements of collective memory in the "chosen" heroism.

The third part analyzes the outstanding aspects of the Crimean War Monument. Different from other memorial projects of Tanzimat, it denotes a foreign power but not the Ottoman government. Besides, columns and sculptures as the components of the monument are alien to the Ottoman world and laden with symbolic meanings rather than a practical function. The Christian cross which was originally present at its inauguration in Crystal Palace was removed in its current place. Also, it is important to note that a special attention was given to local sensitivities by the Ottoman government during its placement and the construction of the cemetery. However, although the cemetery is disguised by its surroundings today, the monument still stands out with its huge obelisk.

Finally, it is still possible to detect the traces of “otherness” in the Haydarpaşa cemetery beyond its design reflecting the military order and the sense of common devotion. Further, Christian symbols still remain as an imperial attribute despite their diminishing visibility after First World War. The temporal differences in the spatial design of the cemetery are visible in the shape and placements of the tombstones, as well as the ranks of the deceased soldiers. British military cemeteries' designs vary under the influence of numerous internal or external social, political and geographical factors. However, there was no stable reconciliation between the myth of imperial devotion and rituals. Haydarpaşa British Cemetery embodies alliances and hostilities of different times along with sacred and profane possessions.

Keywords: Collective memory, space, military cemeteries, memorials, Crimean War, First World War

GİRİŞ

Askeri mezarlıkların kolektif hafızaya ne ölçüde hizmet ettiği ve kamusalıklarının ne şekilde gerçekleştiği üzerine düşünüldüğünde, zamansal ve mekânsal faktörlerin birlikte değerlendirilmesi akla gelen soruların aydınlatılmasına yardımcı olabilmektedir. 20. yüzyılın kanlı toplu savaşları, askeri mezarlıkların tasarımında ve ölen askerlerin anma ritüellerinde yenilikleri beraberinde getirmiştir. Bedenlerin ortadan kalktığı savaşlarla birlikte, anmalarda da farklılaşmalar gerçekleşmiştir. Kaybolan bedenler, anıtlarla veya isimlerle muhafaza edilerek görsel olarak ölümsüzleştirilmiştir. 1. Dünya Savaşı sonrasında, devlet eliyle mezarlıkların inşa edilmesinin ardında yatan farklı motivasyonların başında, geride kalanların toplumsal beklentileri doğrultusunda yas tutma ihtiyacının karşılanması gelmektedir. Devletler, ölen askerleri rütbelerinden bağımsız olarak eşit muameleye tabi tutma çabası göstermiştir. Örneğin İngiltere, emperyal ortakların kültürlerini kapsayan bir çeşitlilik ve dinler üstü evrensel bir yaklaşım benimsemiştir. Bu çerçevede, İngiliz askeri mezarlıklarındaki anıt, levha, taş v.b. unsurların tüm aidiyetleri kapsamasına gösterilen özenin yanı sıra, farklı dine mensup olanların kendi dini vecibelerine uygun olarak defnedilmesi dikkat çekicidir.

Osmanlı Devleti'nin Kırım Savaşı'nda ölen askerler için İngiltere'ye tahsis ettiği Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı, merkezi konumu ve görkemli anıtı ile dikkat çekmektedir. Kraliçe Viktorya tarafından gönderilen anıt, Tanzimat'ın ilk anıtları arasında yer almakta olup, günümüze kadar korunabilmiştir. Anıtın aynı döneme ait diğer projelerden farkı, yabancı askerler için dikilmiş olmasıdır. Kırım Savaş Anıtı, Osmanlı Devleti'nin bir taraftan Avrupa ailesine dahil olduğu, diğer taraftan anıtlara ihtiyatlı yaklaşımını sürdürdüğü bir dönemde, kamusal alana yerleştirilmiştir. 1853-1856 Kırım Savaşı'nda Osmanlı Devleti ile birlikte Rusya'ya karşı savaşan İngiliz askerleri için tahsis edilen mezarlığa, I. Dünya Savaşı'nda Osmanlılara karşı savaşan askerler de defnedilmiştir. *Commonwealth* mülkü olan bu mezarlıkta, Osmanlı Devleti'ne karşı İngiliz cephesinde savaşan Müslüman askerlere ait mezar yerleri bulunmaktadır. Bu görünümü ile adeta hafızalar savaşına sahne olan mezarlık, cephe, aidiyet ve hafızaların karşıtları ile bulunduğu bir mekâna dönüşmektedir. Bu çalışmada, Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı'nın kolektif hafızadaki yeri, tarihsel ve mekânsal ortaklık ile karşıtlıklar etrafında tartışılmaktadır.

1. Askeri Mezarlıklarda Anma ve Hafıza Pratikleri

Maurice Halbwachs, tarihin sadece geçmişe ait ve geçmişten kalanlardan ibaret olmadığını, yazılı bir tarihin yanı sıra, zaman içinde kendini yenileyen, süregelen, yaşayan bir tarih olduğunu ve bu tarih içinde kaybolmuş gibi görünen eskiye dair izler barındığını ifade eder.¹ Devam eden bir gerçeklik olarak mekân, kolektif hafızayı taşıyarak geçmişle bağ kurulmasını sağlar. Erişilebilir her mekân hatıraları her an yeniden canlandırabilir ve düşünceleri yeniden yapılandırabilir.² Öte yandan, askeri mezarlıklar kahramanlık dışı savaş şiddetini hatırlatmak için tasarlanmaz, aksine hatıralar arasında yok sayılanların yerini seçilmiş olanlar alır. Ölüm, savaşta yaralanan ve hayatta kalanlardan bile daha fazla kahramanlığı çağırır. Bu nedenlerle, anma yeri olarak tasarlanan askeri mezarlıklar, savaşların şiddetli sahnelerinden çok, kederi, zaferi ve huzuru yansıtır. Batı'da hafıza mekânı olarak tasarlanan askeri mezarlıklar, bu fikirler eşliğinde, şehir dışında, doğa ile iç içe, savaşta ölmekle vatanseverlik arası ilişkiyi kuran kutsal yerlerdir. Öte yandan, toplumsal hafızada savaşın yeniden hatırlanması, askeri mezarlıkların kişi ve gruplar tarafından çeşitli vesilelerle ziyaret

¹ Maurice Halbwachs, *La Mémoire Collective*, Presses Universitaires de France, Paris 1968, s. 52.

² M. Halbwachs, *La Mémoire...*, s. 146.

edilmesi ve çeşitli anma performansları ile gerçekleşmektedir. Ziyaretçilerin tuttuğu yas, toplumsal hafızanın canlılığını korumasını sağlamaktadır.³

Pierre Nora'ya göre kolektif hafıza fikri, birleştirici ve toplumsal katılımı önemseyen ve daha laik çerçevelerden oluşan bir hat ile özel, yerel, bölgesel, geleneksel ve dinsel hatıralar üzerinde yükselen bir ortak kimliğe işaret eden diğer bir hat üzerine kuruludur. Devlet ise, bu çatışan iki hattın dengesini sağlamak ve bu dengeyi topluma kabul ettirmek suretiyle toplumsal bağı kurmakla ilgilenmektedir. Bu sayede toplumsal uyum gerçekleşebilmekte olup, bireyler kendilerine müzakere alanı bulabilmektedir. Ancak, bu iki hattın düzenlenmesinde istikrar bulunmamaktadır.⁴ Devletler tarafından inşa edilen askeri mezarlıklarda bu iki hattı barıştırmamanın zor olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle, 1. Dünya Savaşı öncesinde inşa edilen askeri mezarlıkların düzeni ve yapısı ile sonraki mezarlıklar arasında önemli farklar bulunmaktadır. İngiltere örneğinde devlet, yerel özellikler ve ötekilere ait unsurları emperyal karakter altında birleştirme görevi üstlenmiş, ancak Nora'nın belirttiği gibi istikrarın sağlanması ise kolay olmamıştır.

Askeri mezarlıklarda, dini semboller ile kahramanlık anlatıları etrafında kurgulanan ortaklık miti çatışma halindedir. Giesen'e göre, sembolik temsilin mekânsal biçimlerinin kutsallıkla iç içe geçerek, bir yandan geçmişini hatırlatması, diğer yandan ise gelecek projeksiyonu sunması, kolektif kimliğin tamamlayıcılığını yerine getirmektedir. Kutsal görülen obje ve mekanlar toplumun merkezi haline gelerek, anlamlı ve düzenli bir evren oluşturmaktadır. Bu çatışmalı durum içinde sembolik mekânlarla etkileşim halinde olan ziyaretçiler açısından olağanüstü bir deneyim ortaya çıkmaktadır. Anma ritüellerinde bir taraftan duygular harekete geçerken, diğer taraftan ziyaretçilere kutsal olana özgü yasaklara uyma sorumluluğu yüklenmektedir. Bu olağanüstü deneyim esnasında kolektif hafızanın oluşumu, kolektif zafer veya travmaların bireyler tarafından hatırlanmasına bağlıdır. Durkheim'in kutsallık ve din dışılık ayrımından hareketle Giesen, ritüellerle mitlerin birbirlerinin karşısı olduğunu ifade etmektedir. Mitler dünyayı bir çerçeve içinde açıklamaya çalışırken, ritüeller kısıtlamaların dışında kalan ulaşılamaz sınırları hedeflemektedir. Ritüellerin kolektif kimliği oluşturması ise ancak ötekilerin dışlanması ile gerçekleşebilmektedir.⁵

2. İngiliz Askeri Mezarlıklarında Hafıza Üretimi ve Haydarpaşa Mezarlığı

Sam Edwards, İngiliz imparatorluğunun 1. Dünya Savaşı öncesinde savaşlarla meydana gelen toplu ölümlere yeteri kadar önem vermediğinin düşünüldüğünü ve ölen askerlerin gereğince onurlandırılmadığını aktarmaktadır. Özellikle Viktorya döneminde, askeri mezarlıklara yeterli önemin verilmemesi, Edward döneminde artan özene rağmen, gerçek itibarın 1. Dünya Savaşı itibarıyla gösterildiğini belirtmektedir. 1. Dünya Savaşı'na kadar rütbesi düşük askerler toplu mezarlara gömülmüştür ve sadece rütbesi yüksek askerlere mezar yeri uygun görülmüştür. 1917 yılında kurulan *The Imperial War Graves Commission* askeri mezarlıklara yönelik bu yaklaşımı değiştirmiştir. 1. Dünya Savaşı'nda yaşanan kıyımın büyüklüğü karşısında daha sistematik bir politika yürütülmesi, yaşamını yitiren askerlerin bulunması, gömülmesi ve anılması görevlerini üstlenmiştir. Aynı zamanda, anıt mezarlarda yas tutma ihtiyacının karşılanması, imparatorluk imgesinin yanı sıra kahramanlık ve zafer

³ Caroline Winter, "First World War Cemeteries: Insights from Visitor Books", *Tourism Geographies*, C. 13, S. 3, s. 465.

⁴ Pierre Nora, *Hafıza Mekanları*, Dost Kitabevi, Ankara 2006, s. 254.

⁵ Bernhard Giesen, "Performing the sacred: a Durkheimian perspective on the performative turn in the social sciences", *Social Performance: Symbolic Action, Cultural Pragmatics and Ritual*, ed. Alexander Jeffrey C., Giesen Bernhard, Mast Jason L., Cambridge University Press, s. 332-343.

ifadelerine yer verilmesi komisyonun öncelikleri arasında yer almaktadır. Savaşta kaybolan bedenler isimleri ile ölümsüzleşirken, imparatorluk tarafından da ebediyen sahiplenilmektedir.⁶

Askeri mezarlıkların plan ve tasarımı için komisyonda biraraya gelen mimar ve sanatçılar, dini ve dünyevi yaklaşımlarla ilgili ciddi tartışmalarda bulunmuştur. Mezar taşlarında Hristiyanlık sembolü olan hacın kullanılmasını ve askerliği öne çıkaran kılıca yer verilmesini savunanlar karşısında, ortak adanmışlığı vurgulayan ve Hristiyan olmayanları incitmeyen tarafsızlık fikri yer almıştır. Nihayetinde, rütbe ve sınıf farklarının azaltılmasına, tek başına hacın kullanılması yerine, farklı dini sembollerin kazındığı, dört köşeli ve daha dayanıklı mezar taşlarının tercih edilmesine karar verilmiştir. Bu sayede, adanmışlıkta eşitlik ve birliğin öne çıkarılması tercih edilmiştir. Ölen askerlerin aileleri tarafından alınan kararlara itiraz edilmiş olsa dahi, devlet dini öğeleri öne çıkarmak yerine, milliyetçi ve askeri bir tavır almayı benimsemiştir. Wolffe, devletin bu tutumuna rağmen, ideolojik ve teolojik karışıklığın tamamen giderilemediği için halen devam ettiğini belirtmektedir. Öte yandan, komisyon tarafından tasarlanan askeri mezarlıklarda öne çıkan uzlaşma sorununa, mezar taşlarının sadeliği ve tarafsız görünümü ile uzlaşmayan, mezarlıkların belirli yerlerinde haç şeklinde yükselen anıtlar örnek verilmektedir.⁷

Batı'daki örneklerle kıyasla, doğu mezarlıklarında hacın görünürlüğünün azaltılması dikkat çekmektedir. Örneğin, Gelibolu İngiliz Mezarlığı'nın tasarımında coğrafi, kültürel ve siyasi etmenler göz önünde bulundurulmuştur. Ahenk Yılmaz, komisyonun 1918 tarihli basın açıklamasında ortak adanmışlığa vurgu yapıldığını, Gelibolu'da mezar taşlarının sıra halinde dizilişinin askeri düzeni ve ordu ruhunu yansıttığını aktarmaktadır. Mezar taşlarının karşısında antik bir sembol olan obelisk, tercih edilmiştir. Obelisk, büyüklüğü ve sadeliği ile bir yandan askeri hakimiyeti ve eril gücü yansıtırken, diğer yandan tüm dinleri kapsayıcı bir özellik taşımaktadır. Mezar taşlarına dini semboller kazınmakla birlikte taşlar aynı ölçü ve şekle sahiptir. Bu kapsayıcı yaklaşım, köken farkı gözetmeksizin emperyal kimlik adına savaşıldığını göstermektedir. Emperyal anlatılar aracılığı ile sömürge topraklarına ve anakaraya ait özneler arasındaki fark ortadan kaldırılmaktadır.⁸

Hindistan üzerine çalışan ve 2012 yılında Haydarpaşa mezarlığını ziyaret eden Vedika Kant, emperyal anlatıların farklı bir yönünü yansıtan “İngiliz bahçesi” tarzı hakkında şu ifadeleri kaleme almıştır:

“İstanbul'un Asya yakasındaki Kadıköy semtinde, Haydarpaşa Garı gibi masal kalesinin yanına gizlenmiş, tenha ve büyüleyici Haydarpaşa Mezarlığı yer alır. Şehrin merkezi ve çevresi arasındaki koşuşturma içinde mezarlığa girmek, Türkiye'de küçük bir İngiltere'ye girmek gibidir. Commonwealth Savaş Mezarları Komisyonu tarafından korunan bahçeler kusursuz şekilde bakımlıdır ve İstanbul yazında açan çiçekleri daha çok bir İngiliz bahçesini andırır.”⁹

Edward devrinin odak noktalarından birini teşkil eden “İngiliz bahçesi”, imparatorluğun mezarlık ve anıt inşasında önemli bir yer tutmaktadır. Çiçekler ekili ve yeşil bir mezarlık, kurak ve ölü olanın yeniden canlandırılmasıdır. Estetik değere sahip bu tarz aynı zamanda mezarlığa cinsiyet kazandıran bir nitelik taşımaktadır. Özgürce çiçeklendirilmiş bahçeler kadınlıkla ilişkilendirilirken, ölen erkeklerin evleri olarak nitelendirilen bu bahçeler onların uğruna savaştığı toprakları sembolize etmektedir. Genellikle erkeklikle ilişkilendirilen bahçıvanlık üzerinden, bahçedeki çiçeklerin ölü erkek bedenlerinin gübresi ile büyüdüğü söylenmektedir.

⁶ Sam Edwards, “An Empire of Memory: Overseas British War Cemeteries, 1917-1983”, *International Journal of Military History and Historiography*, C. 38, s. 255-263.

⁷ John Wolffe, “‘Martyrs as really as St Stephen was a martyr?’ Commemorating the British dead of the First World War”, *International Journal for the Study of the Christian Church*, C. 15, S. 1, s. 23-30.

⁸ Ahenk Yılmaz, “Memorialization on War-Broken Ground: Gallipoli War Cemeteries and Memorials Designed by Sir John James Burnet”, *Journal of the Society of Architectural Historians*, C. 73, S. 3, s. 334-338.

⁹ Vedika Kant, “The History Hidden in Haydarpaşa Cemetery”, *Turkish Review*, C. 3, S. 4, s. 372.

Askeri mezarların imparatorluk için önemi, gücünü kaybeden bir ülkenin diğer ülke topraklarından çekilirken bıraktığı izler olmasıdır. Başka bir açıdan ise, bu mezarlıklar imparatorluğun diğer ülkelerdeki varlığının kalıntıları ve tekrar geri dönüşünün gelecekteki ihtimalinin habercisi olma niteliğini taşımaktadır.¹⁰

Hafıza üretimi için mekân tasarımının yanı sıra erişilebilirlik de önemli bir etmen olarak karşımıza çıkmaktadır. Eski askeri hastane ve Haydarpaşa tren garı arasında yer alan İngiliz mezarlığının mülkiyeti *Commonwealth*'e aittir. Bununla birlikte, halkın ziyaretine açık olması nedeniyle erişimi doğrudan engellenmiş bir mekân değildir. Örneğin, Tarabya'da bulunan Alman askeri mezarlığı Alman sefaretine ait mülkte yer almakta ve izinsiz ziyaret edilememektedir. Haydarpaşa İngiliz mezarlığı kamuya açık olmakla birlikte, erişimi dolaylı yollarla kısıtlanmıştır. Mezarlığın görünürlüğü dış etmenler neticesinde azalmış olup, kamusalılığı giderek sekteye uğramıştır.

Görsel 1: *Pervititch Haritalarında Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı*

Kaynak: SALT Araştırma Arşivi, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/113071> (Erişim Tarihi: 01.11.2020)

İstanbul'un oldukça merkezi bir konumunda yer alması ve geniş bir alana yayılmasına rağmen mezarlığa erişim günümüzde gerekli yönlendirmelerin yetersiz kalması ile kolay olmamaktadır. Belirli gün ve saatlerde ziyaret edilebilen mezarlığın ve Kırım Savaş Anıtı'nın görünürlüğü gerek deniz gerekse kara tarafında bulunan yapılar nedeniyle kısıtlanmış durumda olup, mezarlık ve anıt ancak belirli açılardan fark edilebilmektedir. Mezarlığın girişine, askeri hastane ve üniversite binaları arasında yer alan caddeyi denize doğru takip eden ilk göbekte bulunan dar bir patika yoldan ulaşılabilir. Mezarlığın giriş kısmı, Kırım Savaşı'nda ölen askerlere ayrılmış olan, daha eski tarihli mezar yerlerinin yoğun olduğu ve Kırım Savaş Anıtı'nın yer aldığı bölümde yer almakta olup, bu ilk alandan sonra, denize paralel bir şekilde tren garına kadar uzanan ve 1. Dünya Savaşı'nda ölen askerler ile sivillere ait mezar yerlerinin bulunduğu ikinci büyük alana geçilmektedir.

3. İlk Modern Anıtlar İçinde Kırım Savaş Anıtı'nın Ayırdedici Yönleri

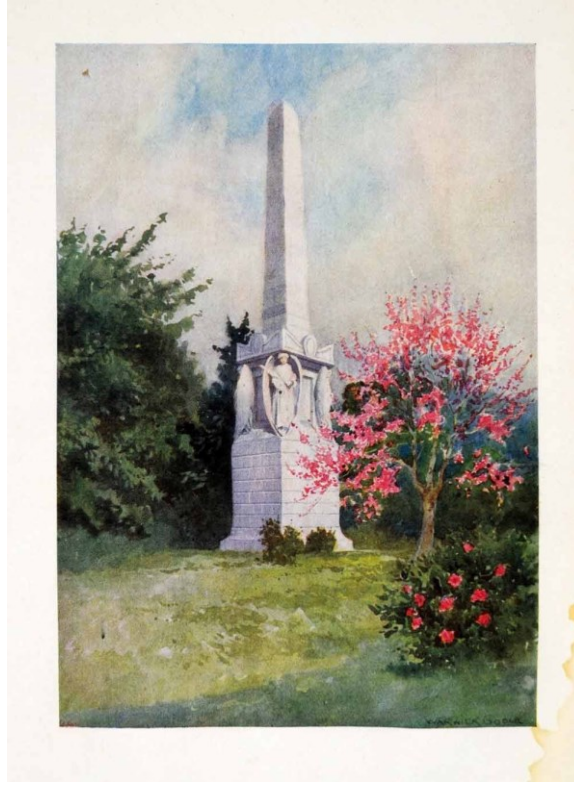
Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı'nda bulunan Kırım Savaş Anıtı, dönemin diğer anıtlarından ayrılan niteliklere sahiptir. Öncelikle, modernleşme ile birlikte Osmanlı kent mekânında ve gündelik yaşam içinde anıtların ve anıtsal yapıların işlevsel bir gerekçe sunmadan, sadece kültürel, siyasi, ideolojik ve sembolik amaçlarla inşa edilmesi gündeme gelmiştir.¹¹ Osmanlı döneminin modern anıtlarından ve Tanzimat döneminin ilk girişimlerinden olan Kırım Savaş

¹⁰ S. Edwards, "An Empire of...", s. 256-263.

¹¹ Yasemin Avcı ve Safi Avcı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Siyasi Meşruiyet ve Propaganda Aracı Olarak Anıtın İcadı (1840-1917)", *Tanzimat Mekânında Devletin Erki ve Temsili: Hükümet Konakları Projesi (TÜBİTAK)*, s. 25.

Anıtı, hayata geçirilebilmiş ve günümüze kadar korunabilmiş olması bakımından önemli bir yere sahiptir.

Görsel 2: *Kırım Savaş Anıtı (1906)*

Warwick Goble Koleksiyonu, <https://www.periodpaper.com/products/1906-print-crimean-war-memorial-british-cemetery-haydarpasa-haidar-pasha-turkey-139821-xgx2-026> (Erişim Tarihi: 03.11.2020).

Tanzimat anıtları doğrudan iktidar eliyle gerçekleştirilmesi düşünülen projelerdir. Kırım Savaş Anıtı ise, savaşta ölen İngiliz askerleri anısına Kraliçe Viktorya tarafından gönderilmiş olup, Kraliçe ve ulusu adına yerleştirilmiştir. Ayrıca, işlevsel olmayan yapısı, sütun şeklindeki formu, yüksekliği ve Osmanlı'nın geleneksel öğelerini içermeyen tasarımı ile emsallerinden ayrılmaktadır. Anıtın üzerinde yer alan melek tasvirleri, dönemin figüratif öğeler içermeyen anıtlarından farkını gözler önüne sermektedir.

Aynı dönemde öne çıkan diğer anıtlar incelendiğinde, Kırım Savaş Anıtı'nın ayırdedici niteliklerinin önemi anlaşılabilir. Tanzimat dönemi anıt projelerinden Adalet Taşı, Osmanlı modernleşmesinin simgeleştirilmesi ve gündelik yaşamda görünür kılınması için Mimar Fossati'ye yaptırılmak istenmiş fakat eskiz aşamasında kalmıştır. Anıtın, fermanın ilan edildiği Gülhane yerine Beyazıt Meydanı'na dikilmesi düşüncesi kamusal alanın artırılması açısından önemlidir. Fossati'nin sütun şeklindeki tasarımında ferman, padişah tuğrası ve hilal bulunmaktadır. Adalet Taşı'nın Osmanlı öğeleri ile bezenmesine, aynı zamanda Takvim-i Vekayi'de anıtsal yapı geleneğinin Osmanlı kültürüne yabancı olmadığı vurgulanmasına rağmen, kamuoyu tepkisine yönelik çekincelerin taşın dikilmesini engellediği anlaşılmaktadır.¹² Tanzimat adını taşıyan ve hayata geçirilemeyen ikinci anıt projesi ise Kırım Savaşı sırasında tekrar gündeme getirilmiştir. Mimar Pascal Artin Bilezikçi tarafından tasarlanan proje, 1855 Paris Fuarı'nda sergilenmiş ve onur mansiyonuna layık görülmüştür. Anıtın gövde kısmında sütunlar ve tepesinde hilal olması, Fossati'nin tasarımındaki görselleri

¹² Nihal Konar Naş Karsan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İstanbul'da Osmanlı Anıtları*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, s. 36-39.

hatırlatmaktadır. Tanzimat Anıtı'nda fermanın yanı sıra, savaşta ele geçen şehirlere, ölen askerlerin isimlerine, Osmanlı, İngiltere ve Fransa armalarına yer verilmiştir.¹³

Kırım Savaş Anıtı'ndan önce Ruslar tarafından 1833'de Beykoz Selvi Burnu'na Hünkâr İskelesi Antlaşması'ndan sonra dikilen Moskof Taşı ise işlenmemiş bir kayadır ve Ruslar tarafından Boğazlardan ayrılmadan önce bir zafer işareti olarak dikilmiştir. 1894 tarihli Ayastefanos Anıtı ise, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda ölen Rus askerlerinin anısına inşa edilen bir başka anıt mezar örneğidir.¹⁴ Rus mimarisini yansıtan kilise formu bu yapı, işlevsel özelliğinin yanı sıra, Rusların Ortodoksları himayesinin sembolik bir ifadesi olmuştur. Ancak her iki yapı, Osmanlı-Rus diplomatik ve siyasi ilişkilerinin kötü seyrinde ve savaşların gölgesinde, kamusal algı açısından birer utanç abidesi olarak yer almış olup, 1914 yılında yıkılmıştır.¹⁵ Ayastefanos Anıtı'nın İttihat ve Terakki talimatı ile dinamitlenmesi, ordu mensubu olan Fuat Uzkınay tarafından filme alınmıştır. Varlığı tanıklıklarla desteklenen ancak halen kayıp olan film, resmi tarih anlatısı içinde Türk sinemasının başlangıcı kabul edilmiştir.¹⁶

Kamusal alana anıt dikilmesine ihtiyatla yaklaşan Osmanlı Devleti'nin özellikle Batı'daki anıt ve heykellere ilişkin gelişmelere kayıtsız kalmadığı, hatta ilgi gösterdiği resmi yazışmalarda açığa çıkmaktadır. Osmanlı Hariciyesi 19. Yüzyıldan itibaren yurtdışı temsilcilikleri aracılığı ile Avrupa'da gerçekleşen önemli anıt açılışları hakkında bilgi toplamıştır. 1857 tarihli bir yazışmada, Sivastopol'da ölen Fransız Generali Le Normand de Lourmel anısına Fransa'da dikilen heykelin yapımı için Osmanlı Hükümetinin para yardımıyla bulunduğu görülmektedir.¹⁷ Bir diğer yazışmada, 1859 yılında Alman şair Schiller'in 100. doğum yılı anısına "coşkulu" ve "sivil" bir tören eşliğinde dikilen heykelle ilgili gelişmeler, Berlin'de mukim maslahatgüzar Aristarchi Bey tarafından Bab-ı Ali'ye iletilmiştir.¹⁸ Tanzimat'tan itibaren anıt açılış törenlerine ilişkin protokol düzenlemeleri, anıtların özellikleri v.b. hakkında detaylı bilgiler veren yazışmalara rastlanmaktadır. Örneğin, Rus İmparatorluğu'nun başkenti Saint Petersburg'da mukim Elçi Kâmil Paşa, II. Katerina Heykeli'nin "görkemli" açılışına ilişkin detaylı telgrafında, devlet protokolüne ilişkin bilgilerle birlikte kendisine gösterilen nezaketi aktarmaktadır.¹⁹

Osmanlı Devleti'nin anıt ve heykellere yönelik ilgisinin yanı sıra, 19. Yüzyıldan itibaren gayrimüslim mezarlıklarında ve yine yüzyılın sonlarına doğru gayrimüslimlerin ve yabancıların yaşadığı semtlerde, özellikle Beyoğlu ve çevresindeki binaların cephelerinde insan figürlü heykeller dikkat çekmektedir. Ayrıca, Sultan Abdülaziz kendi heykelini yaptıran ilk padişahtır ve Avrupa'dan başka heykeller de sipariş etmiştir. Ancak, halkın muhtemel tepkisi nedeniyle heykelleri kamusal alana yerleştirememiştir. Esasen, Osmanlı dünyasında sütun ve heykellerin İslami geleneklere aykırı görülmesi nedeniyle, II. Meşrutiyet'e kadar devlet eliyle sütun formu anıt yerleştirmekten imtina edilmiştir. Örneğin, 1909 tarihli sütun formu Abide-i Hürriyet anıtı sembolik niteliği dışında, askeri ve dinsel öğelerle desteklenmiş, türbe, namazgâh ve şehitlikle işlevselleştirilmiştir.²⁰

¹³ N. K. N. Karsan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e...*, s. 48-51.

¹⁴ N. K. N. Karsan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e...*, s. 27-32.

¹⁵ Fatih Ünal, "Ruslar Tarafından 1833'de Beykoz/Selvi Burnu'na Dikilen Kaya Anıtı "Moskof Taşı"", *Türkiyat Mecmuası*, C. 23, s. 188-206.

¹⁶ Battal Odabaş, "Türk Sinemasının Kuruluşunda Ordunun Rolü, Belge(sel) Film ve Kurtuluş Savaşı Filmleri", *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, S. 24, s. 206.

¹⁷ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (DABOA), A.}AMD (*Sadaret Amedi Kalemi Evrakı*), nr. 79/70, 1273 (1857).

¹⁸ DABOA, *HR.SYS (Hariciye Nezareti Siyasi)*, nr. 6/76, 30 Kasım 1859.

¹⁹ DABOA, *HR. SYS*, 1340/33, 25 Aralık 1873.

²⁰ Oya Şenyurt, "Osmanlı Dünyasında "Anıt"ın Varlığının ve Yapımının Sınırları: "Sütun"un reddedilmesi", *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 1, s. 4-20.

Tüm bu gelişmeler ışığında, sütun ve heykel formlu Kırım Savaş Anıtı'nın, yapısal ve sembolik nitelikleri bakımından Osmanlı Devleti için bir ilk olma özelliği taşıdığı anlaşılmaktadır. Baron Marochetti tarafından tasarlanan anıtın kaide kısmının köşelerinde ellerinde zeytin dalından taç ve palmye dalı bulunan melek heykeller bulunmaktadır. Bu objelerden heykellerin Yunan mitolojisine ait zafer tanrıçası ve Latince adı Victoria olan Nike'yi temsil ettiği anlaşılmaktadır.²¹

Görsel 3: Kırım Savaş Anıtı Heykelleri

Anıtın açılışı İngiltere'de, Crystal Palace'ta, Kraliçe Viktorya ve Prens Albert ile birlikte üst düzey temsilcilerin katıldığı büyük bir törenle yapılmış ve anıt bir süre burada sergilenmiştir. Crystal Palace'ta anıtın tepesine yerleştirildiği görülen hacin İstanbul'da sökülmesi dikkat çekicidir. Osmanlıların anıtlara karşı ihtiyatlı tutumunun hacin kaldırılmasına neden olduğu akla yatkın görünmektedir.²²

²¹ Mustafa Kaan Sağ, "Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı ve Kırım Savaşı Anıtı", *Toplumsal Tarih*, C. 306, s. 13.

²² M. K. Sağ, "Haydarpaşa İngiliz...", s. 15-16.

Görsel 4: *Kırım Savaş Anıtı'nın Crystal Palace'ta Sergilenmesi ve Açılış Töreni (Sir John Tenniel, 1856)*

Royal Collection Trust, <https://www.rct.uk/collection/916788/the-inauguration-of-the-scutari-monument-and-the-peace-trophy-at-the-crystal> (Erişim Tarihi: 04.11.2020).

Osmanlı Devleti'nin modern anıtlara ilişkin deneyimi, Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı'nın inşa sürecinde ve Kırım Savaş Anıtı'nın yerleştirilmesinde gösterilen özenin anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Esasen, Osmanlı iktidarının süreci sorunsuz yönetmek için çeşitli önlemler almaya çalıştığı dönemin resmi yazışmalarından anlaşılmaktadır. Bu yazışmalardan ikisi, “taşın mahalline konulmasına engel olunmaması”²³ ve “anıt taşına müdahale edilmemesi”²⁴ ile ilgilidir. Bir diğer yazışmada, “kabristanı kirleten ve duvarlarını yıkan kirişhane amelesinin cezalandırılması”ndan²⁵, bir diğerinde ise “mezarlıkla ilgili sorunun giderilmesi”nden²⁶ söz edilmektedir. “Mezarlıkta çalışan işçilerle ilgili zorluğun giderilmesi için asker görevlendirilmesi”²⁷ de mezarlığın sorunsuz bir şekilde tamamlanması için Osmanlı iktidarı tarafından çaba sarfedildiğini göstermektedir.

4. Tarihsel, Toplumsal ve Mekânsal Referanslar İçinde Hafızalar Savaşı

Haydarpaşa İngiliz mezarlığı inşa edildiği Viktoryen dönemin sayılı örneklerinden birini teşkil etmektedir. Bununla birlikte, 1. Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan komisyonda tartışma yaratan ve birbiriyle çatışan yaklaşımların çeşitliliğini ve dönemsel farklılıkları tek bir mekânda eriten bir görünüm sergilemektedir. Mezarlığın karma yapısı içinde, Kırım Savaşı dönemine ait mezar taşları ile 1. Dünya Savaşı'nda gömülen askerlere ait mezar taşları arasında biçim ve diziliş farklılıkları dikkat çekmektedir. İlk mezar yerlerinde, 1. Dünya savaşı sonrasında görülen ortak adanmışlık ve askeri düzen vurgusunun güçlü olmadığı göze çarpmaktadır. Benzer şekilde, ilk döneme ait mezar taşları biçimsel olarak da birbirlerinden oldukça farklıdır. Bu

²³ DABOA, *HR.MKT (Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi)*, nr. 220/93, 4 CA 1274 (21 Aralık 1857).

²⁴ DABOA, *HR.MKT*, nr. 221/2, 4 CA 1274 (21 Aralık 1857).

²⁵ DABOA, *HR.MKT*, nr. 219/42, 22 R 1274 (10 Aralık 1857).

²⁶ DABOA, *A.İMKT.NZD (Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı)*, nr. 250/19, 2 C 1274 (18 Ocak 1858).

²⁷ DABOA, *HR.MKT*, nr. 260/60, 5 RA 1275 (13 Ekim 1858).

mezar yerlerinde, sınıf, rütbe v.b. farklılıkların ortadan kaldırılmasının üzerinde durulmamış, aksine bu farklılıklar öne çıkarılmıştır. Mezar taşlarında Hristiyanlık dinine aidiyet vurgusu daha güçlüdür. Ayrıca, bu mezar yerleri ekseriyetle general, üst rütbeli asker ve askeri hastanede görevli cerrah ve doktorlara aittir. Mezarlığın başka bir bölümü ise, aralarında elçilik mensupları ve aile fertleri ile İngiliz tabiyetinde bulunan sivillere ayrılmıştır. Diplomat ve sivillere ait bu mezar yerleri Haydarpaşa mezarlığının karma görünümüne katkı sunmaktadır.

Görsel 5: 1. Dünya Savaşı'na ait mezar yerlerinde öne çıkan ortak adanmışlık ve düzen vurgusu (Haydarpaşa)

Bu karma görünüm içinde emperyal cephenin “öteki” unsurları da yer almaktadır. Vedika Kant, mezarlıktaki Hintli Müslüman askerlerin hafızaları yeniden tazelediğini ve seçili tarihsel anlatılarda gözden kaçan bu öznelerin, 1. Dünya Savaşı'nı sadece Batı coğrafyası içinden okumanın yetersizliğini gözler önüne serdiğini belirtmektedir. Kant, Çanakkale haricinde günümüz Türkiye'sinin artık sınırları dahilinde olmayan, özellikle Mezopotamya gibi diğer Osmanlı cephelerinde yürütülen savaşların anmalardan nasibini almadığını hatırlatmaktadır.²⁸ Haydarpaşa İngiliz mezarlığındaki Hintli Müslüman askerlere ait mezarlar, savaşın öznelerinin yeni bir tarihsel okuma ile gözden geçirilmesine aracılık eden hafıza mekanlarına dönüşmektedir.

²⁸ V. Kant, “The History Hidden...”, s. 372-376.

Görsel 6: 1. Dünya Savaşı'nda İngiliz cephesinde savaşan Müslüman askere ait mezar taşı (Haydarpaşa)

İngiliz İmparatorluğu adına ölen Hintli askerlerin varlığı, gerçek bir düşmanlık beslememelerine rağmen, Batı coğrafyası yerine Müslümanların Halifesi kabul edilen Osmanlı Sultanına karşı hangi nedenlerle savaştıklarını sorgulatmaktadır. Kant, bu durumun arkasında yatan duygu ve gerekçelerin açıklanmasında önem arzeden, özellikle sıradan askerlere ait anı, mektup v.b. belgelere günümüzde ulaşmanın kolay olmadığını belirtmektedir. Öte yandan, 1. Dünya Savaşı'nda aynı cephede savaşan, aralarında Türklerle birlikte, Rum ve Ermenilerin de bulunduğu Osmanlı savaş esirlerinin, kilometrelerce uzaktaki Hint çalışma kamplarında (tütün tarlaları, demiryolları v.s.) yaşadıkları deneyim gözden kaçabilmektedir.²⁹

Kant'ın sorgulamalarından yola çıkarak, hafızalar savaşının diğer cephelerde nasıl ortaya çıktığına bakmak, tarihsel, toplumsal ve mekânsal referanslar açısından karşılaştırma yapma imkânı sunmaktadır. 1. Dünya Savaşı'nı takiben kurulan komisyon içinde yer alan ve doğu mezarlıklarının tasarımını üstlenen İskoç asıllı mimar John Burnet, Gelibolu'nun yanı sıra Filistin'deki İngiliz mezarlıklarının tasarımını üstlenmiştir. Burnet, Gelibolu'da olduğu gibi Filistin'de de yerel koşullara dikkat etmiştir. 1917'de Kudüs'ün Osmanlılardan alınmasının ardından inşa edilen mezarlıklarda, Filistin'in yerel dokusu ve İslami yapılara uygunluk gözetilmiş, Hristiyan sembollere vurgu azaltılmıştır. Askerler öldükleri yerin yakınına defnedilirken, mezar taşlarının standartlaştırılması amacıyla ölenler arasındaki sınıfsal farkın, rütbenin ve diğer farkların gizlenmesi hedeflenmiştir.³⁰ Kudüs İngiliz Mezarlığı'nda Haydarpaşa'da olduğu gibi "İngiliz bahçesi" tarzından hareket edilmiştir. Kurak ve çöllerle kaplı bir bölgede yaprak dökmeyen ağaçlardan oluşan yeşil bir mezarlık tasarlanmıştır. İki buçuk metre yüksekliğindeki duvarlarla çevrelenen mezarlıkta, levha şeklindeki standart mezar taşları toprağa, Hristiyanlık sembolü haç ise duvara gömülmüştür. Mezarlığın doğusunda "isimleri sonsuza dek yaşayacak" yazılı devasa anıtlar kapsayıcı anma biçimine uygun olduğu düşünülmüş ve yerleştirilmiştir. Öte yandan, hacı fedakarlığının ve adanmışlığının önemli bir sembolü olarak addeden kesimlerin tepkisinden çekinen komisyon Hristiyanlık sembolünün yerleştirilmesine karşı gelememiştir. Müslümanların provoke olmaması için ise, Müslüman askerlerin gömülmesinde dini vecibelerin yerine getirilmesine özen gösterilmiştir.³¹

²⁹ V. Kant, "The History Hidden...", s. 374-376.

³⁰ Yfaat Weiss, "Resting in Peace in No Man's Land at the Jerusalem War Cemetery", *Jerusalem Quarterly*, C. 72, s. 67-72.

³¹ Ron Fuchs, "Sites of memory in the Holy Land: the design of the British war cemeteries in Mandate Palestine", *Journal of Historical Geography*, C. 30, 645-655.

SONUÇ

Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı'na ilk olarak Kırım Savaşı sırasında yaralanarak İstanbul'a getirilen ve Haydarpaşa'da kurulan hastanelerde ölen İngiliz askerleri defnedilmiştir. Bu savaşla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ailesine dahil olması, yoğun diplomatik ilişkileri beraberinde getirmiştir. Anıtlarla ilgili çekincelerin devam ettiği bu dönemde, Osmanlılarla aynı cephede savaşarak ölen İngilizler için mezar yeri tahsis edilerek, Kraliçe Viktorya tarafından gönderilen anıtın dikilmesi kabul edilmiştir. Esasen, Kırım Savaş Anıtı'nın dönemin diğer anıt projelerinden farkı, Osmanlı Devleti yerine yabancı bir devlet iradesine atıfta bulunmasıdır. Bir diğer önemli husus, bu görkemli anıtın yabancı bir askeri mezarlıkta olmasına karşın, merkezi bir konumda ve kamuya açık şekilde sergilenmesidir.

19. Yüzyıldan itibaren gayrimüslim mezarlıklarındaki heykellere aşinalığın Kırım Savaş Anıtı özelinde toplumsal tepkilerin önünü kesmiş olabileceği düşünülmektedir. Aynı zamanda, Osmanlı Devleti'nin sergilediği ihtiyatlı tutum resmi yazışmalara yansımıştır. Keza, sütun ve heykel formu anıtın ilk halinde görülen hacin kaldırılmış olması yerel hassasiyetlerin dikkate alındığına işaret emektedir. Bununla birlikte, Osmanlı Devleti mezarlığın inşası ve anıtın yerleştirilmesinin sorunsuz bir şekilde tamamlanması için çaba sarf etmiştir. Benzer şekilde, 1. Dünya Savaşı sonrasında kurulan komisyon tarafından alınan kararların çeşitli hassasiyetler gözetilerek alındığı bilinmektedir. Nitekim, İngiliz askeri mezarlıklarının tasarımı, farklı zamansal ve mekânsal ölçeklerde değişebildiği gibi, iç ve dış olmak üzere çeşitli toplumsal, siyasal ve coğrafi faktörlerin etkisi altında şekillenmiştir. Geleneksel ve dinsel ritüellerle ilgili emperyal adanmışlık mitinin istikrarlı bir uzlaşma sağlaması ise mümkün olmamıştır. Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı, dost ve düşman öğelerle, kutsal ve din dışı faktörlerin farklı zamanlara ait ortaklık ve karşıtlıklarını tek bir mekânda eriterek ziyaretçilerine sunmaktadır. Ziyaretçilerin sergiledikleri performans ile kendi deneyimlerine sahip olmaları, mezarlığın görünürlüğü ve erişilebilir olması ile yakından ilgilidir. Ortaklıklar ve karşıtlıklar etrafında geçmişin hatırlanması ve kolektif hafızanın oluşumu açısından bu biricik deneyimler farklı hafızaların savaşına ve tarihsel sorgulamalara kapı aralamaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. A.}AMD, nr. 79/70; HR.SYS, nr. 6/76, 1340/33; A.}MKT.NZD, nr. 250/19; HR.MKT, nr. 220/93, 221/2, 219/42, 260/60.

Tetkik Eserler

Avcı, Yasemin ve Avcı, Safi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Siyasi Meşruiyet ve Propaganda Aracı Olarak Anıtın İcadı (1840-1917)", *Tanzimat Mekânında Devletin Erki ve Temsili: Hükümet Konakları Projesi (TÜBİTAK)*, 2017.

Edwards, Sam, "An Empire of Memory: Overseas British War Cemeteries, 1917-1983", *International Journal of Military History and Historiography*, C. 38, 2018.

Fuchs, Ron, "Sites of memory in the Holy Land: the design of the British war cemeteries in Mandate Palestine", *Journal of Historical Geography*, C. 30, 2004.

Giesen, Bernhard, "Performing the sacred: a Durkheimian perspective on the performative turn in the social sciences", *Social Performance: Symbolic Action, Cultural Pragmatics and Ritual*, ed. Alexander Jeffrey C., Giesen Bernhard, Mast Jason L., Cambridge University Press, 2006.

- Halbwachs, Maurice, *La Mémoire Collective*, Presses Universitaires de France, Paris 1968.
- Kant, Vedika, “The History Hidden in Haydarpaşa Cemetery”, *Turkish Review*, C. 3, S. 4, 2013.
- Karsan, Nihal Konar Naş, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İstanbul’da Osmanlı Anıtları”, Yüksek Lisans Tezi, *Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü*, 2019.
- Nora, Pierre, *Hafıza Mekanları*, Dost Kitabevi, Ankara 2006.
- Odabaş, Battal, “Türk Sinemasının Kuruluşunda Ordunun Rolü, Belge(sel) Film ve Kurtuluş Savaşı Filmleri”, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, S. 24, 2006.
- Sağ, Mustafa Kaan, “Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı ve Kırım Savaşı Anıtı”, *Toplumsal Tarih*, C. 306, 2019.
- Şenyurt, Oya, “Osmanlı Dünyasında “Anıt”ın Varlığının ve Yapımının Sınırları: “Sütun”un reddedilmesi”, *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 1, 2019.
- Ünal, Fatih, “Ruslar Tarafından 1833’de Beykoz/Selvi Burnu’na Dikilen Kaya Anıtı “Moskof Taşı””, *Türkiyat Mecmuası*, C. 23, 2013.
- Weiss, Yfaat, “Resting in Peace in No Man’s Land at the Jerusalem War Cemetery”, *Jerusalem Quaterly*, C. 72, 2017.
- Winter, Caroline, “First World War Cemeteries: Insights from Visitor Books”, *Tourism Geographies*, C. 13, S. 3, 2011.
- Wolffe, John, “‘Martyrs as really as St Stephen was a martyr?’ Commemorating the British dead of the First World War”, *International Journal for the Study of the Christian Church*, C. 15, S. 1, 2015.
- Yılmaz, Ahenk, “Memorialization on War-Broken Ground: Gallipoli War Cemeteries and Memorials Designed by Sir John James Burnet”, *Journal of the Society of Architectural Historians*, C. 73, S. 3, 2014.

Diğer Kaynaklar

- SALT Araştırma Arşivi, www.archives.saltresearch.org.
- Royal Collection Trust, www.rct.uk.
- Period Paper, www.periodpaper.com.

BÜTÜNLEŞEMEYEN LÜBNAN'DA TEMEL SİYASİ AKTÖR OLARAK DİNİ GRUPLAR**

RELIGIOUS GROUPS AS BASIC POLITICAL ACTORS IN LEBANON THAT CAN NOT BE INTEGRATED

Rüveyda ANDIRIRBU**

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 24/11/2020 Düzeltme/Revised: 10/12/2020

Kabul/Accepted: 11/12/2020

Araştırma Makalesi/Research Article

Atıf / Cite as: Andırırbu, O. (2020). Bütünleşemeyen Lübnan'da temel siyasi aktör olarak dini gruplar. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 190-212.

ÖZ

Coğrafi ve siyasi açıdan İsrail ile Suriye arasında sıkışıp kalmış bir ülke olan Lübnan; içerisindeki birçok farklı kimliğin kırılğan yapısıyla, tarih boyunca tam anlamı ile istikrarı yakalayamamıştır. Ülke içindeki etnik ve dini çeşitliliğe; iç savaş, işgaller, suikastlar ve dış devlet müdahaleleri gibi etkenler, ülkeyi bağımsızlıktan uzak, çatışmanın ve kaosun merkezi haline getirmiştir. Siyasi-idari yapısıyla ve bünyesinde barındırdığı çeşitli etnik-dini gruplar ile Ortadoğu'da kendine has özellikleriyle tanınan Lübnan, 1943 yılında bağımsızlığa kavuşmuştur. Ülkedeki toplumsal bütünleşmeye farklı dini ve mezhepsel aktörlerin engel olduğu yapı ulusal kimliğin de oluşmasına engel teşkil etmektedir. Bundan dolayı ülkede, toplumun durumuna göre şekillenen Fransız dönemindeki manda yönetiminden kalma yönetim yapıları uygulanmıştır. Lübnan'da 1932 yılında ilk ve son kez nüfus sayımı yapılmış ve bu nüfus sayımına göre Ulusal paktın kabulünü Marunî ve Sünni ailelerin temsilcileri gerçekleştirmiştir. Ülkenin kuruluşundan günümüze kadar uygulanan siyasal sistem varlığını Ulusal Pakt ve Taif Anlaşması olmak üzere iki önemli belgeye borçludur.

Ortadoğu ve siyaset alanında hazırlanıp tamamen teorik bir içeriğe sahip olan çalışmamızın amacı; zaten aşına olduğumuz Müslüman topluluklarının yanında Lübnan bölgesinde yaşayan, ülke siyasetinde etkili olan ve bütünleşmeyi etkileyen etnik ve dinsel grupların analiz edilmesi olmuştur. Ülkede yaşayan belli başlı dini grupların ve bu grupların zaimlik yapısı altında siyasete yön vermesi incelenmiştir. Sosyal yapıdaki düşüncelerin siyaset meydanında mezhep faktörüyle daha da derinleştiği ortamın gösterilmesiyle makalemizin sınırları belirlenmiştir. Yine makalemizin sınırlarını belirlemek amacıyla ülkenin tarihsel süreçte yaşadığı olaylar ve günümüzdeki etkisi,

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde” yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden” hiçbirini gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma “Etik Kurul İzni” gerektirmeyen bir çalışmadır.

+ Bu çalışma, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı'nda kabul edilen “Lübnan'da Toplumsal Yapının Siyasete Etkisi” başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

**Yüksek Lisans, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, randirirbu@gmail.com,

ORCID:0000-0003-3205-5199

inceleme alanımız içerisinde yer almıştır. Sonrasında ülkedeki toplumsal yapı dini gruplar ve etkileriyle birlikte ele alınmıştır. Buradan hareketle araştırmamızın konusu; Lübnan'da toplumsal bütünleşmeyi etkileyen ve ülkede siyasal istikrarın sağlanmasına engel olan yapının incelenmesidir. Bu amaçla çalışmamız kapsamına giren eserler teker teker incelenmiş, benzer araştırmalar tespit edilerek çalışmanın özgünlüğü korunarak veriler ışığında analizlerimiz yapılmıştır. Ülkedeki kaosu tetikleyen toplumsal yapı referanslarla ortaya konulup, objektif bir değerlendirme ile makale ilgili sonuç elde edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal Yapı, Zaimlik, Dini Gruplar, Hizbullah, Bütünleşme

EXTENDED SUMMARY

Lebanon is a country stuck between Israel and Syria. With-her fragile structure, in which there were many different personalities, he could not achieve stability with full meaning throughout history. Ethnic and religious diversity within the country; As a result of civil war, occupation, assassination and foreign interference, the fragile structure of the country has turned the country into a center of conflict and chaos far from independence.

The purpose of our work: Along with the Muslim communities with which we are already familiar, was to analyze the ethnic and religious groups living in Lebanon, effective in the country's policies and affecting integration. We studied the orientation of the main religious groups living in the country and these groups on politics under a weak structure, the boundary of our article is determined with the fact that thoughts in the social structure are becoming deeper and deeper as a factor of tolerance on the political field. In connection with the definition of the boundaries of our dissertation, events taking place in the historical process of the country and their influence to date have been included in our field of study. Religious groups and their influence in the country. This is a question of our research. This is a study of the structure of Lebanon that affects social integration and impedes the maintenance of political stability in the country. To this end, work was studied one by one, similar studies were identified, and we performed data analysis while maintaining the originality of the study. The society that provokes chaos in the country was opened by reference and tried to obtain an objective assessment and conclusion on the article.

In 1932, the first and last census was conducted in Lebanon. It owes two important documents on the existence of the political system that still exists in the country. These are: the National Pact and the Taif Agreements. An important document is the Taif Agreement. When the document expanded the powers of the Sunni prime minister, the power and powers of the head of state, Maruni, were reduced. In 1943, the National Pact was signed. Under the Covenant, which is considered the founder of the country; The Government and political offices are in accordance with the population of the sect. According to the national PAC: President Maruniy, Chairman of the Shia Parliament, Prime Minister Sunni and members of Parliament can hold office between Christians and Muslims with a ratio of 6/5.

The political system, created after independence in 1943, has undergone minor changes. However, the new system was not sufficient for integration, which affected the intervention of Syria and the Lebanese İsrail'in in religious divisions within the country, and causes such as the Arap-İsrail war and the Palestinian question impeded integration. On October 22, 1989, at the initiative of international organizations, the Taif Agreement was signed aimed at ensuring peace and restoring balance in the country. The Presidential Council consists of 128 delegates from Christian Marunias. Therefore, from the point of view of integration and merger, the Agreement is a turning point for Lebanon. Sunni has a veto on a president who cannot independently appoint a council. It was presented in accordance with the new Taif order against the unjust distribution of Muslims and Christians in parliament. While the powers of the president were reduced, and the powers of the prime minister and cabinet were strengthened, the police in the country were disarmed.

Our article, prepared in the field of the Middle East and politics, contains completely theoretical content. Data collected with careful examination of the literature. Information collected after literature scanning is subject to evaluation. This article describes the problems of Lebanon's integration, and then describes the religious groups that influence events in political history. According to our article, various religious groups and thoughts prevail in Lebanon. Demonstrating an environment in which the influence of social structure in politics becomes even deeper with the help of the cult factor also determines the boundaries of our article. In connection with the definition of the boundaries of our article, events taking place in the historical process of the country and their influence to date have been included in our sphere of study. Religious groups and their influence in the country. In literature, works were studied one by one. The originality of the study was also preserved, having established whether there are a number of studies or practical attempts similar to our work. We analyzed the data. The society that provokes chaos in the country was opened by reference and tried to obtain an objective assessment and conclusion on the article.

Keywords: Social structure, Vulnerability Religious groups, Hezbollah, Integration

GİRİŞ

Tüm karmaşık özellikleri ile Ortadoğu'nun özeti mahiyetinde olan Lübnan; gerek siyasi temsilin dini cemaatlere dayandırılması ile gerekse de siyasi yapısını etkileyen önemli unsur olan dini grupların çeşitliliği ile Ortadoğu'nun İsviçre'si konumundadır. Bu sebeple Orta Doğu'da siyaset, ulus bilinci, kimlik ve çatışma kavramlarını incelemek için en elverişli ülkelerin başında derin tarihi ve çok mezhepli yapısı ile Lübnan gelmektedir. Bütünleşme sorunlarını Lübnan'daki sorunların başında gelerek, Lübnanlı kimliğinin oluşmasının önündeki en büyük engel olmuştur.

Zaimlik müessesesi adı altında feodal ailelerin siyasi ve toplumsal alanda gücü ellerinde tutması ile önde gelen bu aileler, zaman içinde ülke yönetiminde kendi destekçileri ile partileşmiş, bu durum Lübnan'da politik bir güç haline gelmelerine sebep olmuştur.

Soy bağına dayanan bu sistem gelişmiş vesayet kavramıyla toplum içinde taraftarlarına çeşitli yardımlarda bulunarak sosyal alanda güçlerini ve idaresi altındaki kişilerin sayısını arttırmıştır. Ülkede 1932 yılından bu yana bilinçli olarak nüfus sayımının yapılmaması değişen nüfus yapısını ve siyasi temsil düzeyinin belirlenmesine engel teşkil etmiştir. Ülkedeki dini-mezhepsel gruplardan Müslümanlar; Sünniler, Şiiiler ve Dürziler çoğunluk gösterirken, Hristiyanlar; Marunîler, Ortodoks ve Katolik (Melkitler) Grekler olarak varlık göstermiş bunun yanında Yahudiler ve Suriyeli-Filistinli mültecileri de Lübnan toplumsal ve siyasi bütünleşmesine etki ederek Lübnan topraklarının çatışma alanı haline gelmesinde önemli bir etken olmuştur.

Dini gruplardan temel siyasi aktör olan Şiiiler ülke içinde geniş nüfusa sahip Müslüman mezhep olmasına rağmen politik kısımda Sünnîlerin gerisinde kalmış ve belirli bir şekilde sistemin dışında tutulmuştur. 1950'li yıllardan itibaren artan nüfusları ile gün geçtikçe Lübnan siyasetinde daha fazla etkili olmaları neticesinde Şii asıllı siyasi örgütlenmelerden *Emel* ve sonrasında *Hizbullah* teşkilatlı gruplar haline gelerek siyasi güç haline gelmiştir. Lübnan'da Ortadoğu'nun en kalabalık Hristiyan nüfusunun bulunması sebebiyle geçmişten günümüze Batı Hristiyan kamuoyunun dikkatini çekmiştir. Özellikle Marunîler ülke siyasetinde aktif rol oynamıştır.

1. Lübnan'ın Bütünleşme Sorunu

Bütünleşme kavramı üzerinde birçok tanım yapılsa da akademik çalışmalarda yaygın olarak kullanılan bu kavramı açıklamak adına iki tanım uygundur.

“Kültür değerlerinin, komplekslerini; etnik azınlıkların, sosyal grupların bir bütüne alınışı; bir bütüne dönüşmesi”¹ “Birden fazla parçayı tek bir vücut altında bir araya getirme ya da parçaların birbirine daha yakın hale taşımak için engelleri kaldırma”²

İçerisinde birçok farklı etnik ve dini unsuru barındıran Lübnan'da kurucu belge niteliğinde iki önemli uzlaşma aracı mevcuttur. İlk olarak farklı kimliklerin siyasi yapıda temsil edilebilmelerini sağlamak adına kurucu belge olarak bilinen Ulusal Pak'tı kullanmıştır. Bu pakt esas ülkede bulunan mezheplerin farklı sayıda çoğunluğa ulaşması ile temsilleri de nüfusları ile orantılı olacaktır. Cumhurbaşkanı Marunî, başbakanın Sünnî, meclis başkanının Şii olmasını öngören pakt ile 6 Hristiyan - 5 Müslüman temelli paylaşım esas uygulanmıştır. Ülkedeki diğer önemli uzlaşma çabası 1989 yılında iç savaş sonrası imzalanan Taif Anlaşması olmuştur. Taif Anlaşması ile Hristiyan ve Müslüman milletvekillerinin sayıları eşitlenmiş, Marunî

¹ Sedat Veyis Örnek, *Etnoloji Sözlüğü*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1971, s.52.

² Kenan Şahin, “Bütünleşme Olgusunun Analiz Düzeyi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, C.118 S. 232, s.82.

cumhurbaşkanının yetkileri kısıtlanmıştır. Ancak Taif Anlaşması da dinsel gruplar arasındaki bütünleşme sorununa çözüm getiremeyerek toplumsal uzlaşmanın sağlanması konusunda yeterli olamamıştır.³

Ülkeye dış müdahaleler doğrultusunda dışarıdan gelen Filistinli mülteciler ve özellikle 2011 Arap Baharı sonrası sayıları giderek artan Suriyeli mültecilerin yerleşmesi, buna ek olarak Şii nüfusun artması ülkedeki nüfus yapısında değişiklik meydana getirmiştir.

2. Müslüman Grupların Siyasal Bütünleşmeye Etkileri

Ülke siyasetini ve bütünleşmesini etkileyen en önemli unsurdan biri dini-etnik grupların çeşitliliğidir. Lübnan'ın siyasal yapısını ve evrimini anlamak için önceliğimiz ülkede resmi olarak tanınan 18 dini grubun bilinmesi ve en fazla etki edenlerin incelenmesidir.

Bu gruplardan Sünni Müslümanlar; Bekaa Vadisi'nde, Şii Müslümanlar; güneyde, Katolik Marunîlerin büyük bölümü Lübnan dağlarında, Dürziler; Lübnan dağlarının orta kesiminde, Ortodoks Rumlar; kıyı şehirlerinde ve Katolik Ermeniler; güneyin kırsal kesimlerinde yaşamlarını sürdürmektedir. Yer şekillerinden derin vadiler, araziye birinden diğerine geçilmesi güç kısımlara böldüğünden ülkedeki bu çeşitli dinî ve etnik gruplara ait halklar adeta ayrı cemaatler halinde yaşamaktadır adeta ayrı cemaatler halinde yaşar.⁴

1932 yılında yapılan ilk ve son nüfus sayımına göre; ülke nüfusunun yüzde 51'ini Hristiyanlar Maruniler oluşturmaktadır. Onları Müslüman gruplardan Sünni ve Şiiler takip etmiştir. Bu sayımda mezhepsel olarak Marunîler yüzde 29 oranla en büyük grubu oluştururken, Sünniler ve Şiiler ise yüzde 22 ve 20'lik oran ile ikinci sırayı almıştır. Ancak günümüzde bahsi geçen bu dini grup ve mezheplere mensup olanların ülke nüfusundaki sayısı veya oranı bilinmemekle beraber, hiç birinin çoğunluğu oluşturmadığı düşünülmektedir.⁵ Lübnan'daki Müslüman mezhepler; Sünnilik, Şiilik, İsmaililik, Dürzilik ve Alevilik olmak üzere; anayasada tanımlanır. Aynı ayrı tanımlanan bu mezheplerden Sünnilik dışında olanlar (İsmaililik, Dürzilik ve Alevilik) Şii mezhebinin alt kollarındandır. Dini hakları koruma altına alınmış olan Lübnanlı Müslümanların kendilerine ait özellikle aile hukuku, miras hukuku vs. gibi alanlarda Hanefî ve Caferî fikhini uygulayan mahkemeleri de anayasa tarafından koruma altındadır. Şiiler ve Sünnilerin yanı sıra Dürzîlerin de kendi inanç sistemine uygun olarak başvurdukları mahkemeleri mevcuttur.⁶

2.1. Sünniler

Sünnet ve cemaat mensupları anlamına gelen Ehlü's-sünne ve'l-cemâa (ehl-i sünnet ve'l-cemâat)'ya bağlı kimseler.⁷ M.Watt'ın kullandığı ve anlamı “sağlam ve doğru inancı benimseyenler” olan, ehl-i sünnete bağlı olan kimselere “Sünni” denir.

Lübnan'ın Sünniler ile tanışması 635 yılında İslam ordularının bölgeye gelmesi ile gerçekleşmiştir. 1932 sayımında 175.925 olarak tespit edilen Sünni nüfusu 1970'li yılların sonuna kadar 600.000'e ulaşmıştır. Sünniler ülke genelinde mezhepsel oran Marunî Hristiyanlardan sonraki en büyük paya sahiptirler. Fakat bu durum 1950'li yıllarda hızla artan Şii nüfusu ile değişmiş ve Sünni Müslümanlar, Lübnan'ın üçüncü büyük mezhepsel grubu haline gelmiştir. Memlûklulardan günümüze, kıyılarıdaki düz alanlarda ikamet etmiştir.

³ Cüneyt Doğrusöz, *Lübnan 2011*, Ortadoğu Yıllığı, 2011, s.121.

⁴ Zeliha Sağlam, “Türk Dış Politikasında Lübnan”, *İHH İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi*, S. 7, s. 2-3.

⁵ Ayşegül Sever “Ortaklıkçı Kurgulanan Rejim Lübnan Cumhuriyeti”, *Karşılaştırmalı Siyasal Sistemler*, 2018, s.4.

⁶ Ahmed An-Na'im, *Islamic Family Law in a Changing World*, New York: Zed Books Ltd, 2002, s. 127, Aktaran: Abdülğani Bozkurt, s.30.

⁷ Halil İbrahim Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, DİB Yayınları, Ankara 2016, s. 219.

Özellikle de Beyrut, Trablus, Sayda ve Sur gibi kıyı kentleri Sünnilerin yoğun olarak yaşadığı yerler arasında gösterilebilir.⁸

Arap dünyasıyla birleşmek, Lübnan'ı Arap dünyasıyla etkili iletişime sokmak gibi amaçlar ile hareket eden Sünniler; Osmanlılar zamanında daha aktif iken Fransa'nın bölgedeki mandater sistemiyle beraber eski pozisyonlarını kaybetmiştir. Durumun böyle olmasına rağmen halen Şii'lere göre toplumda daha etkin ve çok daha zengin kısmını onlar oluşturur. Özellikle Marunîlerle-Şiiiler güç mücadelesi içerisindeyler. Bu nedenle zamanla Şiiilerin sayılarının ve siyaset içindeki etkinliklerinin artması Sünnileri rahatsız etmiştir.⁹ Diğer taraftan kent yaşamı Sünniler için bir güç kaynağı olmuş ve bu güçlerini siyasal ve toplumsal alanda liderlik olarak kullanmışlardır. Böylece bazı Sünni aileler daha da öne çıkmıştır. Modernleşmeyle beraber ülke yönetiminde etkili olan Hariri Ailesi gibi yeni Sünni iş adamı-zaim aileler de ortaya çıkmıştır.¹⁰ 1990'lardan bu yana Sünni siyasette en önemli ailelerden olan baba-oğul Refik ve Saad Hariri de bu aileler gibi önde gelen Sünnilerden olmuştur.¹¹

Sünni kesimin siyaset alanında etkinlik gösteren ailelere; Kerami, Selam, Sulh ve Hoss gibi feodal aileler de örnek verilir. Bu ailelerin ve liderlerinin ılımlı karakterde olması siyasete de yansarak denge unsuru olarak kendini göstermiştir. Kerami ailesinin yönettiği Arap Kurtuluş Partisi ve Selam ailesinin siyasette etkinlik gösterdiği Reform Öncüleri Partisi önemli Sünni siyasi partilerindendir. Ancak 1982 İsrail işgalinden sonra Şeyh Said Şa'ban'ın liderliğinde kurulup; Sünni çoğunlukta olmasına rağmen İran yanlısı olan İslami Tevhid Hareketi ve Müslüman Kardeşlerin Lübnan uzantısı sayılan İslam Cemaati gibi ılımlı olmayan Sünni partiler de bulunmaktadır.¹²

1943 Ulusal Paktı'na göre; Sünniler Lübnan başbakanı olabilme hakkına sahiptir. Ülkede her unsura siyasi ve idari sistemde yer verilmiş olsa da bu eşit bir düzeyde değildir. Örneğin; Sünniler sayılarına bakıldığında Şiiilerden daha az olmasına rağmen Sünnilerin onlardan daha fazla siyasal hakka sahip oldukları görülmektedir. Bu durumun asıl sebebi Sünnilerin Arap devletleri tarafından desteklenmesidir.¹³ Siyasal alanda ve idari sistemde yer edinen Sünniler Marunîler ile ekonomik ve siyasal ittifaklar sergilemektedir. Bu iki mezhebin işbirliği Marunîlerin ve Sünnilerin dışında kalanlar için bir endişe kaynağı olmuştur. Bu güç dengesini II. Dünya Savaşının etkisi ile geleneksel ilişkilerden uzaklaşıp modernleşme eğilimi gösteren ve siyasal sistemde değişim yanlısı taleplerle ortaya çıkan en önemli toplumsal güçlerden biri olarak Şiiiler değiştirecektir.¹⁴

İlerleyen yıllarda Sünni siyasetçilere karşı suikast olayları artmıştır. Suriye'nin destelediği düşünülen ve 2004 yılında başlayan Sünni siyasetçilere karşı yapılan suikastlar ileride kanaat önderleri ve din adamlarına yönelik suikastler şeklinde devam etmiştir. Bu duruma ek olarak Suriye'nin yıllardır Lübnan'daki vesayeti, Hizbullah'ın sert tavırları Sünnilerin mezhepçi eğilimini arttırmıştır. Bu olaylarla Selefî akımlar zemin kazanmıştır.¹⁵ Özellikle 20 yıl ardan aradan sonra ilk kez 1992 yılında yapılan seçimlerde yeni bir isim olarak

⁸ Khūrī, *Imams and Emirs: State, Religion and Sects in Islam*, s. 58, Aktaran; Yasin Atlıoğlu, s. 59.

⁹ Sever, *Ortaklıkçı Kurgulanan Rejim Lübnan Cumhuriyeti*, s. 5.

¹⁰ Yasin Atlıoğlu, *Modern Lübnan'da Marunîler ve Çatışma*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2011, s. 60.

¹¹ Sever, *Ortaklıkçı Kurgulanan Rejim Lübnan Cumhuriyeti*, s. 5.

¹² Musa Özügürlü, "Lübnan'ı anlamak 2: Lübnan Siyasetinde Kim Kimdir?" <https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2017/11/11/lubnani-anlamak-2/>, Erişim: 12.01.2020

¹³ *Küresel Aktörlerin Kışkacında Lübnan*, Uluslararası Hak İhlalleri İzleme Merkezi, İstanbul, 2013, Rapor no: 10, s. 25-26.

¹⁴ Gökhan Erdem, "Lübnan'da Şii Siyasi Hareketin Evrimi: Emel'den Hizbullah'a", *The Turkish Yearbook of International Relations*, C.49, s.23.

¹⁵ Ceren Kenar, "Ortadoğu'nun Prova Odası Olarak Lübnan", *Orsam Ortadoğu Analiz*, Mart-Nisan C. 6, S. 61, s.83.

Lübnan siyasetinde yer alan Suudi kökenli iş adamı Refik Hariri'nin seçimi kazanıp başbakan olması ve sonrasında Lübnan siyasetinde yer edinmesi Sünniler için önemli bir gelişmedir. Gerek Lübnan iç savaşı sırasında ve sonrasında barışa katkı sağlamak adına maddi yardımlarda bulunması gerekse yeniden yapılanma amacı altında ABD desteğiyle Lübnan'ın yeniden inşa edilmesi için çalışmalar yürütmüştür. Ülkenin eski düzenine kavuşması, enflasyonun düşmesi, gelir adaletsizliğinin azalması gibi konularda çalışmalar yapmıştır.

2000 yılında tekrar başbakan seçilen Refik Hariri Ekim 2004'te istifa ederek, Suriye'ye karşı olan kesim ile ittifak sağlamış ve kendisini Mayıs 2005 parlamento seçimlerine hazırlamıştır. Fakat seçimlere üç ay kala, 14 Şubat 2005 yılında bombalı bir eylemle öldürülmesi sonucu Lübnan siyaseti büyük bir kutuplaşmaya doğru sürüklenmiştir. Hariri suikastı ülke siyasetinin geleceğini belirleyen bir dönüm noktası olmuştur.¹⁶ 2005 yılının 14 Şubat günü, Hariri'nin Beyrut'tan geçerken 2 tonluk patlayıcı yüklü bir aracın patlatılması sonucu hayatını kaybetmesinden Suriye-Esed güçleri ve Hizbullah sorumlu tutulmuştur.¹⁷ Refik Hariri'nin ölümü sonrası liderlik oğlu Saad Hariri'ye geçmiştir. Hariri ailesi daha fazla politik hakka sahip görünseler de İslami Sünni cemaatler Lübnan'da hep baskı altında bırakılmıştır. Suriye rejiminin etkisi ve baskılarıyla Hariri ailesi bile ancak küçük bir alanda hareket edebilmiş, kısıtlanmıştır. Lübnan Anayasası'nda; sorumluluk alanı din işleri olsa da politik dengede yer alan ve Sünnilerin kayd-ı hayat şartıyla görev yapan müftüsü de ülkede önemli bir yere sahiptir.¹⁸

2.2. Şiiler

Şii kavramı Hz. Osman'ın şehid olması ardından yaşanan olaylarla Müslümanların ikiye ayrılması ile ortaya çıkar. Hz. Osman ve Hz. Ali arasında taraflarını seçen gruplardan biri "Şia-i Osman"(Emevi soyundan gelip Hz. Osman'a taraf olanlar), diğeri ise Hz. Ali'ye taraftar olanlardır. Bunlara da "Şia-i Ali" denir. Daha sonraları ise Şia adı yalnız Hz. Ali taraftarları olarak kullanılmıştır.¹⁹

Büyük bir kısmı aslında Lübnan'lı olmayıp İran'dan göç ederek Lübnan'a gelmiş olan Şiiler, Lübnan'da en geniş dinî topluluklardan biridir. %26'lık oranlarıyla Müslüman nüfus içinde çoğunluğa sahip olan bu topluluk daha çok ülkenin doğusunda Baalbek ve güneyindeki Tire şehirlerinde yaşamaktadır.²⁰ 1932 yılında Fransa'nın kontrolü altında yapılan nüfus sayımında sayıları 154.208'i bulan Şiiler, ülkenin üçüncü büyük mezhepsel grubu haline gelmiştir.²¹

Lübnan'da yüzyıllardır yaşayan Şii unsur uzun yıllar etki gösterememiş, siyasi bir aktör haline gelememiştir. Ancak 20. yüzyılda Fransız yönetimi ile Şiilerin sistemde yer almaları mümkün olabilmiştir. Bu gelişmeye büyük katkıyı ülkedeki Fransız yönetimi sağlamıştır. Fransız mandası altında Şiilerin siyasi ve sosyal bir bileşen olmalarını sağlamış ancak bu yine de Şii nüfusun beklentilerini karşılamaktan uzak kalmıştır.²² 1932 yılındaki nüfus sayımı dikkate alınarak yapılan ulusal Pakta göre, Şiilere meclis başkanlığı görevi verilmiş ancak her durumda Marunî ve Sünnilerin sahip olduğu siyasi ayrıcalıktan mahrum bırakılmışlardır. Aslında 1926 Anayasası, Şiileri de Sünniler gibi bağımsız yasal bir mezhep olarak tanımıştır. Şiiler, elde ettikleri bu iki konuma rağmen yine de ülkenin toplumsal ve siyasi yaşamında

¹⁶ Y.Atlioğlu, *Modern Lübnan'da Marunîler ve Çatışma*, s.493-494.

¹⁷ "Refik Hariri Kimdir?", <https://www.mepanews.com/refik-hariri-kimdir-33880h.htm>, Erişim: 22.02.2020

¹⁸ Küresel Aktörlerin Kısacasında Lübnan, s.25-26.

¹⁹ Neşet Çağatay, İbrahim Ağâh Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, A.Ü İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1985, s.52.

²⁰ Küresel Aktörlerin Kısacasında Lübnan, s.26.

²¹ Alagha, *The Shifts in Hizbullah's Ideology: Religious Ideology, Political Ideology and Political Programme*, s. 21-23, Aktaran; Yasin Atlioğlu, s.64.

²² G.Erdem, "Lübnan'da Şii Siyasi Hareketin Evrimi: Emel'den Hizbullah'a", s.21.

dışlanmış bir grup olarak kalmıştır. Bunun önemli nedenlerinden biri, Lübnanlı Şiilerin toplumsal olarak tam bir birlik halinde hareket edememeleri olmuştur. Farklı bölgelerde yaşayan Şii topluluklarının birbirinden farklı özellikler göstermeleri özellikle, Cebel Amil ve Bekaa Vadisi'ndeki Şiiler toplumsal ve ekonomik olarak birbirinden oldukça farklı olmasının göstergesidir. Bekaa Vadisi'nde yaşamlarını sürdüren Şiilerin aşiret yönetimi altında yarı göçebe bir toplum olmaları ve Cebel Amil bölgesinde yaşayan Şiilerin feodal ve dini liderlerin kontrolünde tarımla uğraşan bir toplum olmaları aradaki örgütlenmeyi fazlasıyla engellemiştir. Bu durum iki Şii bölgesi arasında birliği, siyasi örgütlenmelerini engelleyerek birbirinden ayırmış beraberinde de ekonomik geri kalmışlığı getirmiştir.²³ 19.yüzyılda yaşanan bu gelişmeler Şiileri geri planda bırakmış ve yeni düzen içinde “en sili ve etkisiz aktör” olmalarına sebep olmuştur. Nüfusun artması, bekledikleri hakları elde edememeleri, kentlere zorunlu göç yaşamaları, sınıfsal değişimin yaşanması gibi faktörler Şiiler arasında bir takım siyasi hareketlerin doğuşuna zemin hazırlamıştır.²⁴ 1950’li yıllardan itibaren hızla artan nüfuslarının da katkısıyla gün geçtikçe Lübnan siyasetinden daha fazla pay almak ve ülke içinde sosyo-ekonomik olarak üst sınıflara ulaşmak isteyen Şiiler Emel ve Hizbullah örgütleri ile Asad ve Hamadeh aileleri gibi itibarlı Şii aileler vasıtasıyla asıl siyasi örgütlenmelerine kavuşacaklardır.²⁵

2.3. Şiilerin Siyasal alanda temsili Emel-Hizbullah

Şiiler; Sünnilerin, Dürzilerin ve Hristiyanların tersine siyasi bir partiye sahip olmamış ve bu alanda geri kalmışlardır. Zaman içinde modernleşmenin de etkisiyle bir takım toplumsal protestolara girişerek, askeri bir yapı ve milis gücü olan EMEL’i karşımıza çıkartmışlardır.

Arapça anlamı “ümit, ulaşılmak istenilen hedef” olan EMEL(AMAL),kurulduğu yıl olan 1975 yılında “Yoksun Hareketi Lübnan Direniş Lejyonları” olarak anılsa da kısa zamanda bu adı alır.²⁶ Özellikle; Şii tüccar sınıfının ve öğrenci kesimin bütünleşmesiyle geniş kitlelere ulaşan ve Şiilerin haklarını korumayı amaç edinen Emel’in açılımı; Lübnan Mukavemet Taburu’nun (Efvecu’l el-Mukaveme el-Lübnaniyye) baş harflerinden meydana gelir.²⁷ Emel hareketi ile bir takım haklar kazanan Şiiler ilk olarak, 1967 yılında Meclis’te İslami Şii Konseyi’nin kabul edilmesiyle, Sünnilerle birlikte eşit bir ortamda yer almışlardır.

1969 yılında Şii lider İmam Musa el-Sadr’ın, Şii Konseyi’ne başkan seçilmesiyle Şiiler etkinlik alanını genişletmiş ve lider Sadr, Lübnan’da Şiilerin konumunu geliştiren kişi olarak tarihe geçmiştir.²⁸ Böylece; 1970li yıllarda Şii kesimin sesini duyurmak için İran’da medrese eğitimi almış olan Musa Sadr ile beraber seküler-sol ideoloji ile hareket eden Nebih Berri Şiiler arasında öne çıkmıştır. Ancak; Musa Sadr’ın 1978 Libya seyahati sonrasında esrarengiz bir şekilde ortadan kayboluşu ve bir daha ondan haber alınamaması neticesinde Emel hareketi ikiye ayrılmıştır.²⁹

Musa El Sadr’ın bir anda ortadan kaybolması ile artık hareketlerin başına Nebih Berri geçmiştir³⁰ 1982 yılında EMEL Örgütü’nün lideri olarak karşımıza çıkan Nebih Berri, Emel’i

²³ Alagha, The Shifts in Hizbullah’s Ideology: Religious Ideology, Political Ideology and Political Programme, s. 21-23,Aktaran; Yasin Atlioğlu, s.64.

²⁴ G.Erdem, “Lübnan’da Şii Siyasi Hareketin Evrimi: Emel’den Hizbullah’a”, s. 31.

²⁵ Yasin Atlioğlu, “Lübnan’da Seçimler Ve Siyasal Bölünmüşlük”,https://tasam.org/tr-TR/Icerik/261/lubnanda_secimler_ve_siyasal_bolunmusluk,Erişim:12.01.2020

²⁶ Hakkı Yılmaz Çiyan, *Manda İdaresinden Sonra Lübnan ve Lübnan-Türkiye İlişkileri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ 2007, s.177.

²⁷ Demet Şefika Acar, “İslamcı İdeoloji Ve İslamcı Hareketler Ekseninde Orta Doğu”, Kırıkkale Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, 2011, s. 20.

²⁸ Küresel Aktörlerin Kısacasında Lübnan, s. 26.

²⁹ A.Sever, Ortaklıkçı Kurgulanan Rejim Lübnan Cumhuriyeti, s.17.

³⁰ Aygül Muran , “Hizbullah Devlet Olan Örgüt”, *21. YY Türkiye Enstitüsü Dergisi*, Özel Rapor 16,

dinî eğilimden döndürerek seküler bir eğilime yöneltmiştir. Şiiiler arasındaki ekonomik ve siyasal refah düzeyini arttırmak gibi reformist bir amacı olan örgütün artık milliyetçilik yanının da belirmesi eleştirilere yol açmış ve yeniliklere karşı çıkarak Emelden ayrılmak isteyen devrimci taraftarlar ve İslami devlet kurulmasını isteyen kesim oluşmuştur. Bu durum beraberinde Emel'den ayrılıp, farklı radikal grup ve örgütlerin kurulmasına yol açmıştır.³¹Bu sebeple Emelden ayrılan bir isim de; Emel'de büyük emeği olan her alanda çaba göstermiş ve hatta köylerden Emel için savaşıcak insan toplayarak onları yönetmiş olan Abbas Musevi'dir. Lübnan'da kurulmasını istediği İslami Devlet görüşüyle Musevi 1982 yılında örgütten ayrılmıştır. İslam Devleti olarak İran'ı rol model alan Musevi'nin örgütten ayrılması ve Berri'nin başa geçmesi, Şiiiler arasında Emel'in gücünü azaltmıştır.

Daha sonra, içerisinde İslami Emel Lideri Hüseyin Musavi'nin bulunduğu önde gelen kişiler bir araya gelerek yeni bir örgüt için görüşmeler düzenlemiş ve görüşmeler sonunda "Dokuzlar Belgesi " ortaya çıkmıştır. "Dokuzlar Belgesi İran'daki İslam Devriminin lideri İmam Humeyni'ye gönderilerek onun da onayını alıp meşruiyet kazanmış olur. Dokuz kişilik heyetin kendiliğinden ortadan kalkması ile "Lübnan İslami Örgütü " isimli yeni örgüt kurulmuştur. Fakat aynı ismi mevcut olan başka bir örgüt için kullanıldığından yeni isim aranmış ve çok geçmeden ayetlerden esinlenerek "Hizbullah" adı uygun görülmüştür.³²

Kelime anlamı olarak Allah'ın Partisi anlamına gelen Hizbullah'ın mensupları Necef'te İslami tedarikat ve militan İslami eğitim almış olan İran yanlısı Şii din adamlarıdır. Bu din adamlarından önde gelenleri Bakır es-Sadr ve Muhsin el-Hâkim olurken daha sonra Humeyni'nin de katılmasıyla verilen dersler çeşitli düşüncelerin aşılması şeklinde ilerlemiştir.³³

İç savaştan ziyade İsrail'e karşı mücadele etmeyi kendine amaç olarak belirleyen Hizbullah, 1979 İran İslam Devrimi'nin de etkisinde kalmıştır. İran İslam Devrimi'nden etkilenen Şiiiler kitleler halinde Hizbullah'a katılmıştır ve Güney Lübnan'ın çoğunluğu Şiiilemiş halde mücadeleye devam etmiştir. Emel 'den gelen din adamları, Lübnan Davası ve Öğrenci Birliği Hareketi, Müslüman Ulemalar Birliği gibi grupların da bünyesine katılmasıyla birkaç ay içinde geniş bir sayıya ulaşmıştır. İsrail'e karşı mücadelesi sadece Şii kesimin değil; diğer siyasi ve etnik gurupların da sempatisini kazanmış; böylece Şii-Sünni ilişkileri yumuşama göstermiştir. Öyle ki Hizbullah; İç Savaşı bitiren 1989 Taif Anlaşması maddesinde geçerli olan silahsızlandırılmanın dışında tutulmuş, diğer kesimlerin aksine silah bırakmayarak farklılığını göstermiştir.³⁴ Özellikle 1975 iç savaşında halkın yanında olan Hizbullah, gerek İsrail işgalinde gösterdiği direnişi ile gerekse Lübnan ve bölgede gücünü arttırmasıyla yerini iyice belirginleştirmiştir.

1983'de meydana gelen ve sonucunda 300 ABD ve Fransız askerinin hayatını yitirdiği eylem Hizbullah'ın ilk eylemi olacaktır.³⁵ İç savaş süresince asıl amacı Avrupa ve ABD askerlerinin ülke dışına çıkarılması olan Hizbullah terör eylemleri bununla sınırlı kalmamıştır. İsrail'e karşı gerilla taktiğini kullanan örgüt, daha çok Beyrut ve etrafında yerleşik hal almış, Hizbullah'ın başarısı karşısında İsrail Şebaa çiftliklerine gelene kadar işgal ettiği yerleri terk

Haziran, 2013, s.19.

³¹ D.Acar, "İslamcı İdeoloji Ve İslamcı Hareketler Ekseninde Orta Doğu", s.20.

³² Muran, Hizbullah Devlet Olan Örgüt ,s.19.

³³ D.Acar, "İslamcı İdeoloji Ve İslamcı Hareketler Ekseninde Orta Doğu", s.21.

³⁴ Ahmet Emin Dağ, "Şii-Sünni İlişkileri (Güç Mücadelesinin Anatomisi)," Dünya Kriz Bölgeleri 10, İNSAMER, İstanbul, 2019, s.43-44.

³⁵ Lübnan'da Devlet Dışı Aktör: Hizbullah, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/lubnanda-devlet-disi-aktor-hizbullah-429584.html> , Erişim:24.01.2020

etmek zorunda kalmıştır.³⁶ 1982 Sabra ve Şatilla katliamlarından beri işgal bölgesi olarak elinde İsrail'in elinde bulunan Güney Lübnan, artan İsrail kayıpları ile boşaltılacak ve 2000 yılının 25 Mayıs günü tamamen çekilerek ileride "Bağımsızlık ve Direniş Bayramı" olarak kullanılacaktır. Genel Sekreter Nasrallah zaferleri ile ilgili yaptığı konuşmada; bu zaferin sadece Hizbullah'ın olmadığını, zaferde Lübnan halkı, Suriye ve İran'ın desteklerinin olduğunu da dile getirmiştir.³⁷

2000 yılındaki bu zaferinden sonra; temel konular İsrail'deki Arap asıllı esirler ve Şebaa çiftlikleri üzerinde durulan meseleler olmuştur. İsrail'de esaret altında bulunan 10.000 Filistinli ve 2000 Lübnanlı Arap tutuklunun serbest bırakılmasını isteyen Hizbullah'ın isteği 2004 yılında Almanya'nın arabuluculuğu ile netice vermiştir. İsrail'in üç askerinin cesedi ve bir İsraili iş adamının karşılığında 430 Filistinli ve Lübnanlı esir serbest bırakılmıştır. İsrail ile ilgili gerginlik yaratan diğer önemli mesele de Şebaa Çiftlikleri konusu üzerindeki anlaşmazlık toprakların hangi ülkenin parçası olduğu konusu olmuştur. Stratejik bir etkisi olan Şebaa Çiftlikleri'nin İşgal edilmiş Suriye toprakları olduğu ifade eden İsrail'e karşı Suriye ve Lübnan Devletine göre ise Şebaa Çiftlikleri Lübnan'a ait olduğu görüşü savunulmaktadır.³⁸

2005 yılında Sünni Başbakan Hariri'nin öldürülmesinden Hizbullah ve Suriye Devleti'nin sorumlu tutulması ülke içinde geri dönüşü olmayan mezhepsel sorunları beraberinde getirirken, bu Suikast sonucunda siyasette de bloklara bölünmüş bir sistem getirmiştir. Bu bloklardan birini; Hizbullah'ın başını çektiği ve içerisinde Mişel Avn'a bağlı Marunî Hristiyanlar ile Sosyalist Partinin de bulunduğu 8 Mart Cephesi oluştururken bu blok Suriye desteklidir. Blokların homojen bir dağılımı olmasına rağmen yine de cephelerin başlarını çeken partilerin arasında Şii-Sünni ayrımı belirginleşmektedir. İkinci blok olan 14 Mart bloğu ise; içerisinde Ermenileri, Hristiyan el-Kuvvet el-Lübnaniye grubunu ve Dürzileri barındıran; öncüsünün Saad Hariri'nin Müstakbel Hareketi olduğu bloktur. Blokların siyasetinin belirlenmesinde Suriye, Suudi Arabistan ve İran gibi ülkelerin de oldukça etkili olduğu görülmektedir.³⁹

İsrail-Hizbullah çatışmaları 2006 yılına gelindiğinde "Temmuz Savaşı" olarak kendini göstermektedir. Bölgedeki gücünü göstermek üzere sınırı geçen Hizbullah militanlarının başlattığı savaş, yaklaşık bir ay sürmüş ve Hizbullah'ın İsrail askerlerinden ikisini rehin alıp üçünü katletmesini takiben beş İsraili askerinin daha öldürülerek İsrail'e ait bir tankın da yok edilmesiyle çatışmalar büyümüştür. İsrail-Hizbullah arasında geçen bu çatışmalarda 160 İsrail askeri hayatını kaybederken yarısı sivil halktan olmak üzere bin Lübnanlı da hayatını kaybetmiştir. Bu olay sonrasında ülkede hakim olan İsrail'in yenilmez olduğu düşüncesi kırılmış, Hizbullah'ın İsrail'e ait birçok kenti vurması da örgütün gerek ülkede içinde gerek de Arap Dünyasında popülarlığını arttırmıştır.⁴⁰ Hizbullah gibi bir örgütün İsrail ile karşı karşıya gelebilecek güçte olması örgütün ülke siyasetinde de etki alanını genişleterek; önemli kararları veto edebilme hakkı, ülke içindeki olaylar dışında silah kullanabilme hakkını kazanmasını sağlamış ve 22 Mayıs 2008 tarihli Doha Antlaşmasıyla 10 olan bakan sayısı 11'e çıkmıştır.⁴¹

2010 Yılında Tunus'ta başlayarak birçok Arap ülkesini tesiri altına alan Arap Baharı, Hizbullah'ın 2006 yılı sonrası kazandığı bu popülarlığını gölgede bırakarak, çok sayıda askerini

³⁶ Mustafa Kaya, "Lübnan Hizbullah'ının Tarihçesi", <https://www.dunyabulteni.net/makale-yorum-1/lubnan-hizbullahi-nin-tarihcesi-h4221.html>, Erişim:24.01.2020

³⁷ İlker Kaya, "Lübnan'daki İslami Hareketler", Strateji Düşünce ve Analiz Merkezi, İstanbul 2019, s.12.

³⁸ Mustafa Kaya, "Lübnan Hizbullah'ının Tarihçesi", <https://www.dunyabulteni.net/makale-yorum-1/lubnan-hizbullahi-nin-tarihcesi-h4221.html>, Erişim:24.01.2020

³⁹ E. Dağ, *Şii-Sünni İlişkileri (Güç Mücadelesinin Anatomisi)*, s.44-45.

⁴⁰ "Lübnan'da Devlet Dışı Aktör: Hizbullah", <https://www.trthaber.com/haber/dunya/lubnanda-devlet-disi-aktor-hizbullah-429584.html>, Erişim:30.01.2020

⁴¹ Süleyman Elik, "Lübnan Konsosiyonel Demokratik Siyasal Sisteminin Açmazları ve Başarısızlığı", *Akademik Orta Doğu Dergisi*, C.10, S.2, s.52.

ve itibarını kaybetmesine sebep olur. Suriye'deki Baas rejimine karşı halkın ayaklanması neticesinde İran destekli Beşşar Esed rejiminin halka şiddet ve baskı uygulaması 2012 yılında Suriye İç savaşına dönüşmüştür. Siyasi ve askeri destekçisi olan Suriye'deki rejimin değişmesini istemeyen Hizbullah müttefikini kaybetmek endişesi ile başlarda gizli saklı olsa da 2013 yılında resmen Beşşar Esed tarafında savaştığını duyurarak Suriye iç savaşına müdahil olmuştur. Suriye İç savaşında gerek sivil halka müdahale etmeleri gerek de örgütün önde gelen ve önemli mevkiilerde bulunan komutanlarının öldürülmesi Hizbullah'ı güçsüz düşürmüştür.⁴² Hizbullah'ın siyasete katılmasını inceleyecek olursak;

Lübnan'da 1992'de 22 yıl aradan sonra yapılacak parlamento seçimlerine Velayet-i Fakih makamındaki Ali Hamaney verdiği fetva ile ilk kez katılan Hizbullah; gösterişli seçim propagandaları yapmış ve "Direnişe Vefa" isimli kurdukları blok ile 12 milletvekiliyle parlamentoda yer almıştır. 1992 parlamento seçimlerinden sonra Hizbullah; 1996, 2000 seçimlerine de katılmış 1996'da 9 milletvekili, 2000'de 12 milletvekili çıkartmıştır. Fakat Hizbullah, Refik Hariri tarafından kurulmuş 1992 hükümetine ve ileride kurulan Selim Hoss ile ikinci Hariri hükümetine katılmamıştır⁴³.

1992 seçimleri Hizbullah'ın siyasallaşması açısından önemlidir. Bunun yanında; bir vakıf olan El Şehit Vakfı da siyasallaşmayı arttırmak amacıyla kurulmuş ve hareket etmiştir. Daha sonra 1999 seçimlerine de katılan Hizbullah, İsrail'in de ülkeden çıkmış olmasının vermiş olduğu rahatlıkla gücünü arttırarak; güney Lübnan'daki 23 sandalyenin hepsini almıştır ve Emel-Hizbullah ittifak ile de 35 milletvekili çıkartarak siyasetteki etkisini belli etmiştir.⁴⁴

Günümüzde İsrail, Kanada, Amerika, Avustralya gibi ülkelerin listelerinde terörist bir grup olarak adlandırılan Hizbullah, Müslüman- Arap kesim tarafından direniş ve savunma gücü olarak görülmektedir.⁴⁵ Hizbullah'ın Suriye iç savaşına müdahil olarak rejimin yanında yer alması, Yemen ve Bahreyn sorununda taraf olması ve Suudi Arabistan'ı tehdit etmesi İslam ülkeleri arasında eleştirilere yol açarken; Türkiye terör örgütü olarak adlandırmadığı Hizbullah ile Suriye'de olan durumu da göz önünde bulundurularak ilişkilerini devam ettirmektedir.⁴⁶

2.4. Dürziler

İlk olarak Mısır'da ortaya çıkan Dürzilik buralarda beklenen ilgiyi göremeyince Suriye, Lübnan, İsrail ve Ürdün bölgelerine ilerlemiştir. 18. yüzyılın ilk zamanlarında belirli bölgede yaşamış olan Dürziler Yemeni ve Kaysilerin çatışmalarından dolayı Lübnan'ın dağlık bölgelerinden ayrılmak durumunda kalmıştır. Sonrasında yeni alan olarak kendilerine İç Suriye'de yer alan Havran dağlık bölgesini seçmişlerdir. Başlarda Cebel-i Havran olarak adlandırılan bu bölge Dürzi yerleşiminden sonra artık Cebel-i Dürüz diye anılmaya başlanmıştır.⁴⁷ 16. yüzyıldan itibaren Dürzîlerin bir kısmı, Lübnan ve Suriye'nin kuzeyine, oradan Havran Dağı olarak bilinen yerlere göç etmişlerdir. Yıllara göre artan nüfusları günümüzde ise nüfusları yaklaşık 400.000-450.000dir.⁴⁸ Ülke içindeki sayılarına bakıldığında diğer mezhepler kadar

⁴² "Lübnan'da Devlet Dışı Aktör: Hizbullah", <https://www.trthaber.com/haber/dunya/lubnanda-devlet-disi-aktor-hizbullah-429584.html> , Erişim:30.01.2020

⁴³ Yıldırım Boran, *Lübnan'daki İran Hizbullah*, Siyah Beyaz Kitap Yayınları, 1.baskı, İstanbul 2007,s.192-196.

⁴⁴Yasin Atlıoğlu , "Lübnan'da Seçimler Ve Siyasal Bölünmüşlük",

https://tasam.org/tr-TR/Icerik/261/lubnanda_secimler_ve_siyasal_bolunmusluk , Erşim:27.01.2020

⁴⁵ Mustafa Kaya, "Lübnan Hizbullah'ının Tarihçesi",<https://www.dunyabulteni.net/makale-yorum-1/lubnan-hizbullahi-nin-tarihcesi-h4221.html> , Erişim:30.01.2020

⁴⁶ İ.Kaya, "Lübnan'daki İslami Hareketler", s. 13-14.

⁴⁷ Sabahattin Samur, "Cebel-i Havran 'da Dürziler ve Sultan Abdülhamit'in bunlarla ilgili Politikası", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* ,Kayseri 1994, S.5, s.309.

⁴⁸ Hasan Eminel-Beîni, *Cebelü'l-Arab Safahâtü min Târîhi'l-Muvahhidîn ed-Duruz*, Beyrut 1985, s.456.

haklara sahip olmadıkları görülür. Azınlık konumunda olduklarından ülke siyasetinde etkili olamamışlardır.⁴⁹

Osmanlı Devleti idaresi altındayken oldukça fazla isyan eden Dürzileri 19.yy'da Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa mağlup etmiştir. Dürziler, bu yenilgi ile bir de mabetlerini kaybetmişlerdir.⁵⁰1926 yılında Fransızlara karşı isyan eden Dürziler 1956'da ve 1975-1991 Lübnan İç Savaşında da kendilerini göstermişlerdir.⁵¹ Dürziler geçmişteki Osmanlıya karşı olan tavırlarıyla Birinci Dünya Savaşında Osmanlı karşıtı kampta yerini almıştır. Seçtikleri tarafın mükâfatı olarak; 1918 yılında Fransızların Suriye'yi işgal etmesi ile buranın hâkimiyetini kolaylaştırmak için uyguladığı "böl ve yönet" uygulamasıyla 1921 yılında Cebel-i Dürz Emirliği adında özerk bir devlete sahip olmuşlardır. Bu devlet çok uzun yaşayamamış,1936 yılında ortadan yok olmuştur. Dağılan özerk devletten sonra Dürzilerin bir kısmı Lübnan vatandaşı olurken bir kısmı da Suriye vatandaşı olmuştur.⁵²

Lübnan'da yaşayan Dürziler, köylerde ve kasabalarda yaşamlarını sürdürerek geçimlerini çiftçilik ile sağlamışlardır. Şehirleşme ve modernleşmenin artmış olmasına rağmen Dürzi kesim dini-toplumsal otoriteye sahip kişilerin kontrolü neticesinde şehirleşmekten uzak tarımsal faaliyetlerin etkin kullanıldığı bir hayat biçimini benimseyerek bu modernleşmeye direnç göstermiştir.⁵³

Dürzilerin bilinen önde gelen aileleri Şihâbiler, Ma'niler, Tenuhîler ve Canbulat aileleridir.⁵⁴ 1975 iç savaşında ve sonrasında siyaset alanında etkili olan velid Canbulat liderliğindeki Canbulat ailesi, daha sonra Mişel Aun ittifakı ile siyasete devam etmiş ve etmektedir. Görünürde çatışma halinde olan Marunî-Dürzi liderlerinin müttefik olmaları Lübnan siyasetinde her şeyin olabileceğinin ve yalnız olarak siyasette varlık gösterebilmenin neredeyse imkânsız olmasının bir sonucudur.⁵⁵ Kemal Canbulat solcu bir parti olan ilerici Sosyalist Partisi'ni kurmuş ve geleneksel zaimlik düzeni içinde Dürzilerin lideri olarak bu geleneği devam ettirmiştir. Günümüzde yapılan son seçimde oğlu Velid Canbulat, Suriye karşıtı cephede Marunîlerle birlikte hareket ederek taraflarını değiştirmiştir. Ancak yakın zamanda diğer zıt cepheye de yakınlık göstermeye başlamıştır.⁵⁶

Kemal Canbulat'ın liderliği ile 19. Yüzyılın sonlarında Cebel siyasi güçleri azalan Dürziler tekrar güç kazanarak, ailesel bağlardan aldıkları güç ile modern siyasette varlıklarını devam ettirmişlerdir. 15 yıl devam eden iç savaş sonrasında bile Dürziler tek bir siyasi liderlik çevresinde kendilerini ifade edemeyerek ve Şeyh el-'Akl makamını siyasi bir çatışma aracı olarak kullanmışlardır.⁵⁷ Günümüzde; toplumsal, siyasi ve dini varlıklarını Orta Doğu'nun birçok ülkesinde sürdürmeye devam etmektedirler.⁵⁸

3. Hristiyan Grupların Siyasal Bütünleşmeye Etkileri

Ortadoğu'nun en geniş Hristiyan nüfusunu içerisinde bulunduran Lübnan; bu özelliği ile de Hristiyan halkın söz sahibi olduğu tek Ortadoğu ülkesidir. Bu nedenle Batıdaki

⁴⁹ Küresel Aktörlerin Kıskaçında Lübnan, s.27.

⁵⁰ Muzaffer Tan; "Geçmişten Günümüze Dürzilik", *Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi*, C.5, S.2, s.61-82.

⁵¹ Jabbour, Elien; "The History of the Druze and the Shihabi Dynasty", *Islam*, Spring 1998, Boston, 1-5, Aktaran: İzzettin Artokça, s.7.

⁵² M. Tan, "Geçmişten Günümüze Dürzilik", s.61-82.

⁵³ Robert Benton Betts, "Druze", *Der: Philip Mattar, Encyclopedia of The Modern Middle East&North Africa*, C: 2, Thomson Gale, 2004, s. 726-727, Aktaran: Yasin Athloğlu, s.66-67.

⁵⁴ M.Tan, "Geçmişten Günümüze Dürzilik", s.61-82.

⁵⁵ Küresel aktörlerin kıskaçında Lübnan, s.27.

⁵⁶ A. Sever, "Ortaklıkçı Kurgulanan Rejim Lübnan Cumhuriyeti", s.6.

⁵⁷ Yasin Athloğlu, "Lübnan'da Din Ve Siyaset-Dürzi Liderlik Örneği" *Akademik Ortadoğu Dergisi*, C.9, S.2, s.23.

⁵⁸ İzzettin Artokça, "Ortadoğu'da Dürziler", *Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi(TASAM)*, İstanbul 2013, s.7.

Hristiyanların geçmişi için çok önemli bir yeri bulunur. Öyle ki batılı kaynaklar Lübnan'ı Hristiyan adası olarak görmektedir.⁵⁹

1932 yılından bugüne Ülke içindeki hassas güç paylaşımının değişimini engellemek adına seçim yapılmamış ancak; tahmini verilere göre Lübnan 3,6 milyon nüfusu olan ülkede ve 17 farklı dini mezhep bulunduğu saptanmıştır.⁶⁰ Hristiyanların bu mezhepler içinde bilinen en kalabalığı Katolik kimlikleriyle öne çıkan Marunîlerdir. Onları sayıca Grek-Ortodoks'lar ve Grek-Katolik'ler takip etmektedir. Ermeniler diğerlerine oranla sayıca daha az olduklarından sonlarda yer almaktadır.⁶¹

Ülkede Hristiyan ve Müslümanların yarı yarıya temsil edilmesi ancak; 1989 yılında iç savaş bittikten sonra Taif Anlaşması ile getirilen Taif düzeni ile sağlanmıştır. Ülkedeki Şiiilerin dışlandığı, özellikle Hristiyan Marunîlerin ve Sünnilerin düzeni olan Taif Düzeni ile Marunî devlet başkanına göre Sünni başbakanın yetkilerinin arttırılması, Şii olmak zorunda olması gibi Hristiyanları da ilgilendiren bazı düzenlemeler getirmiştir.⁶²

3.1. Marunîler

Geçmişleri IV. ve V. yüzyıla dayanan Marunîler, aynı yüzyıllar arasında yaşamış olan ve Suriye'nin batısında Âsi nehri kıyılarında Antakya Kilisesi'ne bağlı bir rahip olarak kendi halinde bir yaşam süren Aziz Mârûn (Maron) isimli kurucularının vefatıyla mezarı başında toplanan kalabalık ve burada kurulan manastır çevresinde bir cemaat olarak varlıklarını gösterirler. Toplam nüfusları 1,5 milyon civarında olan Marunîler; Mısır ve Suriye gibi Ortadoğu ülkelerinde, ekonomik sebeplerden dolayı Amerika Birleşik Devletleri, Fransa, Kanada, Avustralya ve bazı Güney Amerika ülkeleri gibi ülkelerde de yaşarken en yoğun oldukları ülke 500.000'i aşan nüfusları ile en çok Lübnan'dır. Patriklik görevlerini, 1985 yılında seçilmiş olan "Antakya ve Bütün Doğu'nun patriği" adıyla Nasrullah Butrus Sfeir yürütmektedir. Marunîler Lübnan dağlarını güvenli buldukları için buraya göç ederek, bu dağlarda manastır ve kiliselerini dış etkilerden muhafaza etmişlerdir. Bölgede Emevîler, Abbâsîler, Memlûkler ve Osmanlılar egemenlik kurmuştur.⁶³

Bölgede Osmanlı'nın zayıflamasıyla birlikte; İngiltere, Fransa ve Çarlık Rusya'nın Marunîler üzerindeki etkisi ortaya çıkar. Böylece Marunîler için yeni bir dönem başlamıştır.⁶⁴ 18. ve 19. yüzyıllarda Dürzilerin elinde bulunan hâkimiyeti yavaş yavaş ele geçiren Marunîler, Avrupa devletleriyle ticari, dini ve kültürel ilişkilerini geliştirerek 20. yüzyılda ekonomik ve siyasal anlamda bölgedeki en etkili mezhep halini almışlardır.⁶⁵

Bölgede en çok Dürziler ile güç mücadelesini içine girerek çatışma yaşayan Marunîlerin durumu, İngiltere ve Fransa gibi dış ülkelerin de bölgeye ekonomik ve siyasi olarak müdahalede bulunmaları 1854'den itibaren sorunu çok daha şiddetli hale getirmiştir. Osmanlı yönetimi Dürzilerin Marunîlere yaptığı saldırıları önlemeye çalışsa da başarılı olamamış, çatışmaları

⁵⁹ Mesut Şöhret, "Ulus Devletsiz Devlet Sistemi, Lübnan modeli" *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 5, S.1, s. 97.

⁶⁰ Prados, Alfred B. "Issue Brief for Congress: Lebanon, 2006, s.2, Aktaran; Baran Kuşoğlu, s.105.

⁶¹ Olcay Özkaya Duman, *Lübnan'da Marunî-Dürzi Çatışmaları Ve Osmanlı'nın 19.yy Ortadoğu Siyaseti*, Atatürk ilkeleri ve inkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, s.3.

⁶² Meliha Benli Altunışık, *Lübnan Krizi Nedenleri Ve Sonuçları*, TESEV Yayınları, İstanbul 2007, s.6.

⁶³ İsmail Taşpınar, "Marunîler", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, C.28,s.71-72.

⁶⁴ Mehmet Deniz Karakışla, *1840-1861 tarihleri arasında Cebel-i Lübnan'da Dürzi-Marunî Çatışması ve Bu Çatışmanın Bölgeye Etkisi*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2016, s.129.

⁶⁵ Ahmet Bağlıoğlu, "Dini ve Mezhebi Esaslarla Yönetilen Lübnan ve Lübnan'daki Son Gelişmeler", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi* C. IV, S.2, s.108.

azaltmak için yapılan düzenlemelerin de sonuç vermemesi ile saldırılar çevre ülke olan Suriye'ye de sıçramıştır.⁶⁶

Dürzilerin İngilizler tarafından Marunîlerin de Fransızlar tarafından desteklenerek kışkırtılması sonucu 1860'lara kadar devam etmiş olan istikrar dönemi yerini gerginliklere bırakarak Dürzi –Marunî çatışmaları yaşanmıştır. Babıâli, 1860'da Lübnan'da yaşanan bu olaylara karşı önlemler almaya çalışsa da; ⁶⁷ 1860 yılında çok sayıda Marunî'nin öldürülmesi üzerine Marunîlerin bir kısmı bölgeden ayrılarak başta Avrupa ülkeleri ve Amerika gibi farklı ülkelere göç etmek zorunda kalmıştır.⁶⁸ Babıâli tarafından isyan bölgesine gönderilen Hariciye Nazırı Fuad Paşa isyandan sorumluları cezalandırarak, bu görevi başarıyla yerine getirdiği sırada (1860) Fransız askeri kuvveti Beyrut'a doğrudan askeri müdahalede bulunmuştur. Fransa'nın askeri müdahalesi sorunun çözümünü hızlandırmış ve Marunî halk tarafından bu olay sevinçle karşılanmıştır.⁶⁹

Uzun yıllar Dürzilerin bir güç unsuru olarak öne çıktığı sistemde bu üstünlüğün daha sonra Marunîlerin eline geçmesi Lübnan'ı mezhepler arası çatışmalara sürüklemiştir.

Fransız işgali ile 1920 yılında ülkede Fransız manda dönemi başlarken,⁷⁰ Marunîler için yeni bir dönem başlamaktadır. Lübnan'ı Suriye'den kopararak "Büyük Lübnan Devleti" projesini hayata geçirmeyi amaçlayan Fransızlar Marunî kesimin üzerinde Hristiyan olan bir Lübnan Devleti oluşturulacağı beklentisini yaratmıştır.

Marunîler, Lübnan'daki ilk Hristiyanlar olarak kendilerini görmüş, bu sebeple de ekonomik ve politik alanda etkisi görülen bir baskı grubu olmuşlardır.⁷¹ Fransa; gerek Suriye, gerek Lübnan politikasında siyasetin ögesi olarak Marunîleri, Hristiyan halkı Müslüman Araplara karşı güçlendirilme amacıyla desteklemiştir.⁷²

Marunîlerin ülke siyasetinde uzun süre yer almaları; Cemayel, Chamoun, Bustani, Franjiye gibi Marunî aileler sayesinde olmuştur. Siyasal anlamda köklü örgütleri 1936 yılında Pierre Cemayel tarafından kurulan Falanjist Parti (Lübnan Ketaip Partisi) dir. Diğer Marunî ailelerden Chamoun ailesinin ABD'de yaşayan Dory Chamoun liderliğindeki Liberal Partisi de Lübnan siyasetinde etkili bir siyasal güçtür.⁷³

1926 Anayasasına göre; Cumhurbaşkanı altı yıllığına görev yapacak olan Marunîlerden seçilecek olması Marunîlerin ülke içinde güçlü yetkilere sahip olduğunu siyasal ve toplumsal alanda ayrıcalıklı statülere ulaştığını göstermektedir. Fakat Marunîlerin verilen bu ayrıcalıklı konum zaman içinde ülkedeki sorunların artmasına ve kalıcı sorunların oluşmasına sebebiyet vermiştir.⁷⁴ Günümüzde ülke nüfusunun yaklaşık % 17'sini oluşturarak 800.000 kişiyi bulan sayıları ile Marunîler, politik anlamda yüksek seviyede bölünmüşlük yaşamaları sebebiyle siyasal güçlerinin büyük oranda kaybetmişse de; finansal gücünün önemli bir kısmını ellerinde bulundurmaktadırlar.⁷⁵

⁶⁶ Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, TTKB Yayınları, Ankara, C. II, s.3-39.

⁶⁷ Namık Sinan Turan, "Lübnan'da Ulusun İnşası Ve Ortak Tımının Üretimi -Rahbani Kardeşler Ve Feyruz", *Ortadoğu Etütleri*, Temmuz 2011, C.3, S.1, s.195-196.

⁶⁸ İ.Taşpınar, *Marunîler*, s.71-72.

⁶⁹ E. Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, s.33-39.

⁷⁰ Ayşe Selcan Özdemirci, "Suriye İç Savaşı'nın Lübnan'a Etkileri (2011-2016)", *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, C.3, S.2, s.80.

⁷¹ Mesut Şöhret, "Ulus Devletsiz Devlet Sistemi, Lübnan Modeli" *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 5, S. 1, s.98.

⁷² S. Elik, "Lübnan Konsosiyonel Demokratik Siyasal Sisteminin Açmazları ve Başarısızlığı", s.38.

⁷³ Musa Özügürlü, "Lübnan'ı Anlamak 2: Lübnan Siyasetinde Kim Kimdir?", <https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2017/11/11/lubnani-anlamak-2/>, Erişim: 12.01.2020

⁷⁴ S.Elik, "Lübnan Konsosiyonel Demokratik Siyasal Sisteminin Açmazları ve Başarısızlığı", s.38.

⁷⁵ M. Şöhret, "Ulus Devletsiz Devlet Sistemi", s.98.

3.2. Ermeni Ortodokslar ve Ermeni Katolikler

Ortadoğu ve Arap topraklarındaki Ermeniler Emeviler zamanında varlık gösterebilirler de; son yüzyıllardaki kalıcılıkları olarak Haçlı istilasının sebep olduğu göçler ile olmuştur. Haçlı istilası sonrası 1375 yılında Kilikya Ermeni Krallığı yıkılmış ve Ermeni gruplar kalabalık bir şekilde Lübnan topraklarına doğru göç etmeye başlamıştır. Bölgede başlarda gelmeye başlayan Ermeniler, Marunî kesimin dini olan Katolik Hristiyanlığı benimsemiştir. Bunda Marunîlerin asimile çalışmaları etkili olmuştur.⁷⁶ Özellikle; Lübnan'ın mali, idari ve adli alanda tam anlamıyla özerk olduğu Cebel-i Lübnan Nizamnamesi ile (1861) Ermeniler için de yeni bir dönem başlamıştır.⁷⁷

Ülkenin ikinci büyük Ortodoks topluluğu olma özelliğine sahip olan Ermeni Ortodokslar, Beyrut'un Burj Hamud bölgesi, Bekaa Vadisi ve Anjar bölgelerinde yoğunluk göstermektedir. I.Dünya savaşından sonra Anadolu'dan ayrılarak Lübnan'a sığınan Ermeni Ortodokslar; burada Lübnan halkı ile bütünleşmemiş, bunun neticesinde politik anlamda söz sahibi olamamış ve hatta ülke içinde bir dini-mezhepsel grup olarak tanınmamışlardır.⁷⁸

1948'de yaşanan Arap-İsrail Savaşı sonucunda binlerce Ermeni Filistin'den Lübnan'a göç ederken; yirmi yedi bin Ermeni'nin Lübnan ve Suriye topraklarına göçü ise 1939'da İskenderun Sancağı'nın Türkiye'ye katılmasıyla olmuştur. Mülteci olarak Lübnan'a yerleşen Ermeniler, Bekaa Vadisi'nde yoğunlaşarak Anjar kasabasını kurmuştur.⁷⁹ Siyasal ve kültürel bağlamda Lübnan'a büyük oranda uyum sağlamış olan Ermeniler, ülkedeki Arap olmayan tek azınlık olma özellikleri ile kendi benliklerini muhafaza ederek dillerini, dinlerini, etnik ve kültürel kimliklerini korumuşlardır.

Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde başlarda mezhepsel bir grup olarak tanınmayan Ermeni topluluğu 1830 yılında Fransa'nın faaliyetleri neticesinde millet sistemi içinde mezhepsel bir grup olarak yer almıştır. Ermeni Katolikler Osmanlı döneminde 1740 yılında "Uniate" kilisesi halini alırken; Ermeni Ortodoksların Ermeni Katoliklere baskı uygulaması ile Ermeni Katolikler genellikle Ülkedeki Ermeni Ortodoks Kilisesi ekseninde kalmıştır. Lübnan bağımsızlığa kavuştuktan sonra tıpkı Ermeni Ortodokslar gibi Ermeni Katolikler de parlamenter sistemde yerlerini almıştır. 1940 yılında mezhepsel bir unsur olarak politik hayatta varlık gösteren Ermeniler; günümüzde milletvekili ile parlamentoda temsil edilmektedir. Ülkede Ermeniler adına faaliyetlerde bulunan en geniş politik kanal Taşnak Partisidir. Huri'nin Anayasal Blok Hareketi bu parti le iş birliği halindedir.⁸⁰

1950'li yıllardan bu yana Ermeni nüfusunun en çok olduğu Ortadoğu ülkesi olan Lübnan'da 1932 nüfus verilerine göre 5.694'ü Katolik ve 25.462'si Ortodoks olarak toplam 31.156 Ermeni yaşamaktadır. Bu sayı 1950-1960 arasında iki katına çıkarken 1970'lerin başında yaklaşık 165 bin Ermeni'nin (içlerinden 100 bini Lübnan vatandaşı) Lübnan'da yaşadığı bilinmektedir. Ancak 1975 yılında Lübnan İç Savaşının yaşanması ülkedeki Ermenileri derinden etkileyerek, çok sayıda Ermeni'nin ülkeyi terk etmesine sebep olmuştur. İç savaşın sona erdiği 1990'lı yılların başında ülkedeki Ermenilerin sayısı yaklaşık 100 binlere kadar azalış göstermiştir. Batı ülkelerinde yaşayan Ermeni Diasporası içinde kültürel ve dini bir merkez konumunda olan Lübnan Ermenilerinin ülke içinde kendilerine ait birçok eğitim kurumu bulunmaktadır. 1955 yılında Beyrut'ta kurulmuş olan ve Ermenilerin Ermenistan

⁷⁶ M. Karakışla, *1840-1861 tarihleri arasında Cebel-i Lübnan'da Dürzi-Marunî Çatışması ve Bu Çatışmanın Bölgeye Etkisi*, s.30.

⁷⁷ Halil Özşavlı, *Lübnan Ermenileri (1914-1939)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2014, s.20.

⁷⁸ M. Şöhret, "Ulus Devletsiz Devlet Sistemi", s.99.

⁷⁹ Suleiman, *Political Parties in Lebanon*, s. 185-186, Aktaran Yasin Athloğlu, s.56.

⁸⁰ M. Şöhret, "Ulus Devletsiz Devlet Sistemi", s.99-100.

dışındaki tek yükseköğrenim kurumu özelliğine sahip olan Haigazian Üniversitesi bunların en bilineni ve önemlisidir.⁸¹

3.3. Grek Ortodokslar ve Grek Katolikler (Melkitler)

Lübnan'da yaşayan ikinci büyük Hristiyan mezhep olan Grek Ortodoksların kökleri 1054'te Bizans ve Roma Hristiyanları arasındaki yaşanan ayrılığa dayanmaktadır. Bizans ayin şekillerini kullanarak halen Doğu Ortodoks Kilisesi'ne sadık kalan Grek Ortodoksların sayısı son yapılan nüfus sayımına göre 76.522'dir.⁸²

Lübnan'da Hristiyan kesimin içindeki gücün büyük çoğunluğunun Marunî mezhebinin elinde bulunması sebebiyle Grek Ortodokslar Hristiyan olmalarına rağmen politik olarak bu kimliğin altında yer alamamışlardır. Marunîler tarafından etkinlik alanlarının kaplanması, onların farklı bir politik yol izleyerek Arap politik hareketlerini desteklemesine ve Araplar ile iyi ilişkiler kurarak politik anlamda onlara destek vermesine yol açmıştır.⁸³ Bu özellikleri ile Grek Ortodokslar, köprü görevini üstlenerek ülkedeki siyasi ve fikri kriz dönemlerinde Hristiyanlar ile Arap ülkeleri arasında yer almıştır.⁸⁴ Araplar ile iyi ilişkiler içinde olan Grek Ortodokslar, Arap Milliyetçiliğine karşı olumlu tavırlar sergilemekle kalmamış; Suriye Milliyetçiliği ile Lübnan'ın Suriye'ye katılımını savunan Suriye Sosyal Ulusal Partisi bünyesinde bir Grek Ortodoks ile faaliyet göstermişlerdir. Öyle ki; 1932-1949 yılları arasında Arap Milliyetçiliğini esas alan bu partinin liderliğini doktor ve gazeteci olan Grek Ortodoks Antun Halil Sa'ada yürütmüştür.⁸⁵

Lübnan'daki Grek Ortodokslar, Ülke içinde kentleşmeye uyum sağlamış ve iyi eğitim almış kimselerden olup; yetişmiş siyasetçiler ve uzmanlık gerektiren işlerle uğraşırken Sayda Beyrut, Trablus gibi kentlerde ticaretle uğraşmışlardır.⁸⁶

Siyaset alanında önde gelen 1926'dan 1935'e kadar devlet başkanlığı yapmış olan Lübnan'ın ilk devlet başkanı Grek Ortodoks Charles Debbas, ülkede yetişmiş entelektüel-siyasetçi Sa'adeh, önde gelen aristokrat ailelerden Susuklar, Deyr'ul Kamar doğumlu bir Grek Ortodoks olan ve meşhur *The Arab Awakening* kitabını yazan George Habib Antonius önde gelen Grek Ortodokslardandır. Lübnan'da hem siyasetçi hem de entelektüel yönüyle tanınan bir diğer Grek Ortodoks ise 20. Yüzyılda bölgede yaşamış olan Ghassan Tueyni olmuştur. Lübnan'ın daha çok kırsal kesimlerinde yaşayan ve ikinci Grek asıllı topluluğu olan Grek Katolikler Beyrut, Zahle ve Sidon gibi yerlerde yoğunluk gösterirken Marunîlerden sonra gelen ikinci büyük "Uniate" topluluğu olma özelliğine sahiptir. 1932 sayımına göre ülke içindeki sayıları 45.999'u bulan Grek Katolikler, geçimlerini Beyrut'ta yaptıkları ticaretle ve mali işlerle uğraşarak sürdürürler. Ünlü iş adamı Henri Pharoun önde gelen Grek Katoliklerden biridir.⁸⁷

Grek Ortodoksların aksine Marunîler ile iş birliği halinde olan bu yakınlığı Suriye'den göç eden birçok "Grek Katolik" aile Lübnan'a yerleşerek burada yaşamaya başlaması ile pekiştirmiştir. Lübnan'a göç eden Grek Katoliklerin kendilerine kültür ve inanç konusunda Marunîleri yakın görmesi ile Grek Katolik-Marunî kaynaşması artmış, böylece ülkede-genelde

⁸¹ Y. Atlıoğlu, "Modern Lübnan'da Marunîler ve Çatışma", s.56.

⁸² M. Karakışla, *1840-1861 tarihleri arasında Cebel-i Lübnan'da Dürzi-Marunî Çatışması ve Bu Çatışmanın Bölgeye Etkisi*, s.29.

⁸³ M. Şöhret, "Ulus Devletsiz Devlet Sistemi", s.99.

⁸⁴ M. Karakışla, *1840-1861 tarihleri arasında Cebel-i Lübnan'da Dürzi-Marunî Çatışması ve Bu Çatışmanın Bölgeye Etkisi*, s.30.

⁸⁵ Azad Kevser, *Lübnan'da Toplumsal Yapının Devlet Yönetimine Etkisi*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2008, s.26.

⁸⁶ M. Karakışla, *1840-1861 tarihleri arasında Cebel-i Lübnan'da Dürzi-Marunî Çatışması ve Bu Çatışmanın Bölgeye Etkisi*, s.30.

⁸⁷ Y. Atlıoğlu, "Modern Lübnan'da Marunîler ve Çatışma", s.53-54.

Katolik mezhebine bağlı grupların etkisi artarken özelde de Marunîler siyaset alanında gücü artmıştır.⁸⁸

4. Yahudi İbranilerin Siyasal Bütünleşmeye Etkileri

400 yıl boyunca Osmanlı hâkimiyetinde bulunan Lübnan'da diğer dinlere karşı hoşgörü politikası uygulandığından topluluklar özerk yapılara sahip olmuştur. Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet gibi farklı dinler ve kültürler serbestçe yaşamlarını devam ettirdiği ülkede bu dinlerin kolları olarak çeşitli mezhepler de bölgede varlık göstermiştir.

1948 yılında İsrail devletinin kurulmasının ardından Yahudi nüfusu artan tek Arap ülkesi Lübnan'dır. Genel olarak Mizrahi cemaatine mensup olarak Beyrut'ta yaşayan⁸⁹ Lübnan'da Yahudileri; İkinci Dünya Savaşı sonrasında Filistin toprakları üzerinde Birleşmiş Milletlerin emeli olan Yahudi devleti kurulmasıyla hareketlenerek kendilerini Filistinlilerin mağlup olduğu çeşitli çatışmaların arasında bulmuştur.⁹⁰ Ülke içindeki Yahudilerin zaman içinde Filistinliler ile çeşitli çatışmalar yaşamaya başlaması ile Yahudilere yönelik adam kaçırma ve suikast girişi görülmeye başlanmış bu kötü muamelelerin sonucunda Yahudiler başka ülkelere göç etmek zorunda kalmıştır.⁹¹ İlkçağdan beri Lübnan'da yaşamlarını sürdüren Yahudilerin büyük çoğunluğu yaptıkları göçler neticesinde çeşitli ülkelere dağılırken ülkede kalanlar da şehir merkezlerinde ticaret ve kuyumculukla uğraşarak geçimlerini sürdürmüştür.⁹² İsrail'e göç eden Yahudilerin evlerine sonraları Araplar, Kürtler ve farklı cemaat mensupları yerleştirilirken kendileri yanlarına ancak taşınabilir mallarını alabilmiştir.⁹³ 1911 yılına gelindiğinde Türkiye, Yunanistan, Irak, Suriye gibi ülkelere Yahudilerin göç etmesiyle ülkedeki Yahudi sayısı 5000 kalmıştır. Ancak ilerleyen yıllarda sayıları daha da azalmış; özellikle 1958 yılındaki yaşanan İç Savaş, bunu takip eden 1975'teki Lübnan İç Savaşı ile Yahudiler için daha zor günlere gelinmiştir.⁹⁴

Özellikle Birinci Dünya Savaşı sonrasında Fransızların bölgeyi ele geçirmesi ile Yahudilerin Lübnan'daki etkinliği artarken, 1940'lardan itibaren siyasal alanda Marunî Falanjist Partisi'ne destek vermişlerdir. Zamanla batı dünyası ile ilişkilerini geliştirerek ticari alanda zenginliğe ulaşmışlardır. Fransız yönetimi altındaki dönemde ülkedeki Yahudiler Arapça ve Fransızca olmak üzere iki ulusal gazeteye sahiptir.⁹⁵ Günümüzde kendi içinde sade bir yaşam tarzını benimseyen Lübnan Yahudileri, haham eksikliği nedeniyle dini ibadetlerini yerine getirmede zorluk çekmektedir. İç savaşın yıkımlarından sonra az sayıda sağlam kalabilen yapılardan biri Deir el Kamer de bulunan sinagogdur fakat buna rağmen, can güvenlikleri endişesi ile Lübnanlı Yahudiler Sinagog yapısını kullanamamaktadır.⁹⁶

⁸⁸ Salibi, The Modern History of Lebanon, New York, Praeger, 1965, s. 12, Aktaran; Azad Kevser, s.27-28.

⁸⁹ "Lübnan'daki Yahudilerin Tarihi", <https://www.wikizeroo.org/index.php?q=aHR0cHM6Ly90ci53aWtpcGVkaWEub3JnL3dpa2kvTCVDMYVCQ2JuYW4lMjdkYWtpX1lhaHVkaWxlcm1uX3RhcmloaQ>, Erişim: 14.11.2019

⁹⁰Fethi Nas, *Ortadoğu'da Etnik Ve Dinsel Bağlamda Göç Ve Kimlik Sorunu*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla 2014, s.167.

⁹¹ David McDowall, *Modern History of the Kurds*. New York: Tauris Co. Ltd,2005, 485, Aktaran: Fethi Nas, 167

⁹² Kürşat Çelik, *Osmanlı Hâkimiyetinde Beyrut (1839-1918)*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2010, s.188-189.

⁹³ David McDowall, *Modern History of the Kurds*. New York: Tauris Co. Ltd, 2005, 485, Aktaran: Fethi Nas, 167

⁹⁴ "Lübnan'daki Yahudilerin Tarihi", <https://www.wikizeroo.org/index.php?q=aHR0cHM6Ly90ci53aWtpcGVkaWEub3JnL3dpa2kvTCVDMYVCQ2JuYW4lMjdkYWtpX1lhaHVkaWxlcm1uX3RhcmloaQ>, Erişim:14.11.2019

⁹⁵ Kirsten E. Schulze, *The Jews of Lebanon: Between Coexistence and Conflict*, Sussex Academic Press, Sussex 2008, s. 7, Aktaran: Saliha Ziya, s.87.

⁹⁶ "Lübnan'daki Yahudilerin Tarihi", <https://www.wikizeroo.org/index.php?q=aHR0cHM6Ly90ci53aWtpcGVkaWEub3JnL3dpa2kvTCVDMYVCQ2JuYW4lMjdkYWtpX1lhaHVkaWxlcm1uX3RhcmloaQ>, Erişim:14.11.2019

Son olarak Lübnan'daki bütünleşme sorunlarına Filistinli Mültecilerin varlığını eklemek gereklidir. Lübnan'ın bütünleşmesini etkileyen ve 1960'lı-1970'li yıllarda Lübnan'ı zor duruma sokan en önemli meselelerden biri Filistinli mültecilerin varlığı olmuştur.

İlk olarak 1948-1949 ve 1967 Arap-İsrail Savaşı ile Lübnan'a gelen Filistinli mülteciler, 1970-1971 yılları arasında Ürdün'de yaşanan İç Savaşın sonunda FKÖ ve El-Fetih mensuplarının ülkeden çıkartılmasıyla Lübnan'daki sayılarını arttırarak ülkedeki yerli nüfusun bir parçası olmuşlardır. Sayıları tam olarak bilinmemekle beraber 1978 yılındaki BM delegesinin raporunda bu sayının 350 000 olduğu açıklanmıştır. Bu sayı içerisinde 5 000- 7 000 arasında nüfusa sahip olan ve asıl sorunları teşkil eden kesimler Beyrut'u örgüt üssü olarak kullanmakta olan El-Fetih gerillalarıdır.⁹⁷

1964 yılında FKÖ'nün kurulmuş ve 1969 yılında örgütün başına Yaser Arafat geçmiştir. Örgüt yeni lideri ile beraber İsrail'e karşı mücadelelerini de sertleştirerek 1968 yılının Mart ayında "Karameh Operasyonu" adı altında İsrail'e büyük kayıplar yaşattır. Öyle ki Filistinli gerillaların yoğun olduğu Lübnan'ın Güney kısmı "Fetihistan" olarak adlandırılmıştır.⁹⁸

Filistinli mültecilerin Lübnan'da yaşanan ayrılıklara etkisi bu alanda etkisini gösterecektir. Lübnan toprakları Filistinli gerillalar İsrail'e saldırıda bulunurken terör örgütü üssü olarak kullanılmış bu da İsrail'i müttefik olarak gören Lübnan'daki Hıristiyan kesimin tepkisine yol açmıştır.

Özel kategorili yabancılar olarak nitelendirilen Filistinli mültecilere ülke yaşayan dini gurupların arası dengenin bozulması endişesiyle vatandaşlık hakkı verilmemiş ayrıca çalışma izni almadan Lübnan çalışma hayatında etkili olmalarına izin verilmemiştir. Gerek Filistin'den gelen mültecilerin kamplarda ayaklanarak çeşitli olaylara karışması gerek de FKÖ'nün Lübnan'da "Devlet içinde devlet" gibi hareket etmesi ve tüm bunların Lübnan Ulusal Hareket'i tarafından desteklenmesi ülkede yaşayan farklı etnik-dini kökenli kişileri karşı karşıya getirmiştir.⁹⁹

5. Ulus Problemi ve Toplumsal Bütünleşme Sorunları

Ulus kavramı; belli bir gruba mensup kimselerin ortak din, dil, soy, tarih ve mekân gibi unsurlardan biri, birkaçı ya da hepsi üzerinden kendilerini tanımladıkları kültürel ve siyasi oluşumdur.¹⁰⁰

Toplumsal bütünleşme; toplum içinde farklı birçok bileşenin birbirini tamamlarken içinde var olan çatışmaların en aza indirilmesi amacıyla, toplumun varlığını, birliğini ve işleyişini sürdürebilmesidir. Toplumsal bütünleşme tıpkı bir makine ve parçalarına benzetilmektedir. Makinanın parçaları ile arasında nasıl bir bağ varsa, toplumun da unsurları ile öyle bir bağı bulunmaktadır. Bu bütünleşme daha çok manevi değerlerin etrafında toplanmak şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu manevi değerlere bağlılık ne kadar kuvvetli ise bütünleşmenin sağlanması ve sürekliliği o derece kuvvetlenir. Parçalanmadan varlığını sürdürmek isteyen toplumlar toplumsal bütünleşme altında; din, ahlak, gelenek, milli değer, örf ve âdet gibi bütünleştirici değerleri kullanmaktadır.¹⁰¹ Lübnan'daki topluma bakıldığında bütünleştirici

⁹⁷ Fahir Armaoğlu,, *Filistin Meselesi Ve Arap-İsrail Savaşları 1948-1988*, Kültür Bakanlığı Yayıncılık, 5. Baskı, İstanbul 2019, s.472-474.

⁹⁸ Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu Siyaset Savaş ve Diplomasi*, Alfa Yayınları, Cilt I, Baskı 7, İstanbul 2017, s.95-98.

⁹⁹ Fulya Atacan, *Değişen Toplumlar Değişmeyen Siyaset Ortadoğu*, Bağlam Yayıncılık, Ankara 2004, s.291-293.

¹⁰⁰ Elçin Aktoprak, *Devletler ve Ulusları*, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara 2010, s.19.

¹⁰¹ "Toplumsal Bütünleşme Nedir, Ögeleri Nelerdir?", <https://www.felsefe.gen.tr/toplumsal-butunlesme-nedir-ogeleri-nelerdir/>, Erişim:19.01.2020

manevi değerlerin ortak olmayışı ve bu değerlerde birleşmekten uzak birçok topluluğun bulunması bütünleşmeden söz etmeyi oldukça zorlaştırmaktadır.

Ülke içinde Marunîlerin ve Sünnilerin güçlü mezhepler olarak öne çıkması ve iş birliği içerisinde olmaları siyasi ve idari sistemde eşit olmasalar da yer alan diğer unsurları etkilemektedir. Hıristiyan Marunîler ile Müslüman Sünniler arasındaki bu ilişki siyasal alanın yanında ekonomik alanda da Marunî-Sünni ittifakı şeklinde varlık göstermektedir. Ancak modernleşmenin getirisi ile II. Dünya Savaşı ve sonrasında geleneksel ilişkilerden uzaklaşarak birtakım değişimler yaşanmış bu durumda Şiiler en önemli toplumsal güçlerden biri haline gelmiştir.¹⁰²

Geçmiş yıllardan günümüze kadar uzanan ve kanuni düzenlemeler ile güçlerini meşrulaştıran; aralarında aile, din ve mezhep bağı olan kimselerin ülke siyasetine yön veriyor olması siyasal alanda etkilidir. Birbirinden farklı mezheplere mensup zaim aileler kendi varlıklarını koruyabilmek adına partizanlarını toplayarak ülke siyasetine yön verirken aynı zamanda çıkarları çatıştırarak toplumsal yapıda mezhepler arasındaki güç mücadelelerini de arttırmış, bu durum da toplumsal ve siyasi yapıda bütünleşmeye engel olmuştur.¹⁰³

6. Dini paylaşım Sitemi ve Siyasal Bütünleşme Sorunları

Günümüzdeki mezheplerin güç dağılımının belirlendiği 1932 yılında ülkede yapılmış olan ilk ve tek nüfus sayımı verilerine göre; en kalabalık mezhep Marunîler olurken (%28,8) onları %22,4 oranla Sünniler ve %19,6 oranla Şiiler izlemiştir. Bu güç dengesi içinde Marunî Hıristiyanlar 1934'ten başlayarak Cumhurbaşkanlığı ve Genelkurmay Başkanlığı gibi devletin en önemli kademelerinde yerini almıştır. Sünniler 1943 ve 1952 yılları dışında 1937 yılından başlayarak Başbakanlık yapabilmıştır. 1947'den başlayarak Meclis Başkanlığı görevini Şiiler yerine getirirken Savunma bakanının Ortodoks ve İçişleri bakanının Dürzî olduğu bir yapı hâkimdir. 1943 yılında Sünni ve Marunî iki liderin (Riyad el-Sulh ve Bişâre el-Hürî) bir araya gelmesi ile yazılı olmayan ulusal pakt ilan edilmiş ve bu ittifak özünde Marunî-Sünni ittifakı oluşmuştur. Zamanla Şii kesimin sayısının artış göstermesi ve örgütlenerek Hizbullah-Lübnan Direniş Oluşumu şeklinde askeri-siyasi güce ulaşmaları ile Marunî –Sünni etkisi kırılmaya başlamıştır. Taif anlaşması ile Şiilerin meclis içinde Sünniler ile eşit sandalye dağılımına sahip olması da Beyrut, Güney Lübnan, Beka gibi bölgelerde Şiilerin hâkimiyeti ele geçirmesini sağlamıştır.¹⁰⁴

Lübnan'ın kendine özgü bu dini ve mezhepsel dağılımı eşit olmamakla beraber anlaşıldığı üzere dinsel hoşgörüden uzak ve toplumsal-siyasi her türlü bölünmeye açık bir şekilde kurulmuştur.

Fethi Yeken, Şeyh Said Şaban ve Hüseyin Fadlullah gibi eski liderler dini ve mezhepsel bütünleşme adına birtakım çalışmalar yürütse de bu çalışmalar liderlerin hayatta olma süreleri ile sınırlı kalmış ve liderlerin ölümü sonrasında çocuklarına geçen bütünleşme çalışmaları her mezhebin içinde sınırlı kalmıştır. Nasıl Fadlullah'ın çocukları Sünnilere karşı etki gösterememiş ise Fethi Yeken ve Said Şaban'ın taraftarları bu görüşlerini Şiilere aktaramamıştır. Yalnızca kendilerine mezhepsel bağ ile bağlı bulunan kesime seslerini duyuran yeni nesil liderler de mezhepçilik karşıtı yaklaşımlarından dolayı dışlanarak sistemin dışına itilmiştir.¹⁰⁵ Siyasal anlamda bütünleşme sorununun en çok yaşanması İsrail'in kurulması ile olmuştur. İsrail'in kurulması ile yurtlarından edilen Filistinlilerin Lübnan'a yerleşerek

¹⁰² G. Erdem, "Lübnan'da Şii Siyasi Hareketin Evrimi: Emel'den Hizbullah'a", s. 23.

¹⁰³ Yasin Athloğlu, "Lübnan'da Din Ve Siyaset-Dürzi Liderlik Örneği", *Akademik Orta Doğu Dergisi*, C.9, s.2, s. 2.

¹⁰⁴ Mustafa Yetim, "Lübnan Siyasetinde Yenilenen Dönem ve Mişel Aun", *ORSAM Ortadoğu Analiz*, C.9, S.7, s.32-33.

¹⁰⁵ İ. Kaya, "Lübnan'daki İslami Hareketler", s. 20.

bazılarının burada örgütlenmesi mülteci sorununun yanında demografik sorunları da beraberinde getirmiştir. Pan- Arabizm ve Nasır yanlısı düşüncelerinin etkisi ile ülkedeki Müslüman gruplar Filistinlileri desteklerken Hristiyan gruplar ülkedeki Filistin varlığından rahatsızlık duymaktadır.¹⁰⁶

Lübnan'ın en tartışmalı konularından biri de mezhep kotaları konusu olmuştur. 1947 ve 1961 yılları arasında seçim sisteminin beş kez değiştirilmiş olması beraberinde milletvekili sayısının de sürekli değişmesini getirmiştir. 1960 yılında yapılan seçim sistemi değişikliği ile milletvekili sayısı 99'a çıkarılmıştır. İktidarda bulunan grupların gelecek seçimlerde muhaliflerinin meclise girmesini engellemek adına seçim sistemleri ile oynadığı görülmektedir. 1960 seçim sistemi ile 1989 yılına kadar milletvekili sayısı aynı kalmış, her mezhebin kendine ait kotası olmuştur. Ancak 1975 li yıllarda İç Savaş'ın çıkması ile siyasal sistemde sorunlar yaşanmış ve bu siyasal sorunlara son vermek adına 2008 yılında Doha'da anlaşmaya gidilmiştir.¹⁰⁷ Doha Zirvesi'nde düzenlemeler ile 2009 seçimlerine gidildiğinde 1960 seçim sistemine dönülmüş ve Lübnan'da seçimler 26 bölgede gerçekleştirilmiştir. Bir diğer önemli karar da 16'sı iktidardan, 11'i muhalefetten ve 3'ü de cumhurbaşkanı tarafından belirlenecek 30 bakanın seçilmesi olmuştur.¹⁰⁸ 1960 yılında hazırlanan yeni seçim yasasının yeniden düzenlenmesi yoluyla "konsosiyonel demokrasinin" daha işlevsel hale getirilmesi ile kısa süreli de olsa siyasal sistemde denge söz konusu olmuştur. 1960 seçim yasasının temsilinin daha etkin olması konusunda 2017 yılında yeni seçim yasası kabul edilmiştir. Bu durum ülkedeki siyasal bütünleşmenin gruplar arasındaki dengeyi sağlaması açısından önemlidir.

2017 yılında çoğunlukçu ve nispi ilkeler önde tutularak yeni seçim yasası kabul edilmiş;1960 yılındaki seçim yasasının yerine gelen bu yasa doğrultusunda 6 Mayıs 2018 tarihinde 2009'dan sonraki ilk genel seçimler yapılmıştır. Böylece; 31 Ocak 2019 tarihinde yeni hükmet kurulmuştur.¹⁰⁹

Lübnan'ın siyasal anlamda bütünleşmesine en büyük engeli ülkeye farklı zamanlarda ve çıkarlarla müdahil olan dış güçler yapmaktadır. Ülkeye Filistinli ve Suriyeli mültecilerin gelmesi bir kısmının İsrail ve Suriye tarafından işgal edilmiş olan Lübnan için zor günlerin habercisi olmuştur. Bunun yanında ülkedeki Müslüman gruplardan Şiiilerin dini ve mezhepsel bağının bulunduğu İran gerek verdiği destek ile gerek askeri güç ile bölgede Şiiilerin koruyuculuğunu üstlenmektedir. Şiiilerin bu amaçla kurduğu Hizbullah İran tarafından gördüğü destekle bütünleşme için önemli bir sorun teşkil etmektedir. Lübnan siyaseti içinde 8 Mart Bloğunun başını çeken Hizbullah'ın karşısında Suudi Arabistan'dan aldığı destek ile 14 Mart Bloğu adı altında Saad Hariri bulunmaktadır. Ülke siyasetinde Şii kesimin İran'dan destek görmesine karşı ve Sünni kesim de benzer desteği Suudi Arabistan'dan görmektedir. Bunlara ek olarak; Batılı devletlerden ABD, Fransa, İtalya, İngiltere gibi devletler Lübnan'ın siyasal bütünleşmesine engel olmaktadır. Son olarak tüm bunlara 2005 yılında Sünni başkan Saad Hariri'ni öldürülmesi ile başlayan Sedir Devrimi ve sonrasında yaşanan kutuplaşmalar, 2011 yılında Suriye'de başlayıp özelde Arap ülkelerini genelde de tüm dünyayı etkileyen Arap Baharı Lübnan'da siyasal kutuplaşmaya sebep olarak siyasi alanda bütünleşmenin ne denli zor olduğunu göstermektedir.

¹⁰⁶ İrfan Acar, *Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s.56.

¹⁰⁷ Oytun Orhan ve Veysel Ayhan, "2009 Lübnan Seçimleri: Kazananlar, Kaybedenler ve Türkiye", *Ortadoğu Stratejik Araştırma Merkezi (ORSAM)*, Rapor No: 4, Temmuz 2009, s.8-10.

¹⁰⁸ A. Bozkurt, *Lübnan'ın Sosyal Yapısı, Siyasi Tarihi ve Hizbullah*, s.123.

¹⁰⁹ "Lübnan'ın Siyasi Görünümü", <http://www.mfa.gov.tr/lubnan-siyasi-gorunumu.tr.mfa>, Erişim:8.01.2020

SONUÇ

Tarih boyunca birçok farklı medeniyete ev sahipliği yapan Lübnan, farklı din ve mezhebe bağlı insanların iç içe yaşadığı bir toprak parçası konumundadır. Resmi olarak anayasada tanımlanan 18 dini grup ülkede din faktörüne dayalı bölünmeleri ve iç çekişmeleri beraberinde getirmiştir. Bu çekişmeler karşı din ve mezheplerde görüldüğü gibi kendi içinde de siyasete yön verme amacıyla önde gelenlerim güç mücadelesi halini de almaktadır. Her grubun önceliğinin kendi dini ve mezhepsel grubu olması ülkede Lübnanlı kimliğinin oluşmasına izin vermezken, ülkede demokrasinin ve yönetsel kurumların sağlıklı işlemlerinden söz edilemez hale gelmiştir. Çıkar çatışması-karmaşa ve savaş halindeki bu gurupların hiçbirinin sayı olarak çoğunluğa ulaşamamış olması kendi varlıkları için diğerleri ile uzlaşma içinde olmalarını zorunlu kılmaktadır. Toplumsal yapıya ve siyasete seçilmiş ailelerin yön verdiği yapıda resmi ve gayri resmi olan guruplar bulunsa da, asıl kararları aile şeklindeki gayri resmi guruplar olarak zaimler vermektedir. Önemli kararları alma ve denetleme gibi hakları olan *zaim* aileler yönetimde buldukları süre içerisinde destekçilerinin itaat ve bağlılığı karşılığında kendi destekçilerine yardımda bulunmakta ve onlara iş, siyaset, yönetim gibi alanlarda ayrıcalık tanımaktadırlar. 1932 yılında ilk ve son nüfus sayımının yapılmış olması da guruplar arasındaki sayısal dengenin değişse de yansıtılmadığının göstergesidir. Bu sebeple zaim aileler güçlerini muhafaza edebilmiştir.

Sonuç olarak; Lübnan'daki dini ve mezhepsel guruplar arasında ne kadar çatışma yaşanır yaşınsın hiçbir grup diğerini veya diğerlerini yok edecek güce sahip değildir. Uzlaşmanın sağlanabilmesi için, tüm yetkilerin sadece bir grubun elinde toplanması da çözüm önerisi olmayacaktır. Ülkede öncelikle toplumsal bütünleşme, siyasal bütünleşme, dinsel hoşgörü gibi problemlerin çözülmesi gereklidir. Ülkede istikrarlı bir ortamın sağlanarak bütünleşmenin tam manası ile gerçekleşebilmesi için adalet kavramı ışığında pek çok bilinmez bulduğu toplumsal ve siyasal yapı değerlendirmeli, adil bir şekilde yönetim sağlanarak bütünleştirici değerler ile ulusal uzlaşma sağlanmalıdır.

Diğer bir çözüm de; tarihte yer alan birçok gelişmeye ev sahipliği yapan coğrafya; siyasal, ekonomik ve stratejik öneminin farkına vararak geçmişinden ders çıkartıp ilk hedef olarak ulusal egemenliğini korumayı amaç edinmelidir. Bu bağlamda, ülke üzerinde yabancı devletlerin nüfuz mücadelelerine karşı eşit uzaklıkta durularak dengeli davranılmalı; Gerek Batı dünyası gerekse de Arap dünyası ile uyum içinde dengeli ilişkiler kurulmalıdır.

KAYNAKÇA

- Acar, Demet Şefika, "İslamcı İdeoloji ve İslamcı Hareketler Ekseninde Orta Doğu", Kırıkkale Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler, 2011, ss. 1-26.
- Acar, İrfan, *Lübnan Bunahımı ve Filistin Sorunu*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
- Aktoprak, Elçin, *Devletler ve Ulusları*, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara 2010.
- Altunışık, Meliha Benli, *Lübnan Krizi Nedenleri ve Sonuçları*, TESEV Yayınları, İstanbul 2007.
- Arı, Tayyar, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu Siyaset Savaş ve Diplomasi*, Alfa Yayınları, Cilt I, Baskı 7, İstanbul 2017.
- Armaoğlu, Fahir, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları 1948-1988*, Kültür Bakanlığı Yayıncılık, 5. Baskı, İstanbul 2019.

- Artokça, İzzettin, “Ortadoğu’da *Dürziler*”, Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi(TASAM), *İstanbul*, 2013, ss. 1-25.
- Atacan, Fulya, *Değişen Toplumlar Değişmeyen Siyaset Ortadoğu*, Bağlam Yayıncılık, Ankara 2004.
- Atlıoğlu, Yasin, “Lübnan’da Din Ve Siyaset-Dürzi Liderlik Örneği”, *Akademik Orta Doğu Dergisi*, C. 9, S. 2, 2015, ss. 1-24.
- Atlıoğlu, Yasin, “Lübnan’da Seçimler ve Siyasal Bölünmüşlük”, https://tasam.org/trTR/Icerik/261/lubnanda_secimler_ve_siyasal_bolunmusluk, Erişim: 12.01.2020.
- Atlıoğlu, Yasin, *Modern Lübnan’da Marunîler ve Çatışma*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2011.
- Bağlıoğlu, Ahmet, “Dini ve Mezhebi Esaslarla Yönetilen Lübnan ve Lübnan’daki son gelişmeler”, *Fırat üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi* Cilt: IV. Sayı: 2, Elazığ 2006, ss. 107-132.
- Boran, Yıldırım, *Lübnan’daki İran Hizbullah*, Siyah Beyaz Kitap Yayınları, 1.baskı, İstanbul 2007.
- Bozkurt, Abdülğani, *Lübnan’ın Sosyal Yapısı, Siyasi Tarihi ve Hizbullah*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2010.
- Bulut, Halil İbrahim, *İslam Mezhepleri Tarihi*, DİB Yayınları, Ankara 2016.
- Çağatay, Neşet, Çubukçu, İbrahim Ağâh, *İslam Mezhepleri Tarihi*, A.Ü İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1985.
- Çelik, Kürşad, *Osmanlı Hâkimiyetinde Beyrut (1839-1918)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2010.
- Çiyan, Hakkı Yılmaz, *Manda İdaresinden Sonra Lübnan ve Lübnan-Türkiye İlişkileri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ 2007.
- Dağ, Ahmet Emin “Şii-Sünni İlişkileri (Güç Mücadelesinin Anatomisi)”, *Dünya Kriz Bölgeleri* 10, İNSAMER, İstanbul 2019.
- Doğrusözlü, Cüneyt, “Lübnan 2011”, *Ortadoğu Yıllığı*, 2011, ss. 97-112.
- Duman, Olcay Özkaya, “Ortadoğu Ölçeğinde Tarihi Bir Deneyim Üzerinden Yeni Stratejilere Doğru Bir Adım -Lübnan Örneği” ,*Türk-Arap İlişkileri: Çok Boyutlu Güvenlik İnşası, Hatay*, 2016, ss. 93-111.
- El-Beînî Hasan Emin, *Cebelü’l-Arab Safahâtü min Târîhi’l-Muvahhidîn ed-Duruz*, Beyrut 1985.
- Elik, Süleyman, “Lübnan Konsosiyonel Demokratik Siyasal Sisteminin Açmazları ve Başarısızlığı”, *Akademik Orta Doğu Dergisi*, C. 10, S. 2, 2016, ss. 32-56.
- Erdem, Gökhan, “Lübnan’da Şii Siyasi Hareketin Evrimi: Emel’den Hizbullah’a”, *The Turkish Yearbook of International Relations*, cilt:49, 2018, ss. 21-55.
- Karakışla, Mehmet Deniz, *1840-1861 tarihleri arasında Cebel-i Lübnan’da Dürzi-Marunî Çatışması ve Bu Çatışmanın Bölgeye Etkisi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2016.
- Karal, Enver Ziya, *Büyük Osmanlı Tarihi*, TTK Yayınları, C. II, Ankara.

- Kaya, İlker, “Lübnan’daki İslami Hareketler”, Strateji Düşünce ve Analiz Merkezi, İstanbul 2019.
- Kaya, Mustafa, “Lübnan Hizbullah’ının Tarihçesi”, <https://www.dunyabulteni.net/makale-yorum-1/lubnan-hizbullahi-nin-tarihcesi-h4221.html>, Erişim: 24.01.2020.
- Kenar, Ceren, *Ortadoğu’nun Prova Odası Olarak Lübnan*, Orsam Ortadoğu Analiz, Cilt: 6 Sayı: 61, Mart-Nisan 2014, ss. 82-83.
- Kevser, Azad, *Lübnan’da Toplumsal Yapının Devlet Yönetimine Etkisi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2008.
- Kuşoğlu, Baran, “Lübnan-Sedir Devrim’inden Arap Bahar’ına”, *Yasama Dergisi*, 2013 ss. 102-117.
- Küresel Aktörlerin Kıskaçında Lübnan*, Uluslararası Hak İhlalleri İzleme Merkezi, Rapor no:10, İstanbul 2013, ss. 25-26.
- Lübnan’daki Yahudilerin Tarihi, <https://www.wikizero.org/index.php?q=aHR0cHM6Ly90ci53aWtpcGVkaWEub3JnL3dpa2kvTCVDMYVCQ2JuYW4lMjdkYWtpX1lhaHVkaWxlcmluX3RhcmloaQ>, Erişim: 14.11.2019.
- Lübnan’da Devlet Dışı Aktör: Hizbullah, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/lubnanda-devlet-disi-aktor-hizbullah-429584.html>, Erişim: 30.01.2020.
- Muran, Aygül, “Hizbullah Devlet Olan Örgüt”, *21.YY Türkiye Enstitüsü Dergisi*, Özel Rapor 16, Haziran, 2013.
- Nas, Fethi, *Ortadoğu’da Etnik Ve Dinsel Bağlamda Göç ve Kimlik Sorunu*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla 2014.
- Orhan, Oytun ve Ayhan, Veysel, “2009 Lübnan Seçimleri: Kazananlar, Kaybedenler ve Türkiye”, Ortadoğu Stratejik Araştırma Merkezi (ORSAM), Rapor No: 4, Temmuz 2009, ss. 8-10.
- Örnek, Sedat Veyis, *Etnoloji Sözlüğü*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1971.
- Özdemirci, Ayşe Selcan, “Suriye İç Savaşı’nın Lübnan’a Etkileri (2011-2016)”, *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, C. 3, S. 2, ss. 76-105.
- Özşavlı, Halil, *Lübnan Ermenileri (1914-1939)*, Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2014.
- Özügurlu, Musa, “Lübnan’ı Anlamak 2: Lübnan Siyasetinde Kim Kimdir?”, <https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2017/11/11/lubnani-anlamak-2/>, Erişim:12.01.2020.
- Refik Hariri Kimdir? <https://www.mepanews.com/refik-hariri-kimdir-33880h.htm>, Erişim: 22.02.2020.
- Sağlam, Zeliha, “Türk Dış Politikasında Lübnan”, *İHH İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi*, sayı 07, 2014 ss. 1-9.
- Samur, Sabahattin, “Cebel-i Havran ’da Dürzîler ve Sultan Abdülhamit’in bunlarla ilgili Politikası”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Kayseri, 1994 ss. 399-408.

- Sever, Ayşegül, “Ortaklıkçı Kurgulanan Rejim Lübnan Cumhuriyeti”, *Karşılaştırmalı Siyasal Sistemler*, 2018, ss. 9
- Şahin, Kenan, “Bütünleşme Olgusunun Analiz Düzeyi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Ocak - Şubat 2018, C. 118 S. 232, ss. 81-96.
- Şöhret, Mesut, “Ulus Devletsiz Devlet Sistemi, Lübnan Modeli ”*Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Y. 5, S. 1, Haziran 2012, ss. 85-107.
- Tan, Muzaffer, “Geçmişten Günümüze Dürzilik”, *Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 2, Güz 2012, ss. 61-82.
- Taşpınar, İsmail , “Maruniler” *İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, C. 28, 2003, ss. 71-72.
- Toplumsal Bütünleşme Nedir, Ögeleri Nelerdir? <https://www.felsefe.gen.tr/toplumsal-butunlesme-nedir-ogeleri-nelerdir/>, Erişim: 19.01.2020.
- Turan, Namık Sinan, “Lübnan’da Ulusun İnşası Ve Ortak Tınının Üretimi -Rahbani Kardeşler Ve Feyruz”, *Ortadoğu Etütleri*, Temmuz 2011, C. 3, S. 1, ss. 193-228.
- Yetim, Mustafa, “Lübnan Siyasetinde Yenilenen Dönem ve Mişel Aun”, *ORSAM Ortadoğu Analiz*, Ocak-Şubat 2017, C. 9, S. 7, ss. 32-34.
- Ziya, Saliha, *Lübnan’da Dini Grupların Şekillenmesinde İç ve Dış Dinamikler*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010.
- “Lübnan'ın Siyasi Görünümü”, <http://www.mfa.gov.tr/lubnan-siyasi-gorunumu.tr.mfa>, Erişim: 8.01.2020.

HATAY MESELESİ BAŞLARKEN BİR TAŞRA KENTİ GAZETESİNE YANSIMALAR: BALIKESİR'DE TÜRK DİLİ GAZETESİ ÖRNEĞİ (1936)*

REFLECTIONS ON A PROVINCIAL CITY NEWSPAPER AS THE HATAY ISSUE BEGINS: THE SAMPLE OF TURKISH LANGUAGE (TÜRK DİLİ) NEWSPAPER IN BALIKESİR (1936)

Zeki ÇEVİK **

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received:16/12/2020 Düzeltme/Revised: 23/12/2020 Kabul/Accepted: 23/12/2020

Araştırma Makalesi/Research Article

Atıf / Cite as: Çevik, Z. (2020). Hatay meselesi başlarken bir taşra kenti gazetesine yansımalar: Balıkesir'de Türk Dili Gazetesi Örneği (1936). *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 213-228

ÖZ

Osmanlı Devleti döneminde “İskenderun Sancağı” (kısaca Sancak) olarak adlandırılan ve 1936 yılında Atatürk tarafından Hatay adı verilen bölge Mondros Mütarekesi sonrasında 9 Kasım 1918 tarihinden itibaren önce İngiliz birliklerince işgal edildi. Daha sonra bu bölge de dâhil Suriye ve Lübnan San Remo Konferansı'nda 25 Nisan 1920'de alınan kararla Milletler Cemiyeti yasaınının 22. Maddesi ile öngörülen Manda Sistemi'ne dayanılarak Fransa'ya bırakıldı. Milli Mücadele sırasında Türkiye ile Fransa arasında 20 Ekim 1921 tarihinde imzalanan Ankara Antlaşması ile Türkiye'nin güney sınırları tespit edilirken, bu bölge Türk toprakları dışında bırakılmış fakat özel bir statü kazanmıştı. Sancak bölgesi Misakı Milli sınırları içinde olmasına rağmen Milli Mücadele'nin henüz kesin bir sonuca ulaşmadığı bir sırada, Fransa ile savaşı sona erdiren bir antlaşma yapılırken bölgenin Anavatandan ayrı kalması kabul edilmek zorunda kalındı. 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Barış Antlaşması'nda da sınırların dışında kaldı. Suriye, Lübnan ve Sancak'taki Fransız Manda yönetimi 24 Temmuz 1922'de taraflar arasında imzalanan antlaşma ile karara bağlandı. Bu Manda yönetimi Milletler Cemiyeti tarafından 29 Eylül 1923'te tasdik edildi. Manda yönetiminin 1936'da sona ermesiyle ise Sancak, Türkiye'nin özellikle Atatürk'ün bizzat kararlı girişimleri ve yönlendirmesiyle bağımsızlık sürecine girmiştir. Türkiye'nin yürüttüğü bu kararlı politika sonucu Sancak, 12 Eylül 1938 tarihinde Hatay Cumhuriyeti adıyla bağımsız bir devlet oldu. Hatay 30 Haziran 1939 tarihinde de Anavatana kendi Meclisinin aldığı kararla katılmıştır. Bu çalışmada 1936 yılında Hatay ile ilgili gelişmelerin bir taşra kenti olan Balıkesir'de yayımlanan Türk Dili Gazetesi'ne nasıl yansıdığı ele alınıp incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Türkiye, Hatay Cumhuriyeti, Fransa, Milletler Cemiyeti.

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde” yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden” hiçbiri gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma “Etik Kurul İzni” gerektirmeyen bir çalışmadır.

** Prof. Dr.; Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Çağış Yerleşkesi, 10145-Altıeylül/Balıkesir, zcevik41@hotmail

ORCID: 0000-0002-3756-8738

EXTENDED SUMMARY

During the Ottoman Empire period, the region called "Iskenderun Sanjak" (shortly Sanjak) and called Hatay by Atatürk in 1936 was occupied by the British troops after the Armistice of Mondros on 9 November 1918. Later, Syria and Lebanon, including this region, were left to France on the basis of the Mandate System stipulated by Article 22 of the League of Nations law with the decision taken on April 25, 1920 in the San Remo Conference. During the National Struggle between Turkey and France, signed on October 20, 1921 Treaty of Ankara between Turkey's southern borders were detected, these regions have been left outside Turkish territory, but had won a special status. Although the Sanjak region was within the borders of the National Pact, at a time when the War of Independence had not yet reached a definite conclusion, when a treaty was made with France to end the war, the region had to be accepted to be separated from the Motherland. In the Lausanne Peace Treaty signed on 24 July 1923, it remained outside the borders. The French Mandate administration in Syria, Lebanon and Sanjak was concluded with the treaty signed between the parties on July 24, 1922. This Mandate administration was approved by the League of Nations on September 29, 1923.

In 1936 he started the confusion in the world and France during his talks with the Syrian Atatürk, established in Lausanne saw Straits System of Turkey will be shifted to a suitable environment occurs. The Government of Turkey also found in these business-related initiatives. Finally, this issue was discussed at the Montreux Conference (22 June-20 July 1936) and was allowed full control of the Strait in Turkey. Atatürk made his relatives sense that he would start the Sancak business when this job was finished. Thus Turkey, in contrast to France came to a point that can be addressed without international issues of Sandzak no shortage of Syria. The French-Syrian Treaty, which would put an end to the Mandate on September 9, 1936 and instead establish an alliance between the two sides, was initiated by the Syrian Ministers.

September 26, 1936 in the Council of the League of Nations meeting, Foreign Minister of Turkey Tevfik Rüştü Aras Iskenderun and Antakya population expressed the idea of granting authorization to see their own affairs. It was agreed by the Council on the subject to be discussed between the governments of France and Turkey. Turkey's ambassador to Paris, giving a note to the French Foreign Ministry on October 10, making a covenant with the people of Sandzak suggested similar to his covenant with those of the Syrian government. On October 22, the France-Syria Treaty was published. France-Regarding the Syrian Treaty, Atatürk said the following when opening the 5th Term of the Second Assembly Year of the Turkish Grand National Assembly on November 1, 1936: " Meanwhile, a major issue occupying our nation day and night is 'Iskenderun' and it is the destiny of its cool. We are obliged to dwell on this seriously and firmly. This is the only big issue between us and France, with whom we always attach great importance to friendship. Those who know the truth of this matter and those who love the right understand the severity and sincerity of our concern well, and of course they see it."

By the end of the Mandate in 1936 Sanjak, Turkey has entered the process of independence, especially with Atatürk personally committed to initiatives and guidance. Turkey's conduct as a result of this decisive policy Sanjak is an independent state with the name Republic of Hatay on September 12, 1938. Hatay joined the Motherland with the decision of its own Assembly on June 30, 1939.

In this study, how the developments regarding Hatay in 1936 were reflected in the Turkish Language (Türk Dili) Newspaper published in Balıkesir, a provincial city, was examined and examined. The Turkish Language (Türk Dili) Newspaper, published between May 16, 1926 and March 8, 1968, was reopened under the leadership of Cevdet Demiray on March 11, 1975, and closed on September 30, 1975, with no further publication. The first news about Hatay in the Turkish Language (Türk Dili) Newspaper started to appear in 1936. According to our findings, these news are between the dates of 7th November (October) 1936 and 31st of the First Law (December) 1936.

In Article 7 of the 1921 Ankara Treaty signed between France and the TBMM Government: "A special administrative procedure will be established for the İskenderun Region (Hatay). The people of this region of Turkish race will benefit from all kinds of organizations for the development of their culture. Turkish language will be the official language there. " This region was given a special status. In 1921, the purpose of this article Iskenderun Sanjak to Turkey in 1936, given that the right side is again reflected by a local newspaper reveals reasons on the agenda. The fact that the Hatay Issue was watched with enthusiasm at the very beginning in a provincial city newspaper located far from this region shows how important the issue is. At the same time, this study will prove also that public opinion in Turkey adopted such a national issue. The method to be followed is as follows: First, the developments regarding the region between 1918-1936 will be outlined in the Introduction section. Later, a short history of the Turkish Language (Türk Dili) Newspaper will be covered. The study will be completed with the Conclusion section after the chronological presentation of the news published in the Turkish Language (Türk Dili) Newspaper with the Hatay region in 1936. As a result, this study will make a small contribution to the fact that the Turkish Nation is sensitive and determined on national issues.

Keywords: Atatürk, Turkey, Hatay Republic, France, The League of Nations.

GİRİŞ

I. Dünya Savaşı içinde İngiltere ve Fransa gizli olarak imzaladıkları Sykes-Picot Antlaşması ile Ortadoğu bölgesini paylaşmışlardı. Bu anlaşmaya göre Suriye, Lübnan ve Çukurova dolayısıyla Sancak bölgesi Fransa'nın nüfuz bölgesine dâhil edilmiştir.¹ Fransa da bölgedeki hâkimiyetini sağlamlaştırmak amacıyla 27 Kasım 1918'de merkezi Beyrut'ta bulunan Fransız Yüksek Komiseri General Gouraud tarafından yayınlanan bir kararname ile "İskenderun Sancağı"nı kurmuştur. Bu kararname ile yönetim şekli ve kuralları Beyrut'taki Yüksek Komiserlik tarafından belirlenecek olan Sancak; idari merkezi İskenderun olmak üzere Antakya, Harim (Reyhaniye) ve Belen kazalarını da içine alan bölgede kurulmuştur.²

Hatay (Sancak) meselesinin çözümlenmesi, Atatürk'ün bir dış politika uygulaması olarak kendine has özellikler taşır. Hatay I. Dünya Savaşı sonrasında Fransa'nın işgali altına girdikten sonra işgale karşı mahalli bir direniş oluşturuldu. Bu direniş Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa liderliğinde başlayıp gelişen Milli Mücadele hareketiyle irtibat kurdu. Bu çerçevede Bölge Milli Mücadele hareketinin Güney Cephesi içinde yer aldı. Böylece bölgede işgalci güç olan Fransızlara karşı büyük bir mücadele verildi. Ancak Misak-ı Milli dâhilinde bulunan ve sınırları dâhilinde Türk çoğunluğunu barındıran Hatay, bu büyük mücadeleye rağmen o günkü şartlar çerçevesinde imzalanan 20 Ekim 1921 Ankara Antlaşması'yla Fransa'ya bırakıldı. Ancak Türkiye sınırları dışında kalan Hatay'a yine bu antlaşma ile özel bir statü tanınmıştı. Bu da Türkiye'nin ileride uygulayacağı Hatay'la ilgili politikasında elinde önemli bir koz oluşturacaktır.

1930'lu yıllarda, başta Lozan'dan arta kalan problemler olmak üzere iç ve dış meselelerini büyük oranda halleden Türkiye 1932 yılında Milletler Cemiyeti'ne girerek aktif bir şekilde uluslararası işbirliğine katılmaya başlamıştır, ilişkilerinde devletler hukukuna bağlılığı, antirevizyonist bir politika takip etmesi ve 1930'lu yıllarda ortaya çıkan İtalyan ve Alman tehlikesinin yarattığı konjonktür içinde Türkiye ile Batılı ülkeler arasında ilişkiler giderek gelişmiştir. Özellikle Almanya'da 1933'te Hitler'in iktidara gelmesiyle Fransa, Türkiye'yi kendisine yakın tutmak istemiştir. Bu çerçevede Fransa 1934 Balkan Paketi'ni desteklemiş, 1935 yılında İtalya'nın Habeşistan'a saldırması üzerine Türkiye, İngiltere ve Fransa ile birlikte Milletler Cemiyeti'nin yaptırımlarına katılmıştır. Bu olumlu gelişmeler içinde İngiltere ve Fransa'nın desteğini alan Türkiye, uluslararası hukuk kuralları çerçevesinde Boğazlarda kesin hâkimiyetini sağlayan Montreux Boğazlar Sözleşmesi'ni ilgili devletlere kabul ettirmiştir.³

Fransa'nın Suriye'de, dolayısıyla Hatay'da oluşturmuş olduğu manda yönetimine son vermesi kararından sonra Türkiye tarafından Hatay meselesi ustaca gündeme taşınmıştır. 1936 yılında dünyada karışıklıkların başladığı ve Fransa'nın Suriye ile görüşmeler yaptığı sırada Atatürk, Lozan'da kurulan Boğazlar Sisteminin Türkiye lehine değişeceği uygun ortamın oluştuğunu gördü. Nitekim dış politikadaki hedeflerin elde edilmesinde zamanlamanın önemini iyi bilen bir devlet adamı olarak Atatürk, Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin imzalandığı gün, yakın çalışma arkadaşlarına yeni ve yakın hedefin Hatay meselesinin çözümlenmesi olduğunu ifade etmiştir. Bunun üzerine daha sonra konu, Cumhurbaşkanı tarafından TBMM'nde dile getirilerek gündemin oluşturulması süreci başlatılmıştır. Bunun yanında Hatay meselesi planlı bir şekilde iç ve dış kamuoyunda gündem konusu haline getirilmiş ve tartışılmaya başlanmıştır.

¹ Ömer Kürkçüoğlu, *Türk İngiliz İlişkileri, (1919-1926)*, Ankara 1978, s.42; Yuluğ Tekin Kurat, *Osmanlı İmparatorluğunun Paylaşılması*, Ankara, 1986, s.19-20; Fahir Armaoğlu, *20.yy. Siyasi Tarihi (1914-1980)*, Ankara, 1987, s.126.

² Abdurrahman Melek, *Hatay Nasıl Kurtuldu*, Ankara 1986: TTK Yay. s. 11; Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar: Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu*, Çeviren: Şirin Tekeli, İstanbul 1994, s.185.

³ Geniş bilgi için bkz. *Montreux Boğazlar Konferansı Tutanaklar, Belgeler*, Çev.Seha L.Meray- Osman Olcay, Ankara, 1976.

Türkiye bundan sonra, inisiyatifi bizzat eline alan Atatürk'ün girişimleriyle gerek Milletler Cemiyeti nezdinde, gerek Sancak meselesi ile ilgili Fransa ile yürütülen ikili ilişkilerde, gerekse Sancak'ın geleceğinin şekillenmesi doğrultusunda kararlı ve tutarlı bir politika izlemiştir. Bu çerçevede belirlenen politika başta Atatürk olmak üzere Türk devlet adamlarınca o sırada Türkiye'nin jeopolitik ve jeostratejik konumu da çok iyi kullanılarak, gerek Milletler Cemiyeti nezdinde, gerek Fransa ile yürütülen ikili ilişkilerde, gerekse geleceğinin şekillenmesi doğrultusunda Hatay'da ısrarlı ve kararlı bir şekilde uygulanmıştır.⁴

9 Eylül 1936'da Manda'ya son verecek ve onun yerine iki taraf arasında ittifak kuracak olan Fransa-Suriye Antlaşması, Suriyeli Bakanlarca parafe edildi. 26 Eylül 1936'da Milletler Cemiyeti Konseyi'nin toplantısında, Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras İskenderun ve Antakya ahalisine de kendi kendini yönetme yetkisinin verilmesi düşüncesini dile getirdi. Bunun üzerine konunun Türkiye ile Fransa hükümetleri arasında görüşülmesi Konsey tarafından kararlaştırıldı. 10 Ekim'de Türkiye'nin Paris büyükelçisi Fransız Dışişleri Bakanlığı'na bir nota vererek, bu devletin Suriyelilerle yaptığı antlaşmaya benzeyen bir antlaşmayı Sancak halkı ile de yapmasını ileri sürdü. 22 Ekim'de Fransa-Suriye Antlaşması yayımlandı. Fransa-Suriye Antlaşması'yla ilgili olarak Atatürk 1 Kasım 1936'da TBMM'nin 5. Dönem 2. Toplanma Yılı'nı açarken şunları söyledi:⁵

"Bu sırada milletimizi gece gündüz meşgul eden başlıca büyük bir mesele, hakiki sahibi öz Türk olan 'İskenderun-Antakya' ve havalisinin mukadderatıdır. Bunun üzerinde ciddiyet ve katıyetle durmaya mecburuz. Daima kendisi ile dostluğa çok ehemmiyet verdiğimiz Fransa ile aramızda tek ve büyük mesele budur. Bu işin hakikatini bilenler ve hakkı sevenler, alakamızın şiddetini ve samimiyetini iyi anlarlar ve tabii görürler."

10 Kasım'da Fransa Dışişleri Bakanlığı, Türkiye'nin Paris Büyükelçiliğine Türk görüşüne karşı olumsuz bir cevap verdi ve bu nota alışverişi Kasım ayı boyunca sürüp gitti. Mücadele diplomatik alanda Paris ve Cenevre'de sürdürülürken, bin bir baskı altında bulunan Sancak Türklerinin maneviyatını yüksek tutmak için Atatürk'ün emriyle Genel Sekreter Hasan Rıza Soyak 28 Kasım 1936'da Dört Yol'da bulunan Tayfur Sökmen'e şu mektubu gönderir.

"Aziz Kardeşim... Telgraflarınızı, mektuplarınızı alıyorum; muntazam verdiğiniz malûmattan dolayı çok teşekkür ederim. Az ve dar zamanda yaptığınız işlerin çok büyük, davamıza pek faydalı olduğunu iftiharla söyleyebilirim; cidden şayanı tebriksiniz... Davamız iyi bir yoldadır; iyi kurulmuş ve her gün artan bir ısrarla takip edilmektedir. Meselenin Milletler Cemiyeti'ne intikâl etmesi ve intikal şekli başarılı neticeye doğru atılmış mühim bir adımdır. Fransızların teklifi, ricat için bir çıkar yol aramak düşüncesine müstenit olmasa bile, bize haklı davamızı, cihan umumi efkârı karşısında, bir kere daha açıklamaya fırsat verdiğinden dolayı çok faydalıdır. Milletler Cemiyeti'nde muarızdan fazla dost ve taraftar bulacağımıza kuvvetle inanıyoruz; neticeyi tam bir kalp rahatlığı ile bekleyebiliriz. Tabiidir ki, icap eden tedbirlerin hiçbiri ihmal veya imhal edilecek değildir; hatta ben bugünkü durum içinde, bütün tedbirlerimizi tatbik hususunda daha müsait bir saha ve hava bulacağımıza kaniyim. Netice alıncaya kadar oradaki baskının hafifletilmesi ve muhterem halka daha müsait bir yaşayış temini için teşebbüslerimizi bugünden itibaren şiddetlendireceğiz ve devamlı surette takip edeceğiz; bundan herkes emin olmalıdır. Sizin ve sayın arkadaşların en derin sevgi ve takdir duygularıyla gözlerinizden öper, mukaddes mücadelemizde her gün daha büyük muvaffakiyetlere ermenizi candan dilerim kardeşim."⁶

Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın İskenderun Sancağı (Hatay) meselesi konusunda Milletler Cemiyeti Genel Sekreteri'ne gönderdiği bir telgrafta özetle "Türkiye ile Fransa arasında Hatay konusunda bir ihtilafın olduğu muhakkaktır. Bu bakımdan 10 Aralık 1936'da

⁴ Atatürk'ün Hatay politikası hakkında geniş bilgi için bkz. Yusuf Sarınoy, "Atatürk'ün Hatay Politikası -I-(1936-1938)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 34, Cilt: XII, Mart 1996 ss. 3-65. ; Ercan Karakoç, "Atatürk'ün Hatay Davası", *Bilgi*, sayı 50, ss. 97-118; Bekir Tünay, "Atatürk ve Hatay", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 5, Cilt: II, Mart 1986, ss. 450-461.

⁵ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Hazırlayan: Nimet Arsan, C.I, Ankara 1981, s.392.

⁶ Tayfur Sökmen, *Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar*, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, basım yeri belirtilmemiş, Haziran 1999, s. 4-5.

toplancak olan fevkalade toplantıda; Türk ahalinin emniyetinin sağlanması hususunun gündeme alınması” istenmiştir. Fransa Türkiye'nin sert tutumu karşısında meselenin Milletler Cemiyeti Konseyi'ne götürülmesini teklif etmiş, Türkiye de bunu hemen kabul ederek 10 Aralık 1936'da Konsey'e bir muhtıra vermiştir. Böylece 14 Aralık'ta Konsey'de ilk görüşmeler başlamıştır. 16 Aralık'ta Konsey, uyuşmazlığın çözümü için bir rapor hazırlamak üzere Konsey'deki İsveç temsilcisi Sandler'i görevlendirilmiştir. Bunun üzerine Sandler 31 Aralık'ta Sancak'a varıp çalışmalarına başlamıştır. Bu arada Hatay bayrağının şekli bizzat Atatürk tarafından belirlenmiş ve Hataylılara armağan edilmiştir.⁷

Nihayet uygulanan bu politika ve Atatürk'ün planlı ve kararlı çalışmasının bir sonucu olarak Hatay meselesi Türkiye'nin istekleri doğrultusunda çözümlenmiş ve bağımsız Hatay Devleti kurulmuştur. Atatürk 10 Kasım 1938'de vefat ettiğinde bu şekilde bağımsızlığın kavuşmuş olan Hatay Cumhuriyeti yeni bir aşamaya gelmişti. Bundan sonraki aşama bağımsız Hatay Devleti'nin Türkiye'ye katılması olacaktır. Manda yasasına aykırı olmadığı için Milletler Cemiyeti Konseyi'nce onaylanmış olan bu çözüm Türkiye'nin diplomatik bir başarısı olarak ortaya çıktı. Suriye'nin bağımsızlığına kavuşması sürecindeki bu geçici çözüm Hatay'ın da Suriye sınırları içindeki dış işlerinde ona bağımlı durumunun son bularak tam bağımsızlığına kavuşmasını istemeye elverişli bir çözümdü. Atatürk, bu diplomatik faaliyetleri süresince Hatay'ın Türkiye'ye bağlanması gerektiği ile ilgili bilinçli olarak herhangi bir fikir beyan etmemiştir. Çünkü Hatay bağımsız olduktan sonra kaçınılmaz olarak Türkiye ile koordine içinde olacağı, bu çerçevede geleceğini kendisinin kararlaştıracağı, bu kararın da Türkiye'ye katılma şeklinde olacağı bir gerçektir. Nitekim Atatürk'ün ölümünden sonra Türk devlet adamları, yaklaşmakta olan bir dünya savaşı konjonktüründe Avrupa'daki siyasi ortamı da çok iyi değerlendirerek, bağımsız Hatay Devleti'nin Türkiye'ye katılmasının yolunu açmışlardır. Sonunda Hatay Devleti 29 Haziran 1939'da kendi iradesiyle kendini fesih ederek Türkiye'ye katılmıştır. Böylece Hatay Türkleri, Türkiye'nin kopmaz bir parçası olduklarını dünyaya göstermişlerdir.⁸

1. Türk Dili Gazetesi Hakkında Kısa Tarihçe

Balıkesir'de 16 Mayıs 1926 ile 8 Mart 1968 yılları arasında yayımlanan Türk Dili Gazetesi, 11 Mart 1975 yılında Cevdet Demiray'ın öncülüğünde tekrar açılmış, 30 Eylül 1975 tarihinde de bir daha yayım yapmamak üzere kapanmıştır.

16 Mayıs 1926-21 Mart 1951 tarihleri arasında gazetenin sahibi Hayrettin Karan'dır. 22 Mart 1951-29 Mart 1963 tarihleri arasında her türlü hak ve imtiyaz sahibi Cevdet Demiray olmuştur. 30 Mart 1963-8 Mart 1968 eşi Neziha Demiray yazı işlerini fiilen idare etmiştir. Daha sonra 11 Mart-30 Eylül 1975 yılına kadar Cevdet Demiray tekrar gazetenin idareciliğini üstlenmiştir. 1926-1931 yılları arası mesul müdürü İsmail Naci Kodanaz'dır (İlk altı ayında Vedat Örüç tarafından yapılmıştır). Bundan sonra Fuat Bilal (1935-1941), Hayrettin Karan (1946-1947), İsmail Kampus (1947-1962), Sevin Oral (1962-1966), Saim Duyum (1966-1968), bu görevlerde bulunmuşlardır. 1975 yılında da Cevdet Demiray sorumlu müdür olarak bulunmuştur.⁹

⁷ Mehmet Gönübol-Cem Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası(1918-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 1990, s. 128-129; İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları(1920-1945)*, C.I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1983, s. 534.

⁸ Adnan Sofuoğlu-Adil Dağistan, *İşgalden Katılıma HATAY "Atatürk'ün Dış Politika Zaferi"*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2008. s.111-112.

⁹ Geniş bilgi için bkz. Abdullah Yurdakök, *Balıkesir Basın Tarihi (1886-1991)*, Sonsöz Gazetesi ve İnce Ofset Tesisleri, Balıkesir 1992.

2. 1936 Yılında Türk Dili Gazetesi'ne Hatay (Sancak) İle İlgili Yansıyan Haberler

Türk Dili Gazetesi'nde Hatay (Sancak) ile ilgili ilk haberler 1936 yılında çıkmaya başlamıştır. Bu çalışmada 1936 yılı haberleri incelenmiştir. Tespitlerimize göre bu haberler 7 Birinci Teşrin (Ekim) 1936 tarihi ile 31 Birinci Kanun (Aralık) 1936 tarihleri arasındadır. Belirlenen bu haberler kronolojik sırayla verilmiştir.

7 Birinci Teşrin (Ekim) 1936 günü Türk Dili Gazetesi'nin birinci sayfasında konuyla ilgili ilk haberi görüyoruz. Verilen başlık büyük harflerle şöyledir¹⁰: *“İskenderun Türkiye'ye Bağlanmalıdır. En Makul Hareket Ancak Budur.”* Bu başlığın altında ise küçük harflerle *“Antakya'da Suriye'ye İlhak Kararını Protesto İçin Bütün Dükkânlar Baştanbaşa Kapatıldı”* denilmiştir. Beyrut'ta yayınlanan “Yıldız” Gazetesine dayanarak hazırlanan bu haber İstanbul kaynaklıdır. Adı geçen bu gazetenin son sayısında verilen bilgiler aynen veriliyor. Haberin bir bölümünde şu önemli bilgilere rastlıyoruz:

“...Suriye'ye istiklaliyet verildi. Fakat İskenderun Sancağı için şimdiye kadar hiçbir şey belli olmadığından dolayı Sancak Türklerinin kalplerinde bir endişe uyandı. Şüphesiz ki bu endişeyi izale edecek Fransa Devleti önderlerinin verecekleri adilane karar olacaktır. Taş ve toprağında Türk ruhu ve kundaktaki çocuklarında Türk duygusu olan ve binlerce yıl hür ve müstakil yaşamış olan Türk Milleti'nin ve devletinin tabi bir parçası sayılan İskenderun Sancağı Türkleri anayurda kavuşmak hususunda Fransa Hükümeti'nin vereceği kararı sabırsızlıkla beklemektedirler...”

M. Meydani tarafından kaleme alınan yazının sonu da şöyle bitiyor:

“...hür ve adaletperver Fransa Hükümeti'nin İskenderun Sancağı hakkında vereceği karar ancak ve ancak bu halkı Türk yurdunun anavatana ilhaki olmalıdır.”

7 Birinci Teşrin (Ekim) 1936 günü Türk Dili Gazetesi'nin üçüncü sayfasında ise yine konumuzla ilgili büyük harflerle şu başlık atılmış: *“Antakya ve İskenderun Türkleri Ne Halde?”* Bunun altına da küçük harflerle *“Mahkemeye Verilen Sancaklı Türkler”* başlığı atıldığını görüyoruz. Bu haberde 30 Ağustos Zafer Bayramı'nı kutladıkları için mahkemeye verilen Sancak gençlerinin mahkemesini dinlemek için iki bine yakın Türk geldiği, bunların çıkarken İstiklal Marşı söylediklerinden ve mahkemenin ertelendiğinden söz ediyor.

Yine aynı sayfada Antakya'da çıkan “Yeni Gün” gazetesinin 6.10.1936 tarihli sayısından bir alıntı yer alıyor. Bu haberin başında şunlar ifade ediliyor:

“Bilhassa son hafta içinde gerek şehrimizde gerek civar köylüler arasında şapka giyenlerin sayısı birdenbire artmaya başlamış ve şapkacı dükkânlarında hararetle bir alışveriş göze çarpmakta bulunmuştur. Dün şehirde esnaftan birçok kimselerle tanınmış ailelerden bazılarının daha şapka giydikleri memnuniyetle görülmüştür.”

Sancak Türkleri bu girişimleriyle Türkiye'de 1925'te kabul edilen Şapka İnkılabı uygulamasıyla anavatana bağlılık, yakınlık ve desteklerini göstermek istedikleri anlaşılıyor.

8 Birinci Teşrin (Ekim) 1936 günü Türk Dili Gazetesinin ilk sayfasında yine bu bölge ile ilgili başlık ve haberi görüyoruz:¹¹ Büyük harflerle : *“İskenderun İşçi Fransa ile İyi Bir Safhada...”* başlığının altında küçük harflerle şu ifadeler yer alıyor.:

“Fransa İskenderun'a Ait Vaatlerini Tamamen Yerine Getirecek... Uluslar Sosyetesinde Fransa Delegesi Dış Bakanımızla Olan Bu Husustaki Temaslardan Memnuniyetini Kaydetti.”

Londra kaynaklı radyodan alınan bu haberde uluslararası bir toplantıda Fransız delegesi Mösyö Viyeno bölge ile ilgili şunları söylemiş:

¹⁰ *Türk Dili*, 7 Birinci Teşrin (Ekim) 1936, s.1

¹¹ *Türk Dili*, 8 Birinci Teşrin (Ekim) 1936, s.1

“...İskenderun meselesinde Türkiye’ye vaat ettiğimizi yerine getirmeği taahhüt ediyoruz. Türkiye Dış İşleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ile bu hususta devam eden temaslarımızdan memnunuz. Ümit ederiz ki bu meselede Suriye Hükümeti de mümaşat gösterecektir.”

Tevfik Rüştü Aras’ın bir resmini de bulunduğu bu sayfada daha sonra Antakya’da çıkan “Yeni Gün” gazetesinde “Bu İş Sönmez” başlığı altındaki haberden alıntılar yer alıyor. Haberde Suriye’den gelen murahhas heyetin Antakya’da soğuk karşılandığından bahsediliyor.

14 Birinci Teşrin (Ekim) 1936 günkü Türk Dili Gazetesi’nin ilk sayfasında şu başlıklar atılmıştır:¹² Büyük harflerle “Antakya ve İskenderun Türkleri Ne Halde: Suriye Çerkesleri de İstiklal İstiyorlar” başlığının altında da küçük harflerle: “Fransa ile Suriye Arasında Bir Anlaşma Yapılarak İki Memleket Arasında Müzakere Edilecek Olan Meselenin Ana Hatları Çizilmiştir.” başlığı yer alıyor.

15 Birinci Teşrin (Ekim) 1936 günkü Türk Dili Gazetesi’nin ilk sayfasında da İstanbul ve Ankara’da alınan bilgiler kaynak gösterilerek şu başlıklar atılmıştır: Büyük harflerle: “Türk İskenderun ve Antakya’ya İstiklal Verilmesi Bir Haktır.” Altına da küçük harflerle: “Anayurdun Bütün İleriliğinden Hiçbir Zaman Geri Kalmak İstemeyen 20.000 Sancaklı Kardeşimiz Şapka Giydi” başlığı atılmış. Bu haberlerde geçen önemli bilgiler şöyledir:

“Antakya ve İskenderun Türklerinin idare şekilleri hakkında Fransa’ya verdiğimiz notanın metni anlaşılmuştur... Notada Suriye ve Lübnan’a verilen istiklalin İskenderun ve Antakya Türklerine de verilmesinin Türkiye, Suriye ve Fransa arasında anlaşma ve sevişme amili olacağı, sulhseverlik, anlaşma ve kardeşlik hislerinden mülhem olan Fransız siyasetinden bunu beklediğimiz bildirilmektedir... Sancak Ermenileri, Antakya ve İskenderun idaresinde Türk Mandasını istediklerini bildirmişlerdir.”

16 Birinci Teşrin (Ekim) 1936 günü Türk Dili Gazetesi’nin ilk sayfasında bu konudaki haber ise şöyledir:¹³ Büyük harflerle “Antakya ve İskenderun’da Hudutsuz Bir Heyecan Var. Yurttaşlarımız İstiklallerini Heyecanla Bekliyor” başlığı altında küçük harflerle: “Suriye Fevkalade Komiseri Hakların Mahfuziyetinden ve Sükûnetle Beklemenin Lüzumundan bahsetti.” başlığı yer alıyor.

İstanbul’dan hususi olarak alınan haberin önemli yerlerinde şu ifadeler geçiyor:

“Antakya ve İskenderun da Suriye ve Lübnan gibi istiklale kavuşması yolunda kuvvetli bir mantığa dayanan samimi notamıza Fransa’dan henüz bir cevap gelmemiştir... Halk gazete idarehaneleri önlerine toplanarak yeni bir habere intizardadır. Türkçe gazeteler daimi sükûnet tavsiye etmekte ve Yeni Gün: ‘Davamızı geciktirecek heyecanlara ve hareketlere meydan verilmemesi lehimize olacaktır’ demektedir... Türk Mandasını isteyen Aleviler ve Ermeniler şapka giymeye devam etmektedir. Şapkayı ilk giyen şoförler olmuştur. Şapkacı dükkânlarında günde en az 2000 şapka satılmaktadır.”

Yine 21 Birinci Teşrin (Ekim) 1936 günü Türk Dili Gazetesi’nin ilk sayfasında şu başlıklar göze çarpıyor:¹⁴ Büyük harflerle: “Antakya’daki Yurttaşlarımız Sükûn İçerisinde Neticeyi Bekliyorlar”, altında da küçük harflerle atılan manşetler var:

“Bir Arap Gazetesine Göre Türk Matbuatının Hücumu Üzerine Antakya’da Türkler Harekete Gelince Araplar da Mukabil Bir Nümayiş Yapmışlar..”

İstanbul radyosundan alınan haberde Fransa’nın Ankara Sefirinin Fransa-Suriye meselesinin müzakeresinde bulunarak Türkiye’ye döndüğü bildirilmiş. Sefir beyanatında Türkiye’nin Sancak ile ilgili notasının samimi olduğunu ve Fransızların nota müzakerelerini Ankara’da sürdürmeye karar verdiğini söylemiş. Bu haberin sonunda: “...Ankara müzakeresinin müsait bir hava içinde geçeceği umulmaktadır.” deniliyor.

¹² Türk Dili, 14 Birinci Teşrin (Ekim) 1936, s.1

¹³ Türk Dili, 16 Birinci Teşrin (Ekim) 1936, s.1

¹⁴ Türk Dili, 21 Birinci Teşrin (Ekim) 1936, s.1

Aynı yerde Antakya çıkışlı haberde yine şapka konusu yer alıyor ve haber şu cümleyle bitiyor:

“...Şapka giyimi hararetle devam ediyor. Fesliler pek az kalmıştır ki bunlar da mağazalarda şapka kalmadığından gecikmişlerdir.”

Bu sayfadaki haberin en sonunda “Elkabes” gazetesinin Halep muhabirinin bir haberine yer veriliyor. Burada Türkiye gazetelerinin bölge ile ilgili haberleri eleştiriliyor. Sancak'ta toplam nüfusun 210 bin olduğu bunun 145 bininin Arap olduğu iddia ediliyor. İskenderun Sancağında Türklerin 10 katı nüfusa sahip Arapların sabrının artık tükendiğinden söz ediliyor.

11 İkinci Teşrin (Kasım) 1936 günkü Türk Dili Gazetesi'nin ilk sayfasında Antakya'da Türklere yapılan baskılar manşete çıkıyor:¹⁵ İlk başlık büyük harflerle şöyle: “Suriye Heyetinin Bir Münasebetsizliği Daha: Antakya Sancak'ının Ayrılması İmkânsız İmiş!”, altında küçük harflerle ise başlığı atılmış:

“Türk Antakya İntihaba İştirak Etmeyeceğini Bildirdi... Erkek Lisesi Talebesi- Cumhuriyet Bayramı'nda Kapatılan Kız Lisesi Açılmadıkça Mektebe Devam Etmeyeceklerini Bildirdiler”

İstanbul radyosu kaynaklı bu haberde şunlar belirtiliyor:

“Fransız delegeşi ile konuşmak üzere alakadar makam Suriye'ye gitmiştir. Bu konuşmanın Cumhuriyet Bayramımızı kutladığı için kapatılan Kız Lisesini de alakadar ettiği anlaşılmaktadır. Erkek Lisesi grevinde ısrar etmektedir. Genç Türk talebeler kız arkadaşlarının kapanma emri geri alınmadıkça mektebe gitmeyeceklerdir... Suriye heyeti Antakya'ya bir beyanname dağıtmıştır. Bu beyanname Antakya Sancağının Suriye'den ayrılmasının imkânsız olduğu yazılmakta ve yakında yapılacak olan intihaba bütün Antakyalıların iştiraki istenmektedir. Türk Antakya'da bu beyanname büyük bir heyecan ve teessür uyandırmıştır. Antakyalılar hiçbir surette intihaba iştirak etmeyeceklerini bildirmişlerdir.”

12 İkinci Teşrin (Kasım) 1936 günkü Türk Dili Gazetesi'nin ilk sayfasındaki başlıklar şöyledir:¹⁶ Büyük harfli başlığa “Sancak'ta Alevilerle Suriyelilerin Mücadelesi...” yazılmış, altındaki küçük harfli başlık ise, “Tazyik Altında Bulunan Sancak'taki Kardeşlerimiz Büyük Bir Ümitle Neticeyi Bekliyorlar” şeklinde atılmıştır.

İstanbul radyosuna dayandırılan bu haberlerde şu ifadelerine yer almaktadır:

“Antakya'da Cumhuriyet Bayramımızın ikinci günü tezahürat yapan Sancaklı kardeşlerimizden dört kişi devriyeler tarafından dipçikle yaralanmışlardı.....Sancak'taki Alevilerle Suriyeliler arasında yeniden bazı hadiseler olmuştur...Bütün Sancaklı Türkler Suriye intihabına iştirak etmemeye karar vermişlerdir.”

15 İkinci Teşrin (Kasım) 1936 günkü Türk Dili Gazetesi'nin ilk sayfasında ise¹⁷ büyük harflerle: “Antakya ve İskenderun Davamız: Fransa Notamıza Cevap Verdi. Vekiller Heyeti de Toplandı.”, deniliyor. Bunun altında da küçük harflerle başlığını görüyoruz:

“Antakya ve İskenderun Belediye Azaları İntihaba Girmemek İçin İstifa Etiler. O Gün Hiç Antakyalı Evlerinden Çıkmayacak”.

İstanbul ve Ankara'dan alınan haberlere göre Türkiye'nin Fransa'ya verdiği notaya cevap Paris Büyük Elçimize bildirilmiş, o da bunu Hariciye Vekaleti'ne bildirmiştir. Bu haberlerin sonunda Beyrut radyosundan alınan bir habere göre ise Lübnan'a da istiklalinin verildiği yazılmıştır.

17 İkinci Teşrin (Kasım) 1936 günkü Türk Dili Gazetesi'nin ilk sayfasında ise şu manşetler atılmış:¹⁸ Büyük harflerle, “Sancak'ta Askeri Kuvvetler Yeniden Takviye Edildi..”

¹⁵ *Türk Dili*, 11 İkinci Teşrin (Kasım) 1936, s.1

¹⁶ *Türk Dili*, 12 İkinci Teşrin (Kasım) 1936, s.1

¹⁷ *Türk Dili*, 15 İkinci Teşrin (Kasım) 1936, s.1

¹⁸ *Türk Dili*, 17 İkinci Teşrin (Kasım) 1936, s.1

yazılmış, bunu altına da küçük harflerle, “*Sancak’taki Türklere İntihaba İştirak Etmedikleri İçin Makineli Tüfeklerle Ateş Edildi...*” cümlesi yazılmıştır. Tekrar büyük harflerle yazılan şu manşet var: “*Halkın Kurduğu Tek Cephe*”. Altına da küçük harflerle şunlar yazılmış:

“Kardeşlerimiz İntihabata İştirak Etmemek Azmi ve Müttehit Cephesi Karşısında Sancak’ta İşkence ve Tazyik Arttırıldı. Türkler Sandık Başına Zorlanıyorlar.”

Anadolu Ajansı’ndan alınan haberin bir yerinde şu çarpıcı cümleler var:

“...Cumhuriyet Bayramımızı kutlama törenine iştirak ettiği için kapatılan Türk Lisesinin maruz kaldığı bu haksız hareket köy mekteplerine varıncaya kadar sirayet etmiş ve greve iştirak eden talebenin sayısı iki bini geçmiştir.”

Yine aynı sayfada İstanbul radyosunun haberine dayanarak şu ifadelere yer veriliyor:

“Antakya şehrinin yüksek yerlerine makineli tüfenkler konmuş ve halkın üzerine ateş başlamıştır. Diğer taraftan zabita memurları Türk kardeşlerimizi süngülerle sandık başına zorla götürmek tazyikine devam etmektedirler. Bir taraftan da tevkifat devam etmektedir. Sancak’a yeniden asker yollanmıştır. Antakya Belediye Umum Müdürü ölmüştür. Bütün ısrarlara rağmen halk umumi boykot yapmış ve intihaba girmek için yemin etmiştir.”

18 İkinci Teşrin (Kasım) 1936 günkü Türk Dili Gazetesi’nin ilk sayfasındaki manşetler de şöyledir:¹⁹ Büyük harflerle: “*Sancak Havalisi Bir Harp Sahasına Döndü.*” Altına küçük harflerle: “*Antakya’daki Kardeşlerimiz, Zorbalıkla Rey Toplamak İsteyenleri Hep Birden Taşa Tuttular.*” Yine büyük harflerle manşetler devam ediyor: “*Tek Bir Türk Rey Vermedi...*” altında küçük harflerle şu ifadeler yer alıyor:

“Mebus İntihabı İçin Bir Reye 300 Suriye Lirası Veriyorlar. Rey Vermemekte Israr Eden Türklere İşkence Yapılıyor. Yeni Gün Gazetesi Kapatıldı...”

Bu sayfada İstanbul radyosu kaynaklı haberde şu bilgileri öğreniyoruz:

“Bugüne kadar Antakya’da ancak 90 kişi reye iştirak etmiştir. Bunlar da Hristiyan ve Ermeni’dir. Halk kiliseye toplanarak kendisine zorbalıkla rey verdirmek isteyenleri taşlamıştır. İskenderun ve Antakya hadiseleri tarihte eşine rastlanmayan bir hadise olarak geçecektir.”

19 İkinci Teşrin (Kasım) 1936 günkü Türk Dili Gazetesi’nin manşetleri aynı baskı ve zulmü yansıtır:²⁰

“Sancak İdaresi Ne Yapacağını Şaşırılmış Vaziyette...” başlığı büyük harflerle, “*Antakya’da Tazyik Devam Ediyor. Şimdiye Kadar Reye Ancak 200 Kişi İştirak Etti. Bunlar da Türklere Gayri Olanlardır.*” başlığı da küçük harflerle yazılmıştır.

Türk Dili Gazetesinin 20 İkinci Teşrin (Kasım) 1936 tarihli nüshasında baskıların devam ettiğinin haberleri var.²¹ Başlıklar şöyle: Büyük harflerle, “*Sancak Türkleri Yerine Reyler Suriyelilere Verdiriliyor..*” altında da küçük harflerle başlığı var:

“Sancak Türkleri Yapılan İntihap Rezaletlerini, İşkenceleri ve Haksızlıkları Suriye Yüce Komiserlik Nezdinde Protesto Etiler.”

Bu nüshanın birinci sayfasında Antakya’dan hususi olarak alınan haberde şunlar kaydedilmiş:

“Şimdiye kadar Fransızlara taraftar sayılan Arapların intihabattaki hareketleri ve Türk davasını kabul etmeleri Fransızları telaşa düşürmüştür. Fransız zabıtası, Alevilerin ileri gelenlerini tevkif etmiştir. Bunun üzerine Alevi gençleri bir nümayiş yapmışlar, Hükümet binasını taşıyarak Fransız jandarmalarını yaralamışlar ve içeri girip, mevkuf bulunan liderlerini alarak kaçmışlardır. Kırıkhan’da Ermeniler

¹⁹ *Türk Dili*, 18 İkinci Teşrin (Kasım) 1936, s.1

²⁰ *Türk Dili*, 19 İkinci Teşrin (Kasım) 1936, s.1

²¹ *Türk Dili*, 20 İkinci Teşrin (Kasım) 1936, s.1-3.

arasında kavgalar olmuştur. Türk davasını güden Hınçaklar ile Taşnaklar arasındaki arbedeler neticesinde iki taraftan da ölen ve yaralananlar vardır.”

Aynı nüshanın üçüncü sayfasında Anadolu Ajansı'ndan alınan bir haberde ise: “ ... *Sancak dâhilinde bulunan Ermenilerin büyük bir kısmı Sancak Türklerinin intihabata iştirak etmemek kararına iştirak etmektedirler...*” denilmektedir. Aynı sayfada İstanbul'dan alınan hususi haberde de: “....*Antakya ve İskenderun'daki halkın yüzde 95'inin intihabata iştirak etmemesi Fransızları sinirlendirmiştir.*” ifadeleri geçiyor.

Gazetenin 21 İkinci Teşrin (Kasım) 1936 günkü başlıkları da şöyledir:²² Büyük harflerle, “ *Sancak'ta Seçim Sona Erdi*”, altında ise küçük harflerle, “*Antakya- İskenderun ve Havalisinde İntihapta Kullanılan Reyler Yüzde On Bir Nispetindedir.*” manşetleri atılmıştır.

Türk Dili Gazetesinin 24 İkinci Teşrin (Kasım) 1936 tarihli nüshasındaki haberlerde bu davanın bütün Türkiye kamuoyuna mal olduğu işlenmiştir:²³ Ana başlık büyük harflerle şöyle atılmış: “*Antakya ve İskenderun Davamız*”. Haberde şu önemli vurgular yapılıyor:

“Antakya ve İskenderun meselesi bu hafta da Türkiye efkâr-ı umumiyesini aynı hareketle işgal etti. Suriye Sancak Türklerini zorla intihabata iştirak ettirmek için her türlü tazyiki yaptı. İrkdaşlarımız pek haklı olarak Suriye intihabına karışmayacaklarını söylediler ve bunu fiilen de gösterdiler....Sancak meselesi bizimle Fransa arasında halledilecek bir meseledir. Muahedelere riayetkâr olduğumu bildiğimiz Fransa'nın notamızı müsait bir şekilde karşılayacağını ümit etmek istiyoruz.”

Gazetenin 28 İkinci Teşrin (Kasım) 1936 günkü başlık ve haberde Türkler üzerinde Fransız baskısının sürdüğünü görüyoruz:²⁴ Başlık büyük harflerle şöyle: “ *Sancak Türkleri Şimdi de Asker Kuvvetiyle Zorlanıyor*”. Anadolu Ajansı'ndan alınan haber ise şöyledir:

“Sancak'ta sükûn henüz tamamiyle teessüs etmemiştir. Bazı muntkalarda seçime iştirak etmeyenler hakkında tazyik devam etmektedir. Bilhassa Antakya'nın on bir nahiyesi içinde seçime iştirak etmeyen Türklerin vaziyeti elimdir. Kermik, Reyhaniye şimalinde bazı muntkalarda Türkleri tedhiş için askeri kuvvetler toplanmaktadır.”

29 İkinci Teşrin (Kasım) 1936 günkü nüshada büyük harfli “ *Yeni Safha*” başlığı ile Falih Rıfka Atay'ın bir yazısına yer veriliyor.²⁵

Türk Dili Gazetesinin 1 Birinci Kanun (Aralık) 1936 tarihli nüshasında sür manşette büyük harflerle şu cümle verilmiş: ²⁶ “*Hatay Davası Milletler Cemiyeti'ne Havale Edildi*” Haberin sonundaki önemli cümleler şöyledir:

“... Hariciye Vekilimizin de işaret ettiği gibi henüz esaslı bir şekle bağlanmamış olan ve Türk Milleti'ni gece gündüz düşündüren bu tek milli mesele, Antakya ve İskenderun üzerindeki sarih hakkımızın Milletler Cemiyeti tarafından tanınacağına şüphe etmiyoruz.”

Ertesi günkü Türk Dili Gazetesinin manşetlerinde ise bölgede baskı heyecanın arttığı vurgulanıyor:²⁷ Büyük harflerle, “*Antakya ve İskenderun Türkleri Arasındaki Heyecan fazlaştı...*” altında küçük harflerle şu alt başlık atılmış:

“Müntehib-i Sanilerden İstifa Edenleri Köylerden Zorla Geceleri Kapalı Kamyonlarla Şehirlere Getiriyorlar. Milisler Silah Aramak Bahanesiyle Tazyiki Büsbütün Artırmışlardır...”

İstanbul'dan hususi olarak alınan haberin önemli kısımları ise şöyledir:

“Gelen haberlere göre Antakya ve İskenderun'da Fransızlar Türklere zulüm yapmaktadırlar. Bazı bahanelerle Türklerden yeniden vergiler alınmakta ve tevkifat yapılmaktadır. Antakya'ya 3 tank ve

²² *Türk Dili*, 21 İkinci Teşrin (Kasım) 1936, s.1

²³ *Türk Dili*, 24 İkinci Teşrin (Kasım) 1936, s.1

²⁴ *Türk Dili*, 28 İkinci Teşrin (Kasım) 1936, s.1

²⁵ *Türk Dili*, 29 İkinci Teşrin (Kasım) 1936, s.1

²⁶ *Türk Dili*, 1 Birinci Kanun (Aralık) 1936, s.1

²⁷ *Türk Dili*, 2 Birinci Kanun (Aralık) 1936, s.1

100 milis gelmiştir. Hükümetimiz bu vaziyet karşısında resmi ve mühim teşebbüslerde bulunacaktır. Antakya ve İskenderun'daki Ermenileri, Türklük aleyhine teşvik ederek bazı hadiselerle sebebiyet verilmek isteniyor.....Sancak'tan bildiriliyor. Sancak'ta yeniden intihap yapılmak isteniyor. Onun için Sancak mümessilleri Fransa'nın Suriye komiserliğine bir protesto gönderdiler... Bu münasebetle bütün Sancak'taki dükkânlar yeniden kapatılmıştır. Her taraf ıssız bir haldedir. Yeniden Antakya'ya gönderilmiş milisler camilere yerleştirildiler. Camiler telefonlarla kışlalara bağlandı. Yeniden seçilmiş olan müntehib-i saniler de istifa ediyorlar.”

3 Birinci Kanun (Aralık) 1936 tarihli gazetenin ana başlığında büyük harflerle bir soru sorulmuş:²⁸ “*Sancak İşî Milletler Cemiyeti'nin Bu Toplantısında Görüşülecek mi?*”. İstanbul radyosundan ve Anadolu Ajansı'nın dış haberlerinden yorumlar veriliyor.

Yine aynı nüshada dehşet verici manşetleri görüyoruz. Büyük harflerle verilen manşet şöyle: “*Türk Sancak Kan ve Ölüm Havası İçinde... Kardeşlerimiz öldürülüyor.*” Alt manşet ise küçük harfli ve şu şekilde veriliyor:

“Antakya'ya Dün Süngü Hücumu Yapıldı. Üç Kardeşimiz Feci Şekilde Öldürüldü... Taarruza Uğrayan Türklerden 50 Kişi de Aynı Suretle Süngü ile Yaralandı. Evler, Dükkânlar Yağma Ediliyor, Halk Heyecan ve Korku İçinde... Sancak'ta Örfî İdare İlan Edildi.”

5 Birinci Kanun (Aralık) 1936 tarihli gazetede örfî idare uygulamaları manşete çekilmiştir:²⁹ Büyük harflerle, “*Sancak'ta İdare-i Örfiden Sonraki Vaziyet...*” başlığını altında küçük harflerle şu manşet atılmıştır: “*Mahalli İdare Vaziyete Hâkim Olmak İçin Her Türlü Tedbir ve Tazyike Baş Vuruyor.*”

Anadolu Ajansı'ndan alınan habere göre baskı ve zulümden dolayı halkın bölgeden göç etmeye başladığı veriliyor.

8 Birinci Kanun (Aralık) 1936 tarihli gazetede ise “*Sancak'ta*” başlığı ile Falih Rıfki Atay'ın bir yazısına yer veriliyor.³⁰

Türk Dili Gazetesinin 10 Birinci Kanun (Aralık) 1936 tarihli nüshasının başlığında Türk Heyetinin Cenevre'ye gittiği haberi yer alıyor:³¹ Büyük harfli ana başlıkta, “*Antakya-İskenderun Davamız: Heyetimiz Hareket Etti*” deniliyor. Küçük harfli alt başlıkta ise, “*Milletler Cemiyeti'nde Davamızı Müdafaa Edecek Olan Heyet Dış Bakanımızın Riyasetinde Cenevre'ye Gitti.*” ifadelerine yer verilmiş.

Ertesi günkü gazetede Fransızların Sancak'ta askeri yığınak yaptığı bir soruyla manşete çekilmiş. Başlık büyük harflerle şöyle:³² “*Sancak'ta Hazırlık mı Var?*”. Altında küçük harfli şu alt başlık yer alıyor:

“Fransızlar Antakya ve İskenderun'a Kuvvet Sevketmeye Başlamışlar... Sancak İşinin Milletler Cemiyeti'nin Yapacağı Toplantıda Görüşülmesini İstedik. Hariciye Vekilimiz Riyasetindeki Murahhas Heyetimiz Pazar Günü Cenevre'de Bulunacak.”

İstanbul'dan hususi alınan haberin önemli bölümleri şöyledir:

“Gelen haberlere göre Fransızlar İskenderun'a kamyonlarla Fransız zabıtları, toplar ve tanklar göndermektedirler. Şimal hududuna da yüzelliliklerden Çerkez Receb'in idaresinde iki bölük süvari göndermişlerdir. Fransız kumandan ve erkân-ı harpleri İskenderun'da gizli bir toplantı yaparak görüşmüşlerdir.”

Aynı yerde Ankara radyosundan alınan bir haberi görüyoruz. Burada da şu önemli bilgiler yer alıyor:

²⁸ *Türk Dili*, 3 Birinci Kanun (Aralık) 1936, s.1

²⁹ *Türk Dili*, 5 Birinci Kanun (Aralık) 1936, s.1

³⁰ *Türk Dili*, 8 Birinci Kanun (Aralık) 1936, s.1

³¹ *Türk Dili*, 10 Birinci Kanun (Aralık) 1936, s.1

³² *Türk Dili*, 11 Birinci Kanun (Aralık) 1936, s.1

“...Fransız istihbarat bürosu Sancak'ta şapka giyenlerin aleyhinde çalışmalarına hız vermiş bulunmaktadır. Türkiye'den giden üç yobaz şapka aleyhinde propagandalar yaparak köyleri de şapka düşmanı yapmak için çalışmaktadır. Yanlarına 100 kadar sarık ve fes almışlardır. Antakya'nın dört köşesi askeri kordonla çevrilmiş bulunmaktadır. Sokaklardan süngülü askerler köşe başlarında nöbet bekleyen neferler hiç eksik olmamaktadır.”

12 Birinci Kanun (Aralık) 1936 Cumartesi günkü gazetenin ana başlığı büyük harflerle Sancak meselesinin ne zaman görüşüleceğine ilişkindir:³³ “Sancak İşleri Pazartesi Günü Görüşülecek...”

Yapılan görüşmeler hakkında ayrıntılı bilgiler 19 Birinci Kanun (Aralık) tarihli gazetede veriliyor:³⁴ Ana başlık büyük harflerle şöyle verilmiş: “Antakya- İskenderun Davamız Milletler Cemiyeti'nde”. Alt başlıkta ise küçük harfli şu ifadeler var:

“Konseyde Davamıza Dair Görüşmeler; Verilen Karar Nedir?... Tedbirleri Gayr-i kâfi gördük, Fakat Lehimizdeki Havayı Fransa ile Aramızda Başlayacak Olan Müzakereleri Bozmamak İçin Kararı Ret Etmedik.”

Geniş olarak verilen haberde Türk ve Fransız tezlerinin ne şekilde sunulduğu açıklanıyor. Daha sonra da Konsey İsveç delegesi Sandler'i Sancak meselesi hakkında mazbata muharrirliğine tayin ediyor. Sandler'in hazırladığı rapora yer veriliyor.

“Kabul Edilen Kararlar” başlığı altındaki bilgiler özetleniyor:

“Konsey son toplantısında İskenderun ve havalisine ait kararını vermiştir. Kararlar şöyledir: 1- Fransa-Suriye istiklal muahedelerinin Fransız meclisi tarafından meselenin halline kadar tasdik edilmemesi, 2- Fransız kuvvetlerinin Sancak'tan çekilmesi, 3- Sancak'a bitaraf müşahade heyeti gönderilmesi”

“Türkiye Müstenkif” başlığı altında da haber şöyle veriliyor:

“Kürsüye gelen Hariciye Vekilimiz Tevfik Rüştü Aras mazbata muharririne teşekkür etmiş ve heyetimizin bu rapor karşısında istinkâf rey (çekimser oy) vermeye karar vermiş olduğunu bildirmiş, mamefih dostane bir tarz-ı hal bulmaya gene de çalışacağını söyleyerek istinkâf sebebini anlatmıştır. Bundan sonra Konsey Türk murahhasının istinkâfına rağmen mazbata muharririnin raporunu ittifakla kabul etmiştir.”

22 Birinci Kanun (Aralık) 1936 tarihli Türk Dili Gazetesindeki ana başlıkta büyük harflerle şu manşeti görüyoruz:³⁵ “Sancak'ta Vergisini Veremeyen Halka Türlü Hakaretler Yapılıyor...”, altında da küçük harflerle şu başlık var:

“Antakya ve İskenderun'da Vergi Yerine Türk Kızları Alınıyor. Bütün Sancak Halkı Sokaklarda Dolaşan Fransız Askerlerine Bile Selam Vermek Mecburiyetindedir.”

Antakya ve İstanbul kaynaklı bu haberlerde Sancak'ta baskıların iyice arttığı 38 kişinin de tutuklandığı veriliyor. Ayrıca da Fransızların bölgede Ermenileri Türkler aleyhine kışkırttığı kaydedilmiştir.

Ertesi günkü gazetenin sür manşetinde ise yine büyük harflerle bir soru soruluyor:³⁶ “Fransızlar Sancak'ın İstiklalini Kabul Etmiyorlar mı?”, alt başlık da küçük harflerle şöyle veriliyor:

“Paris'te Türk- Fransız Murahhasları Arasında yapılan Müzakerelerin İlk Kısmı Bitmiştir. Alınan Netice Fransızların Bunu, Katiyen İmkânsız Bulmaları Merkezindedir...”

Anadolu Ajansı'na dayanan haberde şu bilgiler veriliyor:

³³ Türk Dili, 12 Birinci Kanun (Aralık) 1936, s.1

³⁴ Türk Dili, 19 Birinci Kanun (Aralık) 1936, s.1

³⁵ Türk Dili, 22 Birinci Kanun (Aralık) 1936, s.1.

³⁶ Türk Dili, 23 Birinci Kanun (Aralık) 1936, s.1

“Milletler Cemiyeti Konseyinin son müzakerelerine esas olan İskenderun hakkındaki Türk- Fransız müzakerelerine dün Paris’te tekrar başlanmıştır. Milletler Cemiyeti Sekreteri Sancak’a gidecek üç bitaraf müşahidin adlarını neşretmiştir. Norveçli, Hollandalı, İsviçreli olan bu müşahitler ikinci kanunun birinde İskenderun’da bulunacaklardır.”

Yine aynı yerde Paris radyosuna dayanarak bir haber görüyoruz. Burada da Fransızların İskenderun’da bulunan Türklerin serbest hareketlerine razı oldukları veriliyor.

24 Birinci Kanun (Aralık) 1936 Perşembe günü gazetenin ana manşetinde büyük harflerle:³⁷ *“Paris Konuşmalarına Dün Son Verildi...”* alt başlıkta da küçük harflerle: *“Murahhas Heyetimiz Sancak’ın Ayrılması İşinde Katiyet ve Israrla Durdular. Müzakerelerin Tekrar Başlaması İhtimali Kuvvetlidir.”* ifadelerine yer veriliyor.

Ertesi günkü Türk Dili Gazetesinde ise çok önemli bir toplantı başlığa çekilmiş:³⁸ Büyük harflerle ana başlık şöyle: *“Atatürk, İsmet İnönü ve Fevzi Çakmak’la İki Saat Görüştü...”* yine küçük harflerle alt başlıkta ise şu şekildedir:

“Sancak’ın İstiklali İşinde Hükümetimiz Şiddetle Israr Göstermektedir. Anlaşamamazlık Devam Ederse Yeni Bir Mesele Çıkabilir...”

Bu çok önemli toplantı sonrasında Türk Dili Gazetesinin 26 Birinci Kanun (Aralık) 1936 günü manşetleri de şöyle atılmış:³⁹ Büyük harflerle, *“Bizden Ne İstiyorlar Hakkımızı Almak İçin Kuvvetimizi Kullanmak mı, Hak ve Kuvvetimize Güveniyoruz.”*, altında da küçük harflerle şu ifadeler yer alıyor:

“Sancak’ta; Hatay Türklerine Ağır İşkencelerde Bulunulması İçin Tertibat Alıyorlar... Bayramda Matem Tutan Hatay’lılara Milis Zabıtlar Yakışmayacak Hareketlerde Bulundular. Suriye Askerleri de Rastladıkları Türkleri Tahkir Etiler...”

Anadolu Ajansından alınan haberlerde baskıların ayrıntıları veriliyor:

“...Fransız delegasyonunun Milletler Cemiyeti’nde Sancak’ta tazyik yapılmıyor demesine rağmen halka her türlü tazyik yapılmaktadır. Tahsildar istihbarat dairelerine çağırılarak Türk köylerinde olan alacakların derhal alınması için ne yapmak lazımsa yapmaları ve her türlü işkenceye başvurmaları için tavsiyede bulunulmuştur. Şapka giyen Türkler hakarete maruz kalmaktadır. Bayram matem tutan Antakya Türkleriyle alay etmek için birkaç milis zabiti ile altmış Suriye askeri önlerinde davul olduğu halde sokakları dolaşmışlar ve rast geldikleri Türkleri tahkir etmişlerdir....”

Ayrıca Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras ile murahhas heyetinin yurda dönmek için Paris’ten hareket ettikleri haberi veriliyor.

Ertesi günkü gazete başlıkları ve haberinde ise şu ifadeler yer alıyor:⁴⁰ Ana başlık yine büyük harflerle, *“Sancak’a Gidecek Olan Müşahit Heyet Dün Hareket Etti.”* Altında küçük harflerle, *“Milletler Cemiyeti Mehafili Vaziyetin Ehemmiyetine Binaen Heyetin Hemen Hareket Etmesi Lüzumunu Gördü...”* deniliyor.

1936 yılında Türk Dili Gazetesinde Hatay ile ilgili son haber ise 31 Birinci Kanun (Aralık) 1936 Perşembe gün verilmiştir.⁴¹ Bu haberin ana başlığı yine büyük harflerle, *“Parti Kamutay Grubunda Sancak Meselesi Görüşüldü”*, alt başlık ise küçük harflerle şu şekilde verilmiştir:

“ C.H.P. Kamutay Grubunun Dünkü Toplantısında Başvekil İsmet İnönü ve Şükrü Saraçoğlu Hükümetin Takipettiği Dış ve İç Siyasa Etrafında İzahat Verdiler”.

³⁷ *Türk Dili*, 24 Birinci Kanun (Aralık) 1936, s.1

³⁸ *Türk Dili*, 25 Birinci Kanun (Aralık) 1936, s.1

³⁹ *Türk Dili*, 26 Birinci Kanun (Aralık) 1936, s.1

⁴⁰ *Türk Dili*, 27 Birinci Kanun (Aralık) 1936, s.1

⁴¹ *Türk Dili*, 31 Birinci Kanun (Aralık) 1936, s.1

Anadolu Ajansı'ndan alınan haberde Hariciye Vekiline vekâlet eden o zaman ki Adalet Bakanı Şükrü Saraçoğlu'nun anılan toplantıda Hatay ile ilgili verdiği açıklamalar şöyle yer alıyor:

"...Vekil bundan sonra İskenderun ve Antakya vaziyetine temas ederek Beyrut Başkonsolosluğumuz tarafından Sakkak'ta yapılmış olan tahkikat raporunun esaslı kısımlarını anlatmış ve yılbaşı tatilini müteakip Sancak meselesi hakkında yeniden temasa gelinmesinin mevzu-ı bahs olduğunu söylemiştir."

Görüldüğü üzere bölgenin çok uzağındaki bir kentte Balıkesir'de yayımlanan Türk Dili Gazetesi'nde Hatay Meselesi çok yakından takip edilmiştir. Bu konudaki bütün gelişmeler iç ve dış kaynaklardan edinilen bilgilerle sıcağı sıcağına manşete çekilerek halka duyurulmuştur.

SONUÇ

Sancak (Hatay) meselesi, Atatürk döneminde Türkiye Cumhuriyeti'nin karşılaştığı dış politika olaylarının en çetinlerinden birisi olmuştur. Misak-ı Millî sınırları içinde olmasına rağmen Millî Mücadele yıllarının olumsuz şartlarından dolayı İskenderun mecburen Fransız idaresine bırakılmıştı. Ancak, daha sonra tekrar Hatay meselesine değinilmesine sebep olacak şartları da Türkiye, imzalanan anlaşmalara koymayı başardı. Türkiye'nin, Hatay davasına odaklandığı bir dönemde Doğu Anadolu'da bir isyanlar çıkacaktır. İngiltere ile Musul-Kerkük görüşmeleri yapılırken meydana gelen Şeyh Sait İsyanı gibi (1925), Hatay'ın anavatana katılma sürecinin son merhalelerinde de Tunceli'de Dersim İsyanı (1938–1939) patlak vermiştir. Fransa, İngiltere'nin Şeyh Sait İsyanı ile sağladığı avantajı elde etmeyi ummuş, ancak beklentisi gerçekleşmemiştir. Zira Türkiye, ne 1925 yılındaki gibi yeni kurulmuş ne de savaşlardan çıkmış yorgun ve hazırlıksız bir devlet idi. Nitekim Hatay, 21 yıl gibi devletlerin hayatında uzun sayılmayacak bir süreçten sonra Türkiye'ye yani anavatana katılmıştır. Türkiye, bu sürecin her aşamasında diplomatik görüşmeleri sürdürmüş, Milletler Cemiyeti kararlarına uygun davranmış, ama gerektiğinde bu kararları yine diplomasi yoluyla değiştirmiş, doğrudan güç kullanmadan, tabiri caizse "*kitabına uygun*" bir şekilde lehine sonuçlandırabilmiştir.⁴²

Hatay başarısı, Türkiye'nin "*Güç Kullanma*" stratejisinin başarılı olduğunu gösteren en önemli örneklerden de birisidir. Artan İtalyan ve Alman tehdidi dolayısıyla Fransa, milli çıkarları söz konusu olunca Suriye'nin bölgesel bütünlüğünden ziyade Türkiye'nin dostluğunu tercih etmiştir. Kısaca Türkiye, dünyadaki güç dengeleri bakımından zamanın güçlü bir devleti olan Fransa'ya karşı savaşmadan bir zafer kazanmıştır. Bütün bunlar olurken Atatürk, Hatay'ın anavatana katılması sürecinde de hastalığına rağmen kararlı bir mücadele örneği vermiştir.⁴³

Meselenin en karışık olduğu sıralarda, kendisine hastalığı dolayısıyla doktorların kesin dinlenme öğütledikleri bir dönemde, Mayıs 1938'de Mersin ve Adana'da askeri geçit törenlerini ayakta izlemiş ve türlü seyahatlerde bulunmuştur. Sonu bilinen bir hastalığa yakalanmasına rağmen gücü yettiğince Hatay meselesine eğilmiş, hükümeti daha etkili tedbirler almaya zorlamıştır. Bu açıdan bakıldığında Hatay'ın anavatana katılmasında O'nun rolü gerçekten çok büyüktür.⁴⁴

Fransa ile TBMM Hükümeti arasında imzalanan 1921 Ankara Antlaşması'nın 7. maddesinde: "*İskenderun Bölgesi (Hatay) için özel bir idari usul tesis edilecek, bölgenin Türk ırkından olan sakinleri kültürlerinin geliştirilmesi için her türlü teşkilatlanmadan faydalanacaktır. Türk dili orada resmi dil olacaktır*" denilerek aslında bu bölgeye özel bir statü

⁴² Baskın Oran, *Türk Dış Politikası*, C. I, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 291.

⁴³ Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 691; Celal Bayar, *Atatürk'ten Hatıralar, Anlatan: Celal Bayar*, 1955, Sel Yayınları, İstanbul, s. 88, 90.

⁴⁴ E. Karakoç, a.g.m., s. 113-114.

verilmişti. Bu çalışmada 1921 yılında alt yapısı hazırlanan Hatay meselesinin 1936 yılında tekrar gündeme alınması sırasında bu bölgeden çok uzakta bir kentin mahalli gazetesine nasıl yansdığı işlenmiştir. Balıkesir’de yayımlanan Türk Dili Gazetesinde 1936 yılında çıkan Hatay (Sancak) haberleri kronolojik olarak ve topluca verilerek görülmüştür ki; halk bu meselede çok hassastır ve olayları sığağı sığağına yakından takip etmektedir. Yine bu çalışma ile anlaşılıyor ki; böyle milli bir mesele Türkiye’de kamuoyu tarafından benimsenmiş ve desteklenmiştir. Sonuç olarak bu çalışmanın Türk Milleti’nin milli konularda ki hassasiyeti ve kararlılığına küçük de olsa bir katkı sağlayacağı düşünülmekte ve değerlendirilmektedir.

KAYNAKÇA

- Armaoğlu, Fahir, *20.yy. Siyasi Tarihi (1914-1980)*, Türkiye İş Bankası Yayını, Ankara, 1987.
- Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, Derleyen: Nimet Arsan, C.I, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayını, Ankara 1981.
- Bayar, Celal, *Atatürk’ten Hatıralar, Anlatan: Celal Bayar*, Sel Yayınları, İstanbul 1955.
- Gönlübol, Mehmet - Sar, Cem, *Atatürk ve Türkiye’nin Dış Politikası(1918-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1990.
- Karakoç, Ercan, “Atatürk’ün Hatay Davası”, *Bilig Dergisi*, Sayı 50, ss. 97-118
- Kurat, Yuluğ Tekin, *Osmanlı İmparatorluğunun Paylaşılması*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1986.
- Kürkçüoğlu, Ömer, *Türk İngiliz İlişkileri, (1919-1926)*, Ankara Üniversitesi S.B.F. Yayını, Ankara 1978.
- Melek, Abdurrahman, *Hatay Nasıl Kurtuldu*, Ankara 1986, Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Montreux Boğazlar Konferansı Tutanaklar, Belgeler*, Çeviren: Seha L.Meray- Osman Olcay, Ankara Üniversitesi S.B.F. Yayını, Ankara, 1976.
- Oran, Baskın, *Türk Dış Politikası, C. I*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.
- Sarınay, Yusuf, “Atatürk’ün Hatay Politikası -I- (1936-1938)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 34, Cilt: XII, Mart 1996 ss. 3-65.
- Sofuoğlu, Adnan - Dağıstan, Adil, *İşgalden Katılıma HATAY “Atatürk’ün Dış Politika Zaferi”*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2008.
- Soyak, Hasan Rıza, *Atatürk’ten Hatıralar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.
- Soysal, İsmail, *Türkiye’nin Siyasal Antlaşmaları(1920-1945)*, C.I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1983
- Sökmen, Tayfur, *Hatay’ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar*, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, basım yeri belirtilmemiş, Haziran 1999.
- Tünay, Bekir, “Atatürk ve Hatay”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 5, Cilt: II, Mart 1986, ss.450-461.
- Türk Dili Gazetesi*, 7 Birinci Teşrin (Ekim) 1936, s.1; 14 Birinci Teşrin (Ekim) 1936, s.1; 16 Birinci Teşrin (Ekim) 1936, s.1; 21 Birinci Teşrin (Ekim) 1936, s.1; 11 İkinci Teşrin (Kasım) 1936, s.1; 12 İkinci Teşrin (Kasım) 1936, s.1; 12 İkinci Teşrin (Kasım) 1936, s.1; 15 İkinci Teşrin (Kasım) 1936, s.1; 17 İkinci Teşrin (Kasım) 1936, s.1; 17 İkinci Teşrin (Kasım) 1936, s.1; 18 İkinci Teşrin (Kasım) 1936, s.1; 19 İkinci Teşrin (Kasım) 1936, s.1; 20 İkinci Teşrin (Kasım) 1936, s.1-3; 21 İkinci Teşrin (Kasım) 1936, s.1; 24 İkinci Teşrin (Kasım) 1936, s.1; 28 İkinci Teşrin (Kasım) 1936, s.1; 29 İkinci Teşrin

(Kasım) 1936, s.1; 1 Birinci Kanun (Aralık) 1936, s.1; 2 Birinci Kanun (Aralık) 1936, s.1; 3 Birinci Kanun (Aralık) 1936, s.1; 5 Birinci Kanun (Aralık) 1936, s.1; 8 Birinci Kanun (Aralık) 1936, s.1; 10 Birinci Kanun (Aralık) 1936, s.1; 11 Birinci Kanun (Aralık) 1936, s.1; 12 Birinci Kanun (Aralık) 1936, s.1; 19 Birinci Kanun (Aralık) 1936, s.1; 22 Birinci Kanun (Aralık) 1936, s.1; 23 Birinci Kanun (Aralık) 1936, s.1; 24 Birinci Kanun (Aralık) 1936, s.1; 25 Birinci Kanun (Aralık) 1936, s.1; 26 Birinci Kanun (Aralık) 1936, s.1; 27 Birinci Kanun (Aralık) 1936, s.1; 31 Birinci Kanun (Aralık) 1936, s.1.

Yerasimos, Stefanos, *Milliyetler ve Sınırlar: Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu*, Çeviren: Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.

Yurdakök, Abdullah, *Balıkesir Basın Tarihi (1886-1991)*, Sonsöz Gazetesi ve İnce Ofset Tesisleri, Balıkesir 1992.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA ALMANYA'NIN EGE ADALARI'NI İŞGALİ HAKKINDA TÜRK BASININDAKİ HABERLERİN İNCELENMESİ*

THE EVALUATION OF THE NEWS IN THE TURKISH PRESS ABOUT GERMANY'S OCCUPATION OF AEGEAN ISLANDS IN THE SECOND WORLD WAR

Çağhan SARI**

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 15/12/2020 Düzeltme/Revised: 26/12/2020 Kabul/Accepted: 27/12/2020

Araştırma Makalesi/Research Article

Atf / Cite as: Sarı, Ç. (2020). İkinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın Ege Adaları'nı işgali hakkında Türk basınındaki haberlerin incelenmesi. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 229-248.

ÖZ

İkinci Dünya Savaşı hakkında Türkiye'de yapılan çalışmaların en önemli kaynaklarından bir basındır. Türk toplumu savaş yıllarında ülkenin de kaderini etkileyen cephelerdeki hadiseleri ve konferansları basından takip etti. 1941'de Balkanlarda yaşanan gelişmeler üzerine SSCB'ni işgaline hazırlanan Almanya, "Barbarossa" planını erteledi. Ordularının yönünü Balkanlara çevirerek, Yugoslavya ve Yunanistan'ı işgal etmiştir. Alman ordusu, Türk-Yunan sınırına dayanırken Türkiye, olası bir Alman saldırısı karşısında teyakkuz durumundaydı. Yunan direnişine yardımcı olan İngiliz birliklerini püskürtmek ve güney kanadını tamamen güvenceye almak için Alman birlikleri Ege adalarının işgaline başladı. 25 Nisan 1941'de Taşoz, Semadirek'i işgal etti. Limni ve Midilli'nin ardından 5 Mayıs'ta Sakız adasına çıkan Almanlar, Girit'in işgali için 20 Mayıs'ta "Merkür Operasyonu"nu başlatarak, o zamana değin en büyük hava indirme harekâtına başladı. Ege adalarının Almanya tarafından işgali, savaşın Akdeniz'deki seyri hakkında birçok spekülasyona neden oldu. Türk basınında da Almanya'nın sonraki hedefinin Türkiye veya Kıbrıs olacağı şeklinde değerlendirmeler yayınlandı.

Bu makalede, Alman birliklerinin Ege adalarına çıkarma yaptığı zaman diliminden başlayarak Girit muharebesini takip eden süreçte, Türk basınında yayınlanmış haber ve köşe yazıları incelenmiştir. Çalışmada izlenen yöntem, gazete haberleri üzerinden hadisenin izlenişi yerine her bir gazeteye alfabetik sırayla başlık açılarak hadise üzerine yayınlanan haberlerin mukayeseli incelenmesidir. Bu doğrultudaki çalışma, 1941 Nisan ve Mayıs dönemini kapsamaktadır. Çalışmada, dönemin yedi başat gazetesinden, ege adalarının işgali ile ilgili telif ve tetkik eserlerden istifade edilmiştir. Türk basınında çıkan haberlerin dış kaynaklı olduğu ve yayıncı görüşlerinin haberler üzerindeki etki oranı ortaya koyulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İkinci Dünya Savaşı, Ege Adaları, Girit, Türk Basını, Türk Dış Politikası

EXTENDED SUMMARY

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında "Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde" yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan "Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden" hiçbiri gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma "Etik Kurul İzni" gerektirmeyen bir çalışmadır.

** Öğretmen; Acarkent Doğa Anadolu Lisesi, İstanbul/Türkiye, caghansari@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1851-6123

Press about the Second World War is one of the most important factors in studies in Turkey. The Turkish public has followed the developments and conferences in the war from the press. Following the developments in the Balkans in 1941, Germany postponed the 'Barbarossa' plan. He turned his armies to the Balkans, occupied Yugoslavia and Greece. The German army reached the Turkish-Greek border. Turkey, was on guard against a possible attack by the Germans. German troops began to occupy the Aegean islands in order to repel British troops aiding the Greek resistance and to fully secure the southern flank. On April 25, 1941, Thassos and invaded Samothrace. After landing on the island of Chios on 5 May after Limnos and Mytilene the Germans started the 'Mercury Operation' on 20 May for the invasion of Crete, and started the biggest airborne operation up to that time. The German invasion of the Aegean islands caused much speculation about the course of the war in the Mediterranean. The Turkish press also Germany's next attack targets in Turkey or Cyprus in the form of assessment would be published. The content of the study covers the occupation of the Aegean islands by German armies. Seven major newspapers published in the Turkish press during the period of April and May 1941 were analyzed in alphabetical order. The newspapers were obtained from the Gazette Department of the Beyazıt State Library and twenty-two notebooks were scanned. Spelling corrections were not made in the headlines and columns transferred from newspapers. News and columns published in the Turkish press were examined. Turkish-German relations with the Second World War for the purpose of research in Turkey was prepared to contribute to the literature. The sources of this study are academic books and academic articles besides the examined newspapers. The importance of this study is to reveal the approach of the Turkish press to the Aegean Islands during the Second World War. The first newspaper examined is Akşam newspaper. The owner of the Akşam Newspaper is Necmeddin Sadak and its editor-in-chief Hikmet Feridun Es. The first issue of Akşam newspaper examined was dated April 6, 1941. The newspaper reported the war news in this issue before other newspapers. Akşam newspaper gave the first news about the occupation of Limnos and Samothrace islands on the homepage on April 23. With the news that Crete fell on May 30, Necmeddin Sadak wrote in her article in the first column that the Germans could reach Cyprus first through Crete and then to Syria, or Crete could make a springboard for Egypt. The second newspaper examined is the Cumhuriyet newspaper. The owner of the newspaper is Yunus Nadi. A pro-axis editorial policy was pursued. Retired General Hüseyin Erkilet was evaluating the news about the war in the newspaper. On May 28, Erkilet wrote one of the most remarkable articles about the war, that the German army must defeat Britain this year, and that the United States could be involved in the war within six months to a year. The third newspaper analyzed is the Son Telgraf newspaper. Son Telgraf, owned by Ethem Izzet Benice, was a newspaper known as the pro-Allies. On April 29, Ethem Izzet Benice, in his article as the newspaper's editor-in-chief, evaluated the start of the German occupation of the Aegean islands. In the issue of May 25, the lack of a notification from German official authorities until that date was interpreted as "The Germans did not succeed, or they would not have remained silent until this time." On June 3, Ethem Izzet Benice claimed that Syria was the target after Crete. The fourth newspaper examined is Tasviri Efkar. In Tasviri Efkar newspaper, which was published by Velit Ebüzziya, son of Ziyat Ebuzziya, retired General Ali İhsan Sabis, a pro-Axis, was writing the war evaluation articles. Sabis put forward the thesis that the next target of the Germans would not be Cyprus but the African front, and that the goal of seizing Suez might be the priority. The fifth newspaper examined is Ulus newspaper. Ulus newspaper had determined its publishing approach in line with the government's line. Lead author Falih Rifki Atay was sympathetic to the Allies, but approached issues to a certain extent. In its 25 May issue, Ulus newspaper wrote about the possibility that the Germans could leave the Aegean islands to the Bulgarian. The sixth newspaper examined is Vatan. The newspaper, owned and edited by Ahmet Emin Yalman, was on the side of the Allies. On May 27, Yalman wrote in her column, following Churchill's statement, that even if the loss of Crete would mean a partial loss of dominance in the Eastern Mediterranean, the democracy bloc should not be hopeless. In the newspaper Vatan on June 2, İhsan Boran predicted that the Germans' next target would be Libya or Malta. The seventh newspaper examined is Yeni Sabah. Murat Sertoğlu was the editor-in-chief of Yeni Sabah newspaper, owned by Cemalettin Saraçoğlu. The editor of the newspaper was Hüseyin Cahit Yalçın. Yeni Sabah newspaper had an attitude against both the Nazis and the Soviet Union. As a result of the inspected newspapers, the way Turkish press reports on the occupation of the Aegean islands and the authors' approach to the events came together at least in common. Ulus and Akşam newspapers made an effort to maintain an impartial and simple line. Different news were seen in Cumhuriyet and Vatan newspapers, while duplicate news and unconfirmed news were observed in other newspapers. all military writers, after the invasion of crete is of the opinion that the not of attack Turkey. Another point where newspapers differ from each other is the way political and private names are written. For example, in some newspapers the British General Freiberg was written as Freyberh, in some newspapers the Greek government was mentioned as Elen. While it was understood that the Turkish media reported on the invasion of the Aegean Islands on a small scale, it was seen that they detailed the Cretan war.

Key Words: Second World War, Aegean Islands, Creta, Turkish Press, Turkish Foreign Policy

GİRİŞ

Türkiye, tüm baskılara rağmen İkinci Dünya Savaşı'na fiilen katılmamış olsa da daima teyakkuz halinde olmuş ve savaşın sebep olduğu ekonomik tahribattan nasibini almıştır.¹ SSCB'ye saldırmadan önce Balkanlara girerek Yugoslavya ile Yunanistan'ı işgal eden Almanya ve Alman yanlısı politika izleyen Bulgaristan, Trakya sınır güvenliğini tehdit etmiştir. Türkiye'nin güney sınırında yine Almanların kontrolündeki Vichy Fransa'sına bağlı Suriye ve Irak'ta Mihver taraftarları ile Müttefiklerin yanında yer tutmayı tercih edenler arasındaki silahlı mücadeleler yaşanmıştır. İran'da Alman sempatisini Şah etkisiz kılınp ülke SSCB tarafından işgal edilmiştir. SSCB ile savaş içerisinde dalgalanan ve savaş sonunda gerilen ilişkiler, doğu sınırında da tedirginlik yaratmıştır. Sınırlarından savaşla çevrilen Türkiye'nin sürdürdüğü dış politikasında, ne olursa olsun savaş dışında kalma prensibi tatbik edilmiştir.² Tarafların ittifak tekliflerini diplomasinin beraberinde getirdiği ölçütler çerçevesinde geri çeviren Türkiye, Müttefiklerin tekliflerine öncelikli askeri yardım koşulunu ileri sürmüştür.³ Almanya'nın karşılığında toprak vaat ettiği ittifak taleplerine de olumsuz yanıt verilmiş,⁴ ticari ilişkiler sürdürülüp Türk-Alman saldırmazlık antlaşması imzalanmıştır.⁵ Türkiye'nin jeopolitik konumu, savaşın tarafları için önem arz etmiş, Müttefikler, Almanya'ya Balkanlar üzerinden ikinci bir cephe açmak, kısaçak harekâtıyla SSCB'nin yükünü azaltarak Almanya'ya yürümek planını yapmışlardır. Almanya, Türkiye'yi Mihver saflarına çekerek, Ortadoğu petrollerine ulaşmak, İngiltere'nin sömürge yollarını kesmek, SSCB'nin Kafkas petrollerini ele geçirmek düşüncesi içerisindedir.⁶ Ayrıca Alman komuta kademesinde Türkiye'nin işgali ihtimali de değerlendirilmiştir. Fakat nihayet, eğer ittifak sağlanamıyorsa Türkiye'nin tarafsızlığının korunması görüşü ağır basmıştır.⁷

İttifak teklifleri, ticari ilişkilerin sürdürülmesi, tarafsızlık ilkesinin muhafaza edilmesi, ülke toprakları üzerinden transit geçiş, üs kurma talepleri, Türkiye'nin dış politikasındaki başlıca meselelerdir. Türkiye'nin dış politikasını meşgul eden meselelerden biri de Ege adalarıdır.⁸ Daha önce Almanya'nın ve İngiltere'nin ittifak tekliflerinde Türkiye'ye önerilen Ege adaları, Alman ordularınca 1941 ilkbaharında Girit'le beraber işgal edilmiştir. Ege adalarının işgal edilme süreci Türk basınında takip edilmiş ve gazetelerde savaş üzerine değerlendirmeler kaleme alan yazarların gündemine girmiştir.

1. İkinci Dünya Savaşı ve Alman Ordularının Ege Adalarını İşgali

Birinci Dünya Savaşı'ndan yenilgi ile çıkan Almanya, iktisadî ve istikrarsızlık sorunlarıyla boğuştu⁹. Hiperenflasyon ve 1929 Bunalımı ile özetlenen ekonomik sıkıntılarla

¹ Yalta Konferansında kurulacak Birleşmiş Milletler'e 1 Mart 1945 tarihine kadar Almanya'ya savaş ilan etmiş ülkelerin katılması yönünde karar alınması üzerine Türkiye, Mihver Devletleri'ne 23 Şubat 1945'te savaş ilan etmiş, ancak herhangi bir cephede çarpışmalara katılmamıştır.

² Hüner Tuncer, *İsmet İnönü'nün Dış Politikası (1938-1950)*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2012, s.46; İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si*, c.I, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s.181-189; Mustafa Ekincikli, *İnönü-Bayar Dönemleri Türk Dış Siyaseti*, Berikan Yayınevi, Ankara 2002, s.27; Mücahit Özçelik, 'İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Politikası', *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 29 (2010/2), s.253-269.

³ M. Ekincikli, *İnönü-Bayar...*, s.57; Tuncer, *İsmet İnönü'nün...*, s.121-126.

⁴ Necdet Hayta, *İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Ege Adaları Sorunu*, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c.XII/S.36, s.818; Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, c.IV/I, Bilgi Yayınevi, Ankara 1999, s.140-141; Sezen Kılıç, *Hitler'in Gizli Dosyalarında Türkiye*, İlgü Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2012, s.401-402.

⁵ M. Özçelik, 'İkinci Dünya Savaşı'nda...', s.259; Selim Deringil, *Denge Oyunu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007, s.141.

⁶ Baki Öz, *Bıçağın Sirtında Siyaset*, Can Yayınları, İstanbul 1996, s.104; S. Deringil *Denge Oyunu...*, s. 141.

⁷ B. Öz, *Bıçağın Sirtında...*, s.106; İ. Tekeli ve S. İlkin, *İkinci Dünya...*, s.448.

⁸ Necdet Hayta, *1911'den Günümüzde Ege Adaları Sorunu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015, s.157-159.

⁹ Ayrıntı için bkz: Colin Storer, *Weimar Cumhuriyeti'nin Kısa Tarihi*, çev. Sedef Özge, İstanbul 2015; William L. Shirer, *Nazi İmparatorluğu*, C. I, çev. Rasih Güran, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2002.

ülkede aşırı siyasi hareketler çıktı. 1933 yılında NSDAP, Almanya’da iktidara geldi ve Adolf Hitler şansölye oldu.¹⁰ Almanya’da kısa sürede gücünü pekiştiren Hitler, faşist-ırkçı, totaliter bir rejim kurdu ve bu rejime III. Reich denildi. Versailles barış anlaşmasının dayattığı sınırlamalar kaldırıldı ve Lebensraum, yani yaşam alanı kelimesiyle ifade edilen yayılmacı politikaya girildi.¹¹ Almanya’nın yayılmacı politikasının 1938’deki Avusturya’yla birleşme ve Çekoslovakya’nın ilhaki basamaklarında barışı koruma tavrını güden İngiltere ile Fransa, Almanya’nın Danzig koridoru için Polonya’ya saldırması halinde Polonya hükümetine güvence verdi. 1 Eylül 1939’da Almanya, Polonya’ya saldırdı. İngiltere ve Fransa, verdikleri güvenceye uyarak Almanya’ya savaş açtı.¹² Böylelikle Avrupa’da kalıcı olması öngörülen barış, yirmi yıl sonra bozuldu. Almanya, üç hafta içerisinde Polonya’yı saf dışı bırakırken, ideolojik olarak taban tabana zıt SSCB’yle saldırmazlık anlaşması imzaladı, Polonya’nın doğu bölgelerini SSCB’ne bıraktı. Ardından Danimarka, Norveç, Lüksemburg, Belçika, Hollanda ve Fransa işgal edildi. 1940 yılının ortalarına gelindiğinde batı Avrupa’da Almanya’nın karşısında sadece İngiltere ve İngiliz sömürge bölgeleri kalmış oldu.¹³ Almanya’nın Fransa’yı saf dışı bırakmasının kesin olduğu sırada Avrupa’daki bir başka faşist ülke İtalya da Fransa’ya savaş açtı. Balkanlarda Arnavutluk’u işgal eden, kuzey Afrika’da da Libya’yı sömürgesi tutan İtalya, Doğu Akdeniz’le öteden beri ilgilenmekte idi. İtalya’nın Yunanistan’a saldırması ile savaş, Adriyatik’ten Ege denizine sıçradı. Kuzey Afrika’da İngiliz kontrolündeki Mısır istikametine doğru taarruza geçen İtalyanlar hem bu cephede hem de Yunan cephesinde başarı sağlayamadılar.¹⁴ İngiltere’yi ‘Sea Lion’ harekâtıyla istila etmeyi tasarlayan Almanya, Manş denizi üstündeki hava savaşında muvaffak olamayınca, istiladan vazgeçti. İngiltere’yle çarpışmalar sömürge bölgelerine yayıldı. Almanya, İtalya’nın Afrika’daki durumunu korumak için bir mekanize kolorduyu kuzey Afrika’ya gönderdi.

Hitler, 1941 yılında yönünü ideolojik düşmanı SSCB’ne çevirdi. Sovyet ordularını hazırlıksız yakalamak için ‘Barbarossa’ planı hazırlanırken, Macaristan, Slovakya, Romanya ve Yugoslavya Mihver’e katıldı. Fakat 26 Mart 1941’de Yugoslavya’da Alman karşıtı bir darbe oldu, Yugoslavya Mihver’den ayrıldı.¹⁵ İtalyanlara karşı başarılar kazanan Yunanistan da İngiliz yardımını ülkesine kabul etti.¹⁶ İlkbahar aylarında yapılması planlanan ‘Barbarossa’ harekâtı ertelendi. Almanya güneydoğu kanadını güvenceye almak için 6 Nisan’da Yugoslavya ve Yunanistan’a savaş açtı.¹⁷ Aynı gün, Luftwaffe,¹⁸ Belgrad’ı bombaladı, Alman motorize birlikleri Pella ve Kiris bölgesi ile Bulgaristan sınırından Yunan topraklarına girdi. 12 Nisan’da Belgrad düştü. Yugoslavya 17 Nisan’da teslim oldu.¹⁹ İtalyanlara karşı uzun bir süre başarılı savunma veren hatta Arnavutluk’un bir kısmına giren Yunan birliklerinin, üç koldan taarruz sonunda direnişi kırıldı. 24 Nisan’da Yunanistan’daki İngiliz güçleri Girit adasına çekildi. 25 Nisan’da Almanlar, Egede hâkimiyeti kurmak için Taşoz, Semadirek ve Limni adalarına çıktı.²⁰ Limni adası, mevcudiyeti yetersiz bir Yunan garnizonunun dört saat süren mukavemetinin

¹⁰ Jane Caplan, *Hitler Almanyası 1933-1945*, çev. İdem Erman, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2012, s.67; Mary Fulbrook, *Almanya’nın Kısa Tarihi*, çev. Sabri Gürses, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2011, s.178.

¹¹ Caplan, *Hitler Almanyası...*, s.27; Ian Kershaw, *Hitler Nemesis (1936-1945)*, İthaki Yayınları, İstanbul 2009; Mark Mazower, *Karanlık Kıta*, çev. Mehmet Moralı, Alfa Yayın, İstanbul 2015, s.195-197.

¹² Kâmuran Gürün, *Savaşın Dünya ve Türkiye: 3 Savaş 1939-1945*, Tekin Yayınevi, İstanbul 2000, s.25; Liddell Hart, *II. Dünya Savaşı Tarihi*, c.I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s.35.

¹³ L. Hart, *II. Dünya Savaşı...*, s.95.

¹⁴ K. Gürün, *Savaşın Dünya...*, s.193.

¹⁵ Sezen Kılıç, *Türk Basınında Hitler Almanyası’sı, (1933-1945)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2010, s.175.

¹⁶ L. Hart, *II. Dünya Savaşı...*, s.126.

¹⁷ L. Hart, *II. Dünya Savaşı...*, s.126.

¹⁸ Alman Hava Kuvvetleri

¹⁹ Osman Öndeş, *2. Dünya Savaşı (1939-1945)*, Altındağ Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1980, s.206.

²⁰ N. Hayta, *1911’den Günümüze...*, s.159.

kırılmasıyla işgal edildi.²¹ Midilli ve 5 Mayıs'ta Sakız adası Almanların kontrolüne geçti.²² Ege adalarından sonra, Ege deniziyle Akdeniz kavşağındaki Girit adasının işgali için hazırlıklar başladı. Girit işgal planına 'Merkür' kod adı verildi.

20 Mayıs sabah saat 08.00'da üç bin Alman paraşütçü komandosu Girit adasına indi.²³ Adada iki Yunan tümeni ile 28.600 İngiliz, Avusturyalı ve Yeni Zelanda askeri bulunuyordu.²⁴ İngiliz donanması üstün ateş gücünü kullanarak Almanların deniz yolundan ikmal yapmasını önledikleri için takviye birlikler ve ikmal desteği hava indirmeyle gerçekleşti. Girit savaşı, o zamana değin en büyük amfibi hava indirme harekâtı niteliğini kazandı. Almanlar adaya toplam 22.000 asker indirdiler. Almanların zayıfları, İngiliz Yunan direnişinden ziyade hava indirme sırasında meydana gelen kazalardan teşkil oldu. 26 Mayıs'ta adadaki İngiliz komutanı, vaziyeti umutsuz gördü. Tahliye talep etti. 28 Mayıs gecesi başlayan tahliye 31 Mayıs'ta tamamlandı.²⁵ Girit düştü.²⁶ Luftwaffe, İngiliz donanmasına ciddi kayıplar verdi.

2. Adaların İşgalinin Türk Basınında Yankıları

İkinci Dünya Savaşı esnasında Türk basın hayatında faaliyet gösteren ulusal gazete sayısında azalma görülmüştür. Bunun temel nedeni İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'deki iktisadi hayattaki zorluklar olduğu aşikardır. Bu doğrultuda çalışmanın muhtevası olan, Alman ordularının Ege adalarını işgalini kapsayan, 1941 yılının Nisan ve Mayıs aylarını barındıran süreçte Türk basınında yayın hayatında bulunan yedi büyük gazete alfabetik sırayla incelenmiştir. Çalışmada izlenen yöntem, gazete haberleri üzerinden hadisenin izlenişi yerine her bir gazeteye başlık açılarak hadise üzerine yayınlanan haberlerin mukayeseli incelenmesidir. Türk basını ele alındığında haber temin etme noktasında birtakım sorunların olduğu gazeteciliğin modern anlamdaki çizgide olmadığı görülmüştür. Dönem itibarıyla önemli bir hadise olan Ege adalarındaki Alman işgali haberleri genelde gazetelerin ana sayfalarında yer bulurken iç sayfalara taşınmamıştır. Gerek haber temin kaynaklarının gerekse haberi değerlendirecek gazeteci sayısının azlığı haber ve habercilik konusunda dönem itibarıyla Türk basınının en önemli sorunları olmuştur. Değerlendirmesi yapılan gazetelerden nakledilen başlık ve köşe yazılarında imla düzeltmeleri yapılmamış, olduğu gibi aktarılmıştır. İzmit'te yayın yapan yerel gazete Türk Gücü gazetesi de incelenmiş, yayın aralığı haftalık olan bu gazetede de 24 Mayıs tarihli nüshasında "*Almanlar Girit'e Çıktı*" başlığında küçük bir haber küpürü tespit edilmiştir. Bu nedenle Türk Gücü gazetesine başlık açılmamıştır.

2.1. Akşam Gazetesinde İşgal Haberleri

Akşam Gazetesinin sahibi Necmeddin Sadak, genel yayın yönetmeni Hikmet Feridun Es'tir.²⁷ Akşam gazetesinin incelenen ilk sayısı 6 Nisan 1941 tarihli sayısıdır. Diğer gazeteler Almanya'nın Yugoslavya ve Yunanistan'a harp ilanı haberini 7 Nisan tarihli sayılarında yer verirken, Akşam gazetesinin aynı gün haberi yetiştirmesinde, baskıya geç girmiş olabileceği yahut incelenen nüshanın akşam baskısı olma ihtimali ele alınmalıdır.²⁸

²¹ N. Hayta, *1911'den Günümüze...*, s.159.

²² N. Hayta, *1911'den Günümüze...*, s.159.

²³ L. Hart, *II. Dünya Savaşı...*, s.145.

²⁴ L. Hart, *II. Dünya Savaşı...*, s.146.

²⁵ L. Hart, *II. Dünya Savaşı...*, s.147.

²⁶ Tarihçi Liddell Hart, İngiliz kamuoyu ve idarecilerinin Girit'in düşmesinden sonra moral olarak ciddi bir düşüş yaşadıklarını açıklar. Kuzey Afrika ve Balkanların ardından Hitler'in saldırı gücünü doğu Akdeniz'deki İngiliz varlığına sürdürmesini beklemediklerini, ancak Hitler'in Rusya'ya saldırmasının Orta Doğu'yu ele geçirme fırsatını teptiğini yazmaktadır. Bkz: Hart, *II. Dünya Savaşı...*, s.147.

²⁷ Nuri İnuğur, *Türk Basın Tarihi*, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1992, s.39

²⁸ *Akşam*, 6 Nisan 1944, s.1.

Savaş ilanı haberini okuyucularına bir gün önce servis Akşam gazetesi, Limni ve Semendirek adalarının işgaliyle ilgili ilk haberi 23 Nisan'da ana sayfadan üçüncü sütunda vermiştir.²⁹ Ancak haberin teyit edilmediği şerhi, haber metninde düşülmüştür. 24 Nisan'da Yunan Kralının Girit'e geçtiği haberi bulunmaktadır.³⁰ Ertesi gün çıkan gazetede, iki gün önceki Limni haberinin asılsız olduğuna değinilerek, bir nevi gazete kendini tekzip etmiştir.³¹ Tekzip haberinin yer aldığı Akşam gazetesinin basılıp yurt geneline dağıtıldığı saatlerde ise Limni adası işgal edilmiştir. Bir gün sonra işgal haberinde, harekâtın sabah 05.00'te başlayıp 09.00 sularında sona erdiği yazmaktadır.³² Ayrıca Semendirek'in Limni'den önce işgal edildiği ve bu adadan Limni'ye teslim olması yönünde çağrı mesajının gönderildiği ifade edilmiştir.

27 Nisan'da ana sayfadaki beşinci sütunun en üstünde Çanakkale Boğazı ile boğazın önünde yer alan adaları gösteren bir haritayı basan gazete, Ankara radyosu kaynaklı haberinde bir gün önce Taşoz ve Midilli'nin de işgal edildiğini yazmaktadır.³³ Gazetenin sahibi Necmeddin Sadak, 28 Nisan'da kaleme aldığı 'Türkiye Harbe Girecek mi?' başlıklı makalesinde adaların işgalinden sonra Ege ve Akdeniz güvenliği meselesinin Türkiye'yi harbe sürükleyebileceği tezi üzerinde görüş belirtip, temkinli yaklaşmıştır.³⁴ Gazetenin ana sayfasında savaşın diğer cepheleriyle ilgili gelişmeleri aralıksız aktarılırken, Necmeddin Sadak, Türkiye'nin batı kıyılarındaki hareketliliğe vurgu yaparak '*Ankara Her İhtimale Hazır, Hadiselerin İnkışafını Dikkat ve Sükûnetle Takip Ediyor*' başlıklı yeni bir yazı kaleme alarak, iki gün önce yazdığı makaleden sonra konuyu ikinci kez ele almıştır.³⁵

4 Mayıs'ta üçüncü sütun orta bölümden Girit adası üzerinde beş Alman uçağının düşürüldüğü haberini verilirken, kaynak olarak Kahire radyosu gösterilmiştir.³⁶ İki gün süreyle adalara dair haber çıkmadıktan sonra 7 Mayıs'ta üçüncü ve dördüncü sütunların en üst satırına Sakız adasına ait bir fotoğraf basılırken, fotoğrafın güncel mi yoksa daha önceki bir tarihte mi çekildiği sorusunu aydınlatacak bir açıklama bulunmamaktadır.³⁷ Aynı sayıda '*Sakız Adası İşgal Edildi mi?*' başlıklı altı satırlık bir haber yer almıştır. İki haftaya yakın adalarla ilgili haberler kesintiye uğradıktan sonra 20 Mayıs tarihli Akşam gazetesinde Girit adasında anarşi başladığına dair duyumların geldiği yazmaktadır.³⁸

21 Mayıs'ta üçüncü ve dördüncü sütuna şimşir kalıplarla '*Girit'e mühim paraşütçü kotaları indi*' haberi, Londra kaynaklı olarak yer almıştır. Üçüncü sütunun hizasında Alman paraşütçülerle ilk çatışmanın sağlandığı haberi verilirken yine aynı haber kutucuğunda Vichy kaynaklı olarak 1500 Alman askerinin indiği yazmaktadır. Ana sayfanın yedinci sütununda Almanların Kıbrıs'a da paraşüt harekâtı yapabileceğine dair dedikodu bir haber yapılmıştır.³⁹

Ertesi günkü sayıda Girit haritası sağ üst köşeye yerleştirilirken Girit'e o ana kadar adaya inen Alman askeri rakamı yedi bin olarak verilmiştir. Yedinci sütunda da Alman resmi kaynaklarından henüz bilgilendirme yapılmadığı vurgusu bulunmaktadır. Gazetenin beşinci sayfasında Girit tarihi ve kültürü ile ilgili teferruatlı bir yazı yayınlanmıştır.⁴⁰ 23 Mayıs'ta ana sayfanın sol üst köşesinde bir paraşütçü Alman askerinin uçaktan atladığı anı gösteren fotoğraf yer almaktadır. Beşinci sütunda ise İngiltere Başbakanı Churchill'in Avam Kamarasında

²⁹ Akşam, 23 Nisan 1941, s.1.

³⁰ Akşam, 24 Nisan 1941, s.1.

³¹ Akşam, 25 Nisan 1941, s.1.

³² Akşam 26 Nisan 1941, s.1.

³³ Akşam, 27 Nisan 1941, s. 1.

³⁴ Akşam, 28 Nisan 1941, s.1.

³⁵ Akşam, 30 Nisan 1941, s.1.

³⁶ Akşam, 4 Mayıs 1941, s. 1

³⁷ Akşam, 7 Mayıs 1941, s.1.

³⁸ Akşam, 20 Mayıs 1941, s. 1.

³⁹ Akşam, 21 Mayıs 1941, s. 1

⁴⁰ Akşam, 22 Mayıs 1941, s. 5.

yaptığı konuşmanın metni basılmıştır.⁴¹ 24 Mayıs'ta Girit'te dört noktada çatışmanın devam ettiği haberi verilirken ana sayfanın en sağ alt köşesinde yer alan karikatür dikkat çekicidir. Kıyıda uçaksavar topu başında tasvir edilen bir askerin gözünden karşı adaya inen paraşütçüleri betimleyen karikatürün altında 'Toplu olanın başına bir tanesi düşmez, Bârân yerine bin paraşüt yağsa semadan' yazmaktadır.⁴² Karikatür açıkça ifşa etmemekle beraber söz konusu kıyıda askerin Türk askeri olduğu, kompozisyondan anlaşılmaktadır.⁴³ 25 Mayıs'ta ana sayfada Hanya fotoğrafı yayınlanmıştır.⁴⁴ İngiliz, Amerikan haber ajanslarından derlenen haberler ile beraber Alman başkomutanlık tebliği yer almaktadır. Ertesi gün, birinci ve yedinci sütundan Girit'teki çarpışma haberleri verilmeye devam edilmiştir.⁴⁵ 27 ve 28 Mayıs'ta da çarpışma haberleri yayınlanmış, 29 Mayıs'ta Hanya'dan fotoğraflar ana sayfadan okuyucuya aktarılmıştır.⁴⁶ 30 Mayıs'ta Girit'in düştüğü haberi ile birlikte Necmeddin Sadak, birinci sütundaki yazısında Almanların bundan sonra Girit üzerinden önce Kıbrıs'a oradan da Suriye'ye uzanabileceği yahut Girit'i Mısır için bir sıçrama tahtası yapabileceğini yazmıştır.⁴⁷

Akşam gazetesinde savaşı değerlendiren eski asker yazarların olmamasına rağmen, harita, fotoğraf ve karikatürlerle okuyucusuna savaş hakkındaki gelişmeleri sunmuştur.

2.2. Cumhuriyet Gazetesinde İşgal Haberleri

Milli Mücadele döneminde Yeni Gün adıyla yayın yapan Cumhuriyet gazetesinin sahibi Yunus Nadi idi. Mihver yanlısı bir yayın politikası güdüüyordu. Cumhuriyet gazetesi, hükümetin yayın politikasına aykırı neşriyat gerekçesi ile 1940 yılında doksan gün kapatma cezası aldı.⁴⁸ Savaş döneminde bazı yayın aralıklarında emekli asker Hüseyin Hüsnü Emir Erkilet, savaş hakkında değerlendirme yazıları yayınladı. Cumhuriyet gazetesi, haber ajanslarında, birçok gazetenin verdiği haberi es geçip yayınlanmayan haberi ilk önce verme taktiği olan haber atlatma stratejisini savaş boyunca uyguladı.

Cumhuriyet gazetesi Almanya'nın Yugoslavya ve Yunanistan'a harp ilanı haberini 7 Nisan tarihli sayısında bastı. Yunanistan direnişi ile ilgili birkaç günde bir sıklıkla cephe haritaları ve gravürler yayınladı. 20 Nisan'da en arka sayfasında 1/1.500.000 ölçekli bir Yunanistan, Ege denizi haritası yayınladı.⁴⁹ 26 Nisan'da dördüncü sütundan Almanya'nın Limni adasını işgal ettiği haberini verdi.⁵⁰ Ertesi gün üçüncü sütundan Midilli haritası ile birlikte Almanların Midilli'ye çıktığı haberini verdi. İmzasız yayınlanan *Harb Vaziyeti* başlıklı yazıda Semadirek'e çıkan Alman kuvvetinin 300 kişi olduğu detayı bulunmaktadır.⁵¹ İki gün sonra Midilli ile ilgili haberin doğrulanmadığı bildirildi.⁵² Midilli'nin işgaliyle ilgili kesin haber gazetenin beş gün sonraki sayısında yayımlandı.⁵³ Bu haberden iki gün sonra yukarıda değindiğimiz haber atlatma taktiğinin örneği olabilecek bir habere üçüncü sütundan yer verildi. Haberde Sakız adasının 5 Mayıs'ta saat 18.10'da iki İtalyan torpidobotu ile muhasara edilip adanın İtalyanlarca işgal edildiği yazıyordu.⁵⁴ Bu haberden sonra iki hafta kadar savaş

⁴¹ Akşam, 23 Mayıs 1941, s. 1.

⁴² Söz konusu karikatür ekler bölümünde verilmiştir.

⁴³ Akşam, 24 Mayıs 1941, s. 1.

⁴⁴ Akşam, 25 Mayıs 1941, s. 1.

⁴⁵ Akşam, 26 Mayıs 1941, s. 1.

⁴⁶ Akşam, 28 Mayıs 1941, s. 1; Akşam, 29 Mayıs 1941, s. 1; Akşam, 29 Mayıs 1941, s. 1.

⁴⁷ Akşam, 30 Mayıs 1941, s. 1.

⁴⁸ Uğur Günay Yavuz, 'II. Dünya Savaşı'nın Cumhuriyet ve Tan Gazetelerinde Temsili', *Karadeniz Teknik Üniversitesi İletişim Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.11, s.10.

⁴⁹ Cumhuriyet, 7 Nisan 1941, s. 1.; Cumhuriyet, 20 Nisan 1941, s. 6.

⁵⁰ Cumhuriyet, 26 Nisan 1941, s. 1.

⁵¹ Cumhuriyet, 27 Nisan 1941, s.1.

⁵² Cumhuriyet, 29 Nisan 1941, s.1.

⁵³ Cumhuriyet, 4 Mayıs 1941, s.1.

⁵⁴ Cumhuriyet, 6 Mayıs 1941, s.1.

haberlerinde adalarla ilgili gelişmeler yer almazken gazete 21 Mayıs'ta 'Girit'e Hücum Ettiler' başlığıyla çıktı. İngiltere Başbakanı Churchill'in fotoğraflı bir demeci, Almanya başkomutanlık tebliği ile yan yana yayınlandı. Yine 21 Mayıs tarihli sayıda H. Emir Erkilet imzasıyla savaş değerlendirmesi yazan Erkilet, ilk anda ajansların verdiği 1500 sayısının öncü birlik olarak görülmesi gerektiğini yazdı.⁵⁵ Beşinci sayfada Ömer Rıza Doğrul da köşesinde Girit'e yapılan harekâtı ele aldı. 22 Mayıs'ta Hanya'dan ne zaman çekildiğine dair açıklama notu bulunmayan bir fotoğraf karesi ile gelişmeler verildi.⁵⁶ Yedinci sütunda Almanların hava yolu ile iki piyade bir topçu alayı naklettikleri bilgisine vurgu yapıldı. Gazete en sağ alt köşede İngiliz uçaksavar bataryası fotoğrafı ile küçük bir Girit haritasını da okuyucuya ana sayfadan sundu. Bir önceki gün ki yazısındaki içeriğin benzerini kaleme alan Erkilet'in 'Askeri Vaziyet' başlıklı değerlendirme serisinin o sayıdaki yazısında tekrara düştüğü görülmektedir.

23 Mayıs'ta Churchill'in demecini ana sayfa beşinci sütundan veren gazete ana sayfasında yine atlatma bir haber olarak Semadirek ve Taşoz'a Bulgar askerlerinin çıktığını duyurdu.⁵⁷ İlk bölümü ana sayfada yer alan 'Askeri Vaziyet' köşesinde Erkilet, Girit'te üç tümenlik bir kuvvet toplandıysa işgalden kurtarılabilmesi görüşünü sürdürdü. Gazetenin aynı zamanda başyazarı da olan Yunus Nadi ise Girit Macerası başlıklı yazısında, 'Akdeniz'in orta yerindeki büyük Girid adasını paraşütçülerle ve nakliye tayyarelerinin götürdükleri askerlerle işgale teşebbüs etmek... Bu insana efsane gibi görünen bir hakikattir.' ifadelerine yer verdi.

24 Mayıs'ta kabartmalı bir Girit haritası ile savaşa dair değerlendirmenin yer aldığı Erkilet'in yazısının haricinde İngiliz kaynaklı çatışma haberleri çıktı. 25 Mayıs'ta adadaki İngiliz komutanının fotoğrafı, 26 Mayıs'ta ise Yunan Kralının Mısır'a kaçtığı haberi ana sayfada dikkat çeken sütunlardır. 27 Mayıs'ta bir gün önceki kaçma hadisesi ile ilgili yazı yer alırken Erkilet, köşesinde 'Girit Muharebeleri ve Suriye Meselesi' başlığını attı.⁵⁸ 28 Mayıs'ta Alman hava kuvvetlerinin ada yakınındaki İngiliz donanmasına ağır kayıp vermesi, fotoğraf ile okuyuculara servis edildi.⁵⁹ Aynı sayıda Erkilet, savaş hakkındaki en dikkat çekici yazılardan birine imza atarak, Alman ordusunun İngiltere'yi bu yıl içerisinde yenmesi gerektiğini, Amerika Birleşik Devletleri'nin altı ay ila bir yıl zarfında savaşa dâhil olabileceğini yazdı. Almanya'nın Türkiye'ye saldırmasının muhtemel olmadığını, Rusya'yla saldırmazlık paktı imzaladığı için doğuya da yönelemeyeceğinden kısa sürede Ortadoğu'ya inerek İngiltere'yi savaş dışı bırakabileceğinin altını çizdi.⁶⁰ 29 Mayıs'ta İngilizlerin Hanya içerisinde küçük bir mevziyi geri aldığını aktaran gazete, 1 Haziran'da Girit'in işgalinin tamamlandığını duyurdu. Takip eden sayısında ise esir ve kayıp sayılarına yer verdi.⁶¹

2.3. Son Telgraf Gazetesinde İşgal Haberleri

Sahibi Ethem İzzet Benice olan Son Telgraf gazetesi, Müttefikler yanlısı olarak bilinen bir gazete idi.⁶² Gazetenin siyasi tutumu açık olmakla birlikte savaştaki gelişmeleri değerlendiren yazarı, ismini yazmamış, 'emekli kurmay subay' şeklinde bir mahlas kullanmıştır. Akşam baskısı yapan bir gazetedir.⁶³

⁵⁵ Cumhuriyet, 21 Mayıs 1941, s.1.

⁵⁶ Cumhuriyet, 22 Mayıs 1941, s. 1-5.

⁵⁷ Cumhuriyet, 23 Mayıs 1941, s.1.

⁵⁸ Cumhuriyet, 26 Mayıs 1941, s. 1-5. Cumhuriyet, 27 Mayıs 1941, s. 1.

⁵⁹ Cumhuriyet, 28 Mayıs 1941, s. 1-5.

⁶⁰ Cumhuriyet, 28 Mayıs 1941, s.1.

⁶¹ Cumhuriyet, 2 Haziran 1941, s.1.

⁶² B. Öz, *Bıçağın Sirtında...*, s.78.

⁶³ N. İnuğur, *Türk Basın...*, s.141.

29 Nisan'da Ethem İzzet Benice, gazetenin başyazarı sıfatıyla kaleme aldığı yazısında Almanların Ege adalarını işgal etmeye başlamasını değerlendirmiştir.⁶⁴ Almanların, Suriye ve Girit güzergâhını güvenceye almak istemesi, Çanakkale boğazının girişini kapayarak İngiliz donanmasının gelmesinin önlenmesi, on iki ada üzerindeki hâkimiyetin tamamlanması ve doğu Akdeniz'de İngiliz donanmasının mağlup edilmesi stratejilerinin temelini oluşturduklarını yazmıştır.

5 Mayıs'ta '*Almanlar Midilli adasını işgale başladı*' spotunu veren gazete, 6 Mayıs'ta ayrıntılı Sakız adası haritasını okuyucularına sundu. Gazetenin 3. sayfasında Rahmi Yağız, köşe yazısında İngiliz donanmasının Ege adalarını ele geçirir, müdafaa etmezse doğu Akdeniz savunmalarının tehlikeye gireceğini işledi.⁶⁵ 18 Mayıs'ta BBC kaynaklı, ana sayfadan dördüncü sütunda kısa bir içerikle verilen haberde, Girit üzerinde iki defa hava muharebesinin yaşandığı yazıldı. 21 Mayıs'ta Girit'e Alman paraşütçülerinin indiği haberi verilirken haberin bir sütun yanında Girit'le beraber Kıbrıs'a da Alman saldırısı beklenildiği aktarılıyordu. '*Harp Vaziyeti*' başlıklı köşede 'emekli kurmay subay' imzalı yazıda İngilizlere eleştiri vardı. İngilizlerin diğer adaları savunmasız terk etmesinin, Girit'i zayıflattığı düşüncesi yazıda işleniyordu.⁶⁶

Ertesi gün çıkan Son Telgraf gazetesinde paraşütçüleri betimleyen gravürle, Girit'te iki saat içinde 3600 Alman askerinin büyük bir kısmının imha edildiği haberi vardı. Savaş değerlendirme yazısında da maddi bir yorum hatası göze çarpmaktadır. Alman paraşütçü birliklerinin diğer gazetelerde de yayınlandığı üzere takviye aldıkları bilinirken, köşe yazarı, ilk belirlenen Alman kuvvetinin sayısını harekâtı sürdürecektir birliğin tamamı olarak telakki ediyordu.⁶⁷ 23 Mayıs tarihi taşıyan sayıda Kahire kaynaklı haberde Alman paraşütçülerinin canlı adaya inemedikleri iddiası yer aldı. Okurlara hemen her gün üst sağ veya sol sütunlarda ayrıntılı Girit haritaları sunuldu.

Almanların başarısızlığı üzerine kurgulanan yayın politikasının sağlıklı haber naklini engellediği de tespit edilmiştir. 24 Mayıs'taki Son Telgraf gazetesinde Girit'e Alman askeri taşıyan kırk kadar mavnanın batırıldığı haberi büyük puntolarla verilirken, çetin çatışmaların sürdüğüne dair haberler, kısa bir ön izlenimde ana sayfaya konulup, teferruatları iç sayfalara bırakıldığı anlaşılmaktadır. Çatışma haberleri yorum ve iddia da içermektedir.⁶⁸ Örneğin 25 Mayıs tarihli sayıda, henüz o tarihe kadar Alman resmi makamlarından bir tebliğ gelmemesi, '*Almanlar muvaffak olamadılar, yoksa bu zamana kadar sessiz kalmazlardı*' şeklinde yorumlanmıştır. '*Harp Vaziyeti*' köşesinde savaşa dair görüşler, İngiliz ordusunun stratejisi ne olmalı sorusuna yanıt arar nitelikte yazılmaktaydı.⁶⁹ Beklenen Alman tebliği de 26 Mayıs'ta gazetede yer aldı. 27 Mayıs'ta Churchill'in demecine vurgu yapıldı.

30 Mayıs'ta Londra kaynaklı haberlerde Alman uçaklarının takviye olarak Girit'e bir kez daha taarruz ettiği haberi verildi. Bir diğer sütunda da Kahire kaynaklı haberde Almanya'nın Hanya'yı işgal ettiği yönündeydi. Gazetenin köşe yazarlarından A. Şekip, '*Girit Harbi Ne Âlemde*' başlığı atarak bilgi kirliliğine değindi.⁷⁰ 31 Mayıs'ta, ekseriyetle diğer gazeteler işgalin tamamlandığı bilgisini verirken, Son Telgraf '*Harekât, Şimalden Cenuba Doğru Yayılıyor*' başlığını attı. Mısır'a çekilen İngiliz General Freiberg'in uçağının kaza neticesinde düştüğü, generalin hayatını kaybettiği haberi aktarıldı. '*Harp Vaziyeti*' köşesinde mahlas kullanan yazar,

⁶⁴ Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ndeki Son Telgraf gazetesinin 1941 Nisan tarihli defterinde ciddi tahribat olması nedeniyle 29 Nisan'dan itibaren haberler incelenebilmiştir.

⁶⁵ *Son Telgraf*, 22 Mayıs 1941, s. 1.

⁶⁶ *Son Telgraf*, 24 Mayıs 1941, s. 1.

⁶⁷ *Son Telgraf*, 22 Mayıs 1941, s.1.

⁶⁸ *Son Telgraf*, 24 Mayıs 1941, s.1.

⁶⁹ *Son Telgraf*, 25 Mayıs 1941, s.1.

⁷⁰ *Son Telgraf*, 30 Mayıs 1941, s.1.

Girit'te yetişmiş, oraya yerleşmiş İngiliz askerlerinin mevcut olmadığı için yenilginin önüne geçilemediği tezini ileri sürdü.⁷¹ 1 Haziran'da A. Şekip, 'Kısaca' başlıklı köşesinden, Almanların bundan sonraki hedefleri arasında Tobruk, Süveyş, Kıbrıs olduğunun altını çizdi. 3 Haziran'da başyazar Ethem İzzet Benice, Girit'ten sonra hedefin Suriye olduğunu iddia ederken, yazının üç sütun solunda 'Kıbrıs'ta İngilizler Müdafaa Hazırlığını Tamamladı' haberi verildi.⁷²

2.4. Tasviri Efkâr Gazetesinde İşgal Haberleri

Ziyat Ebuzziya'nın oğlu Velit Ebuzziya tarafından çıkartılan Tasviri Efkâr gazetesinde⁷³ savaş değerlendirme yazılarını Mihver yanlısı emekli General Ali İhsan Sabis kaleme almaktaydı. Nazi Almanya'sına yakınlığı bilinen bir başka isim Peyami Safa da bu gazetede belirli aralıklarla köşe yazıları yazıyordu.⁷⁴ Gazete 7 Nisan'da savaş ilanına dair haberi 'Yugoslavya ve Yunanistan'a Alman saldırısı' şeklinde verdi. Her gün savaş hakkındaki gelişmeleri Kahire ve Almanya kaynaklı haberlerle derleyen gazete, 19 Nisan tarihli sayısında son sayfasında tam sayfa Doğu Akdeniz haritası yayınladı.⁷⁵

Tasvir-i Efkâr'da Ege adalarının işgali ile ilk haber 'Yunanistan'da Termopil Geçidi Almanların Elinde' başlığı altında bir punto daha küçük, spot olarak 'Limni adasının işgal edildiği teyyüt edildi' ibaresiyle çıktı. Haber kaynağı, Neure Zurcher Zeitung'un Berlin temsilciliği gösterildi.⁷⁶ Bir gün sonra Londra kaynaklı haberde Midilli'nin Almanların eline geçtiği duyuruldu. Haberin yayında Ege adalarında Alman ilerleyişi harita üzerinde oklarla işaret ediliyordu.⁷⁷ 29 Nisan'daki sayıda ise bu haberin doğrulanmadığı ana sayfada ikinci sütundan verildi. Adalarla ilgili altın gün boyunca yeni bir haber neşredilmedi. 6 Mayıs'ta Manchester Guardian gazetesi kaynaklı dördüncü sütun haberinde Alman güçlerinin Sakız'a çıktığı vardı. İlk üç sütuna yerleştirilen Sakız adası haritası ile haber metninin detayları, başlıkları farklı olmakla beraber o gün yayınlanmış Cumhuriyet gazetesindeki haberle aynıdır. 8 Mayıs'ta ikinci ve üçüncü sütunu kaplayan bir Ege adaları haritası verilirken adalarla ilgili herhangi bir haber metni yer almadı. Adalardaki gelişmelerle ilgili 'Askerî Vaziyet' köşesinde Ali İhsan Sabis, ilk yazısında 'Akdenizde Üstünlük' başlığı atıyor ve sıranın Girit'te olduğunu işaret ediyordu.⁷⁸

Gazete, Girit'in işgal haberini 'bir İngiliz mecmuasından' alındığı belirtilen paraşütçü indirme fotoğrafı ve Girit haritası ile beraber ilk üç sütunda yayınladı.⁷⁹ 22 Mayıs'ta ana sayfada altıncı ve yedinci sütunlarda Almanların indirme yaptıkları yerleri işaretleyen gösteren kabartma bir Girit haritasının yanında Churchill'in fotoğrafı beyanatına atıf yapılarak adada İngilizlerin duruma hâkim oldukları okuyucuya sunuluyordu. 23 Mayıs'ta sağ üst köşede, Alman uçaklarının Mora'dan hareketle Girit'te nasıl hava indirme yaptıklarını tasvir eden çizimlere yer verildi. Yine Churchill'in demeci hemen altında da Almanların adaya deniz yoluyla da çıkarma yapacakları haberi bulunuyordu. Adaya çıkan Alman askeri miktarı 11.500 olarak veriliyordu. Ali İhsan Sabis, köşesinde 'Girit adasına akın' başlığıyla, Girit harekâtının Norveç ve diğer ada istilalarından daha önemli ve çetin geçeceğini yazmaktaydı. 24 Mayıs'ta bugün gazetelerdeki manşet sayılabilecek oranda 'Akdeniz harbinin kilidi: GİRİT' başlığı atan gazete, ana sayfada adadaki hava alanları ayrıntısını gösteren Girit haritası ve paraşütçü

⁷¹ Son Telgraf, 31 Mayıs 1941, s.1.

⁷² Son Telgraf, 1 Haziran 1941, s. 1.; Son Telgraf, 3 Haziran 1941, s. 1.

⁷³ N. İnuğur, Türk Basın..., s.171.

⁷⁴ N. İnuğur, Türk Basın..., s.174.

⁷⁵ Tasviri Efkâr, 7 Nisan 1941, s. 1.; Tasviri Efkâr, 19 Nisan 1941, s. 8.

⁷⁶ Tasviri Efkâr, 26 Nisan 1941, s.1.

⁷⁷ Tasviri Efkâr, 27 Nisan 1941, s.1.

⁷⁸ Tasviri Efkâr, 14 Mayıs 1941, s.1.

⁷⁹ Tasviri Efkâr, 21 Mayıs 1941, s.1.

tasvirine yer veriliyor, üçüncü sütundaki haberde ada etrafında büyük deniz çarpışmalarının yaşandığı aktarılıyordu. Tasviri Efkâr 25 Mayıs sayısında adadaki çarpışmalara geniş yer ayırdı. Savaşın gidişatının nakledildiği harita, dördüncü sütundan son gelişmeler ve bunların hizasında Ali İhsan Sabis'in savaş değerlendirme yazısı titiz bir şekilde mizanpaj edildiği görülmektedir.⁸⁰ 26 Mayıs'ta Akdeniz deniz çarpışmalarına ağırlık verilirken adada çatışmaların sürdüğüne dair küçük bir haber yayınlandı. 27 Mayıs'ta Kahire Almanların havadan tank indirdikleri, şaşkınlık ifadesiyle okurlara servis edildi. Hanya, Resmo ve Kandiye limanlarının krokileri yayınlandı. Sabis'in köşesindeki değerlendirme yazısının gündemi Girit oldu. 28 Mayıs'ta İngilizlerin mevzilere çekildiği haberi 29 Mayıs'ta benzer içerikle tekrarlandı.⁸¹

Tasviri Efkâr, 30 Mayıs'ta İngilizlerin adayı tahliye ettikleri haberini aktarırken bir gün sonra Almanların hava muharebelerinde 1200 kadar uçak kullandıkları belirtildi. Gazetenin o gün ki önemli haberi İngiliz komutan Freiberg'in ölüm haberinin yanında Almanların meşhur boksörü Schmelling'in de Girit çarpışmalarında hayatını kaybettiği detayı idi. Ama bu çalışma adına dikkat çekici satırlar Ali İhsan Sabis'in yazısında yer alıyordu. Sabis, Almanların bundan sonraki hedefi sorusunda Girit üzerinden Kıbrıs'a uçak mesafesinin kuzey Afrika noktasından fazla olduğunu hatırlatıyor, Kıbrıs'tan önce Afrika cephesini tamamlayıp, Süveyş'i ele geçirme hedefinin öncelikli olabileceği tezini ileri sürüyordu. 2 Haziran'da Tasviri Efkâr, Girit'te İngiliz çekilmesinin tamamlandığını bildirdi.⁸²

2.5. Ulus Gazetesinde İşgal Haberleri

Cumhuriyet Halk Partisi'nin resmi yayın organı Ulus gazetesi, yayıncılık anlayışını hükümetin çizgisine göre belirlemişti.⁸³ Başyazar Falih Rıfkı Atay Müttefiklere sıcak bakmakta idi ancak meselelere belirli bir seviyede yaklaşıyordu.⁸⁴ Savaş haberleri, ana sayfada tek sütuna yerleştirilip, haber metinlerinin devamını üçüncü ve beşinci sayfalarına taşıyordu. Türkiye'nin o tarihe prestijli ve tirajı en yüksek gazetelerinden Ulus'un savaş değerlendirme yazılarını ilerleyen yıllarda Demokrat Parti'den milletvekilliği ve Zafer gazetesi kuruculuğu da yapacak olan Mümtaz Faik Fenik kaleme alıyordu. Fenik, asker kökenli bir isim değildi, hukuk tahsili görmüş bir gazeteci idi.⁸⁵

Ulus gazetesi, 7 Nisan'daki sayısında '*Dün Balkanlarda Harp Başladı*' spotunu attı. Alman kuvvetlerinin Yugoslavya ve Yunanistan'a hücum ettiği yerleri ve taarruz istikametini kırmızı oklarla gösteren balkan haritası ilk iki sütunda bulunuyordu. Başyazar Falih Rıfkı Atay, '*Balkan muharebesi başlamıştır*' başlığıyla yazısını neşretti.⁸⁶ 24 Nisan'da '*Elen hükümeti Girit adasına hareket etti*' haberi yayınlandı. Ulus gazetesi Yunan kralı, hükümeti ve ordusundan mevzubahis olduğunda Helen kavramının Türkçe telaffuzunu tercih ederken köşe yazarları Yunan kelimesini kullanmıştır. Üç gün sonraki yayınlanan Ulus'ta Ege adalarının işgali Berlin kaynaklı olarak nakledildi. 7 Mayıs'ta Almanların Sakız'a çıktıkları haberi izledi.

21 Mayıs'ta Ulus, gazetenin ilk üç sütununda kabartma Girit haritası, en solundaki sütunlarında Girit'in Mora ve Rodos'a uzaklığını oklarla gösteren bir başka harita, ortasında da tek sütun '*Almanlar Girit'e tayyarelerle asker ve paraşütçü indirdiler*' haberiyle çıktı. Gazetenin üçüncü sayfasında herhangi bir yazar imzası olmayan '*Dış Politika*' başlıklı köşede

⁸⁰ *Tasviri Efkâr*, 25 Mayıs 1941, s.1.

⁸¹ *Tasviri Efkâr*, 27 Mayıs 1941, s. 1.; *Tasviri Efkâr*, 28 Mayıs 1941, s. 1.; *Tasviri Efkâr*, 29 Mayıs 1941, s. 1.

⁸² *Tasviri Efkâr*, 31 Mayıs 1941, s.1.

⁸³ N. İnuğur, *Türk Basın...*, s.208.

⁸⁴ B. Öz, *Bıçağın Sirtında...* s.78.

⁸⁵ N. İnuğur, *Türk Basın...*, s.209.

⁸⁶ *Ulus*, 7 Nisan 1941, s.1.

Girit değerlendirmeleri yayınlanmaya başladı.⁸⁷ 22 Mayıs'ta adaya 7000 civarında Alman askeri indirildiği bilgisini paylaştı.⁸⁸ Girit harekâtının ilk iki gün çarpışmalarla ilgili görüş bildiren yazılar yayınlanmazken üçüncü gün, Falih Rıfki Atay, '*Girit ve Girit'ten sonra*' başlıklı yazısında, Mümtaz Faik Fenik de '*Harbe Dair*' köşesinde son gelişmeleri değerlendirdiler.⁸⁹ Fenik, Girit harekâtının bir parola mahiyeti taşıyabileceğini, bu saldırıyı İngiltere'nin ada devleti olması hasebiyle diğer İngiliz adalarına da işgal için bir tecrübe girişimi şeklinde nitelendirdi. Ana sayfada Churchill'in beyanati '*Çörçil diyor ki*' şeklinde sunulurken bir de Hanya fotoğrafı yer alıyordu. 24 Mayıs'ta Almanların deniz yoluyla adaya asker sevk edemediği haberi verilirken beşinci sayfada son gelişmeler teferruatıyla nakledildi. Üçüncü sayfadaki dış politika köşesinde İngilizlerin çarpışmalarda üstün olduğu vurgulandı.

25 Mayıs'ta Semadirek ve Taşoz ile ilgili ana sayfada altıncı sütunda küçük bir haber çıktı. Bu habere göre adaların denetiminin Almanlarda mı kalacağı, Bulgarlara mı devredileceği sorunu belirmişti. Haber, '*Semadirek ve Taşoz adalarının işgali meselesi*' başlığını taşıyordu. İç sayfada ise Kandiyeye ve Resmo'nun Almanlardan temizlendiği iddiası vardı. Bir gün sonra çıkan sayıda Girit'in sarp ve kayalık sahillere çekilmiş bir fotoğraf, kralın hükümetle birlikte Mısır'a geçtiği haberi yer aldı. Ayrıca, Hanya, Resmo ve Kandiyeye'nin bombalandığı duyuruluyordu. 27 Mayıs'ta gazete, muharebelerin şiddetlendiği bildirilirken beşinci sayfadaki tam boy iki sütun Girit haberleri ile dolu çıktı. 28 Mayıs tarihli Ulus Gazetesini, Hanya'dan bir kare fotoğraf ile Almanların hava üstünlüğü kurduğu haberini 29 Mayıs'ta havadan çekilmiş Kandiyeye fotoğrafı ve '*Hiçbir taraf kati kazanma temin etmeden devam ediyor*' başlığı izledi. Mayıs'ın son günü yayınlanan Ulus'ta Girit'in tahliyesi duyuruldu. 1 Haziran'da Berlin'den hususi bir muhabir ifadesi kaynaklı haberde Almanların meşhur boksörü Schmelling'in savaşta ölmüş olabileceği spekülasyonuna yer verildi. İki gün sonra Falih Rıfki Atay, köşe yazısında 6 Nisan'da başlayan Balkan harbinin Girit'in düşmesiyle nihayete erdiğini belirtiyor, Yunan milletini de harp sırasında gösterdiği direnç ve azimden ötürü kutluyordu. Yazısının devamında Girit muharebesinin çetin geçtiğini, Yugoslavya ve kara Yunanistan'ının istilası sırasındaki Alman kayıpları ile Girit'teki Alman kayıplarının mukayesesini ile destekliyordu.⁹⁰ Ulus'ta üçüncü ve beşinci sütunlarda çıkan iki ayrı başlıkta Süveyş ve Kıbrıs'ta olası bir Alman saldırısına karşı hazırlık yapıldığı haberleri vardı.

2.6. Vatan Gazetesinde Çıkan İşgal Haberleri

Sahibi ve başyazarı Ahmet Emin Yalman olan gazete, Mütteliklerden yana çizgideydi.⁹¹ İlerleyen yıllarda Churchill'in anılarını da çevirip tefrika halinde yayınlayan Yalman, Nazi karşıtı olarak kendini konumlandırmıştı. Gazete İkinci Dünya Savaşı haberlerine ağırlık veriyordu. 6 Nisan'da Almanya'nın Yugoslavya ve Yunanistan'a savaş ilanı haberini, farklı bir yorumla '*Yugoslavya harbe hazır*' başlığıyla okuyucularına duyurdu. 7 Nisan'da Batı Trakya haritasına yer verdi. Birinci sayfanın en altında Nazi figürlü bir Alman askerinin üzerinde Balkan yazan içi kan dolu bir leğene ellerini sokması tasvir edilerek hicvedildi. 23 Nisan'da 23 Nisan Bayramınız Kutlu Olsun manşetinin birkaç satır altında '*Almanlar Golos ve Lmalayı Diğer Taraftan da Limni ve Semendire Adalarını İşgal Etmişler*' başlığında Ege adalarıyla ilgili bir haber çıktı. Radyo gazetesi kaynaklı haberin metninde teyit edilemediği şerhi düşülüyordu. 24 Nisan'da Ulus gazetesinde olduğu gibi Yunan makamlarından Elen şeklinde bahsedilerek hükümetin Girit'e geçtiği bildiriliyordu.

⁸⁷ *Ulus*, 22 Mayıs 1941, s.1.

⁸⁸ *Ulus*, 22 Mayıs 1941, s. 1.

⁸⁹ *Ulus*, 23 Mayıs 1941, s.1.

⁹⁰ *Ulus*, 3 Haziran 1941, s.1.

⁹¹ İbrahim Erdal, 'Muhafif Tan ve Vatan Gazetelerine Göre Savaş Döneminde (1940-1945) İktisadi Uygulamalar', *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C.6, S.12, s.5.

25 Nisan tarihli Vatan gazetesinin dördüncü sütununda '*Alman Hücum Botları Ege Denizinde Faaliyete Geçti*' haberi yer aldı. Haberde henüz herhangi bir adanın işgal edildiğine dair bilgi verilmezken bir gün sonraki Vatan sayısında Almanların Limni'yi işgal ettikleri Atina kaynaklı olarak servis edildi. Haberle Semadirek'e önce çıkan Almanların Limni'nin teslim olması mesajı ile Limni'nin saat 05.00'te çıkan Alman birliklerine dört saat dayandığı bilgisi bulunmaktadır.⁹² 27 Nisan'da gazetenin en sağında Ege denizi haritası, haritanın hemen altında da Almanların Limni, Semendre, Taşoz, Midilli adalarını işgal ettiği nakledildi. 6 Mayıs'ta Sakız Adasını İtalyanların işgal ettiğine dair bir habere yer veren Vatan gazetesi bir gün sonraki sayısında adanın Almanlar tarafından işgal edildiği notunu düşerek tadil etmiştir.⁹³

Vatan gazetesi, Almanların Girit'e hava indirmelerini ise diğer gazetelere nispeten oldukça küçük bir şekilde vermiştir. Diğer gazetelerin aksine manşetini iki gün önce kutlanan 19 Mayıs bayramı fotoğraflarıyla süsleyen gazete, en sağda yedinci sütunda on üç satırda haberi vermiştir. Haberin altında da Suda limanının fotoğrafı yayınlanmıştır.⁹⁴ 22 Mayıs'ta manşete Trakya demiryolları ile ilgili bir haberi koyan gazete, Girit'le ilgili gelişmeyi dördüncü sütunda naklederek, hava indirmenin yapıldığı noktaları işaretle gösteren bir Girit haritası ilave etmiştir. 23 Mayıs'ta savaş ile ilgili farklı gelişmeleri sırasıyla sütunlarına yerleştirirken Girit haberi en sağda görülmektedir. Haber metninde de İngilizlerin vaziyete hâkim olduğu belirtilmektedir. Ertesi günde gazetenin başyazarı Ahmet Emin Yalman, ilgili tarihlerdeki sayılarda başka gelişmelere temas ederken, İngiliz donanmasına ait büyük savaş toplarına ait bir fotoğraf ile fotoğrafın alt metninde İngiliz Başbakanı Churchill'in beyanatına yer verilmiştir.⁹⁵ Beyanatta İngilizlerin adayı denizden savunabilme imkânına sahip iken Almanların adaya tank ve top yardımından mahrum kaldıklarına değinilerek galip gelecek tarafın İngiltere olacağı ima edilmektedir. Bu yazının hemen altında Almanların bazı yerlerde tutunabildikleri bilgisi vardır. 25 Mayıs'ta Ahmet Emin Yalman, Girit vaziyetini sorgulayacak bir yazı girişi yaparken yazının gerisini yükseköğretimdeki imtihan meselesine getirmiştir.

26 Mayıs'ta Vatan gazetesinde Almanların kayıpları dikkate almadan Girit'te hava bombardımanının devam ettiği haberi yer almaktadır.⁹⁶ 27 Mayıs'ta Yalman, köşesinden Churchill'in beyanati üzerine kaleme aldığı yazısında, Girit'in kaybedilmesi, Doğu Akdeniz'de üstünlüğün kısmen kaybedilmesi anlamına gelse de demokrasi bloğunun ümitsiz olmaması gerektiği görüşündedir.⁹⁷ Yine 27 Mayıs tarihli Vatan gazetesinde Kahire kaynaklı çıkan haberde Alman paraşütçülerinin tükenmeye başladığı ifade edilirken hemen bir satır altında Newyork kaynaklı başka haberde Almanların deniz planörleri kullanarak adaya ikmal yaptıkları yazmaktadır. 28 Mayıs'ta Ratip Tahir imzalı karikatürde havadan inen Alman paraşütçülerinin İngiliz ve Yunan askerlerine teslim olduğu betimlenmektedir.⁹⁸ Gazetenin altıncı sütununda ise Kahire kaynaklı haberde İngilizlerin geri çekilmesi haberi, birliklerin yeni mevzilere çekildiği şeklinde verildi. Diğer gazetelerdeki görüşler karşısında kalem kavgasına meydan vermemek maksadını akıllara getiren imzasız bir yazı dikkate değerdir. Haber sütunları arasından sunularak '*Girit harekâtı İngiltereye taarruz için mikyasa olur mu?*' başlığı atılarak, başlığın altındaki spotta yazının özeti mahiyeti taşıyan '*Giritte Büyük Britanya adaları bir tutulamaz*' ifadesine yer verildi.⁹⁹ 30 Mayıs'ta '*İngilizler çok müşkül vaziyette*' başlığıyla Almanların muvaffakiyeti üstü kapalı anlatıldı.

⁹² Vatan, 26 Nisan 1941, s.1.

⁹³ Vatan, 27 Nisan 1941, s. 1.; Vatan, 6 Mayıs 1941, s. 1.; Vatan, 7 Mayıs 1941, s. 1.

⁹⁴ Vatan, 21 Mayıs 1941, s.1.

⁹⁵ Vatan, 22 Mayıs 1941, s. 1.; Vatan, 23 Mayıs 1941, s. 1.; Vatan, 24 Mayıs 1941, s. 1.

⁹⁶ Vatan, 26 Mayıs 1941, s. 1.

⁹⁷ Vatan, 27 Mayıs 1941, s. 1.; Vatan, 28 Mayıs 1941, s. 1.

⁹⁸ Söz konusu karikatür ekler bölümünde verilmiştir.

⁹⁹ Vatan, 29 Mayıs 1941, s.1.

Haziran ayından itibaren Vatan gazetesinde *'Harp Vaziyeti'* başlıklı köşede emekli kurmay subay İhsan Boran imzasıyla harp değerlendirmeleri yazıları yayınlanmaya başladı. 1 Haziran'da Yalman, köşesinde İngilizlerin Girit'teki yenilgisine sebep, yeterli hava kuvveti ayırmamayı gösterdi. İhsan Boran imzalı yazısı da Akdeniz'deki genel durumun hülasasıydı. Almanların Kandiye ve Suda'ya girdikleri haberi ile Alman kaybının takribi 10-15 bin olayında olduğu açıklanıyordu. Hangi tarihe ait oldukları bilgisi bulunmayan Suda ve Kandiye'nin de fotoğrafları gazetenin manşetinde idi. 2 Haziran tarihli Vatan gazetesinde İhsan Boran, Almanların bundan sonraki hedefinin Suriye ve Kıbrıs'tan ziyade Libya yahut Malta olacağı tahmininde bulundu.¹⁰⁰

2.7. Yeni Sabah Gazetesinde İşgal Haberleri

Cemalettin Saraçoğlu'nun sahibi olduğu Yeni Sabah gazetesinde genel yayın yönetmenliğini Murat Sertoğlu yürütüyordu.¹⁰¹ Gazetenin başyazarı Hüseyin Cahit Yalçın'dı. Yeni Sabah gazetesi hem Nazilere hem de Sovyetler Birliği'ne karşı bir tavır içerisinde idi. İngiliz taraftarı Yalçın, diğer gazetelerdeki köşe yazarları ile sıkça kalem kavgasına tutuşan bir isimdi.¹⁰² Savaş değerlendirme yazılarını emekli General Kemal Koçer yazıyordu.

7 Nisan'da ilk iki sütununda Balkanlarda savaşın başladığı haberini veren Yeni Sabah, manşetine Balkanlardaki savaşı gösteren temsili bir harita yerleştirdi. 25 ve 26 Nisan tarihlerindeki Yeni Sabah'ta diğer gazetelerin aksine Ege adalarına dair bir haber yer almadı. Ertesi gün gazetenin ikinci sütunda *'Almanlar Midilli'ye Çıktılar'* haberinin metninde *'Ankara radyo gazetesinin istihbaratına nazaran Almanlar, Limni'den sonra Taşoz ve Midilli adalarını da ele geçirmişlerdir'* denilmekteydi.¹⁰³ O gün ki sayıda Yunanistan'ı ve adaları gösteren temsili harita yine manşetten verildi.¹⁰⁴ 21 Mayıs'ta temsili paraşütçü fotoğrafı ile üçüncü fotoğrafta Almanların Girit'e hava indirme yaptıkları haberi verildi. Detaylar İngiliz Başbakanının demecinden iktibas edilmekteydi.¹⁰⁵

22 Mayıs'ta manşette Vichy Fransası'nın sömürgesi Suriye'deki vaziyetle ilgili bir haber yer alırken birkaç satır aşağıda Girit'le ilgili gelişmeler aktarılıyordu. Adaya çıkan Alman kuvvetinin 7.000 olduğu yazıyordu. Girit değerlendirmesinde Kemal Koçer, yazısında, kendisine atıfta bulunuyor ve altı sene önce bir mecmuada havadan nakliye hususuna değindiğini okurlara hatırlatıyordu. Ertesi günkü yazısında Girit savunmasının kaderini hava muharebesinin belirleyeceğine değiniyordu. Diğer gazetelerde Girit şehirleri ile denizden, havadan çekilen ve ne zamana ait olduğuna dair bilgi verilemeyen fotoğraflara nazaran Yeni Sabah, Girit'te İngiliz tanklarının sokaklardan geçişini gösteren bir fotoğraf yayınladı.¹⁰⁶

24 Mayıs ve 25 Mayıs tarihlerinde Girit'teki çarpışmaların şiddetlendiği haberleri takip etti. 27 Mayıs'ta Hüseyin Cahit Yalçın, Girit'teki Yunan milis direnişini takdir eden bir yazı kaleme aldı. 28ve 29 Mayıs'ta çarpışmaların çetin geçerken İngilizlerin deniz savunmasının yetersiz kaldığı değerlendirmelerine yer verildi.¹⁰⁷ 30 Mayıs'ta Hanya'nın düştüğü, 31 Mayıs'ta da *'Girit'te Vaziyet İyi Değil'* başlığıyla Almanların üstünlük kurduğu belirtildi. Aka Gündüz köşesinde *'Girit Kadınları'* başlıklı yazısında Yunan milis direnişindeki kadınlara değindi ve Milli Mücadele'deki Türk kadınının kahramanlığını anımsattı. 2 Haziran'da Yeni Sabah birinci

¹⁰⁰ *Vatan*, 2 Haziran 1941, s.1.

¹⁰¹ N. İnuğur, *Türk Basın...*, s.144, s.1.

¹⁰² N. İnuğur, *Türk Basın...*, s.169-170.

¹⁰³ *Yeni Sabah*, 7 Nisan 1941, s. 1.; *Yeni Sabah*, 25 Nisan 1941, s. 1.; *Yeni Sabah*, 26 Nisan 1941, s. 1.; *Yeni Sabah*, 27 Nisan 1941, s. 1.

¹⁰⁴ Söz konusu temsili harita ekler bölümünde verilmiştir.

¹⁰⁵ *Yeni Sabah*, 21 Mayıs 1941, s. 1.

¹⁰⁶ *Yeni Sabah*, 22 Mayıs 1941, s. 1.; *Yeni Sabah*, 23 Mayıs 1941, s. 1.

¹⁰⁷ *Yeni Sabah*, 24 Mayıs 1941, s. 1.; *Yeni Sabah*, 25 Mayıs 1941, s. 1.; *Yeni Sabah*, 27 Mayıs 1941, s. 1.; *Yeni Sabah*, 28 Mayıs 1941, s. 1.; *Yeni Sabah*, 29 Mayıs 1941, s. 1.

ve ikinci sütundan Girit'in tahliye edildiğine dair bir fotoğraf yayınladı ve İngilizlerin çekildiğini duyurdu.¹⁰⁸

SONUÇ

Tetkik edilen gazeteler neticesinde Türk basınının Ege adalarının işgali ile ilgili haberleri veriş şekli ve yazarların hadiselerle yaklaşımı asgari müşterekte bir araya gelmiştir. İvedilikle ifade edilmelidir ki gazetelerin tamamında Taşoz, Semadirek, Limni, Midilli ve Sakız adalarının işgal haberleri büyük yer kaplamamıştır. Günlük harp gelişmesi kabilinden okura takdim edilmiştir. Ancak İkinci Dünya Savaşı dâhilinde, o döneme değin en büyük hava indirme harekâtı olması hasebiyle önem arz eden Girit'in işgali başlayınca, gazeteler Ege'deki hadisenin üzerine dikkat kesilmişlerdir.

On gün süren çarpışmalarda tarafgir olan gazeteler, haberleri saf tuttıkları cephenin nazariyatından nakledeken Ulus, Akşam gibi gazeteler tarafsız ve yalın bir çizgiyi sürdürme gayretinde olmuşlardır. Cumhuriyet ve Vatan gazetelerinde haber atlatma görülürken diğer gazetelerde de mükerrer haber ve teyit edilemeyen haberler gözlemlenmiştir. Ege adalarına dair haberlerin azlığı neticesinde, çalışmanın varmak istediği hedefe kısmen ulaşmış, işgallerle ilgili bilgi üretmek noksan kalırken, dönemin basınının adalara olan ilgisinin tetkiki ve tenkidine varılmıştır. Gazetelerin önemli bir kısmında o sıra emekli olan generallere değerlendirme yazıları yazdırılmıştır. Bunlar arasında metin içerisinde de ön plana çıkarılan yazılar önem arz etmektedir. Erkilet'in metinde yer verdiğimiz savaşa dair değerlendirmesi, ön gördüğü süre içerisinde gerçeğe dönerken, yine Erkilet ile Sabis başta olmak üzere bütün askeri mütalaa yazarlarının Hitler'in hedefinin Girit'ten sonra Türkiye olmayacağı noktasında ittifak ettikleri görülmüştür. Almanya'nın Rusya'ya saldırısı neredeyse bütün dünya kamuoyunun 1941 yılı içinde beklemediği bir hadise iken elbette Türk basınında da bu ihtimalin gözetilmemesi doğal karşılanmalıdır.

İstisnasız incelenen bütün gazeteler, savaşa dair haberleri fotoğraf ve haritalarla zenginleştirmiştir. Metinde gazetelerin ne zaman ve hangi bölgenin haritalarını kullandığı sorusuna yanıt teşkil edecek bilgiler verilmiştir. Belirtilmeyen herhangi bir harita mevcut değildir. Bu da şu anlama gelmektedir ki, bütün gazeteler Ege adaları haritalarına yer vermemiş, ancak hepsi Girit adası haritalarına yer vermiştir. Ege adalarına yönelik alakanın noksan kaldığı bir başka husus, harita meselesi olarak tespit edilmiştir.

Gazetelerin birbirlerinden ayrıldığı bir başka nokta siyasi ve özel isimlerin yazılış şeklidir. Örneğin bazı gazetelerde İngiliz General Freiberg, Freyberh olarak yazılmış, bazı gazetelerde Yunan hükümetinden Elen şeklinde bahsedilmiştir. Girit'teki limanların yazımında da bu farklılıklar görülmüştür. Sadece birkaç haber dışında İkinci Dünya Savaşı sırasında Türk basınının haber kaynakları malum olduğu üzere dış ajanslardan, taraf devletlerin resmi tebliğlerinden ve bilhassa Müttefiklerin radyo haberlerinin tercümelerinden oluşmaktaydı. İncelenen süre içerisinde de en çok, Londra ile Kahire merkezli haber kaynaklarına atıfta yapıldığı görülmüştür. Bu dış haber kaynaklarından sıkça nakil yapılırken günlük bilgilerin değişmesi veya taraflardan derlenen haberlerdeki abartılı galibiyet haberlerinin doğruyu yansıtmaması, muhtemelen günlük okuyucunun dikkatini çekmiştir. Ancak belli bir zaman diliminin geride bırakıldığı ve konunun tarihe intikal ettiği evrede olduğundan metin içerisinde bu abartıların nakli ya da tenkidi ile meşgul olunmamıştır.

İfade olduğu gibi Türk basını, Ege adalarının Almanlar tarafından işgali sırasında savaşın hemen yanı başında cereyan etmesini kapalı bir üslupla değerlendirmiştir. Savaşın

¹⁰⁸ *Yeni Sabah*, 31 Mayıs 1941, s. 1.; *Yeni Sabah*, 2 Haziran 1941, s. 1.

bütün cephelerine ön bakışlar sunarken Girit'in işgali öncesinde adalara yönelik haberlerin yoğunluğu düşük seyredilmiştir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Caplan, Jane, *Hitler Almanyası 1933-1945*, çev. İdem Erman, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2012.
- Deringil, Selim, *Denge Oyunu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007.
- Ekincikli, Mustafa, *İnönü-Bayar Dönemleri Türk Dış Siyaseti*, Berikan Yayınevi, Ankara 2002.
- Fullbrook, Mary, *Almanya'nın Kısa Tarihi*, çev. Sabri Gürses, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2011.
- Gürün, Kâmuran, *Savaşın Dünya ve Türkiye: 3 Savaş 1939 – 1945*, Tekin Yayınevi, İstanbul 2000.
- Hart, Liddell, *II. Dünya Savaşı Tarihi*, c.I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.
- Hayta, Necdet, *1911'den Günümüzde Ege Adaları Sorunu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015.
- İnuğur, M.Nuri, *Türk Basın Tarihi*, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1992.
- Kershaw, Ian, *Hitler Nemesis (1936-1945)*, İthaki Yayınları, İstanbul 2009.
- Kılıç, Sezen, *Hitler'in Gizli Dosyalarında Türkiye*, İlgı Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2012.
- Kılıç, Sezen, *Türk Basını'nda Hitler Almanyası (1933-1945)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2010.
- Mazower, Mark, *Karanlık Kıta*, çev. Mehmet Moralı, Alfa Yayın, İstanbul 2015.
- Öndeş, Osman, *2. Dünya Savaşı (1939-1945)*, Altındağ Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1980.
- Öz, Baki, *Bıçağın Sirtında Siyaset*, Can Yayınları, İstanbul 1996.
- Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim, *İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si*, c.I, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.
- Tuncer, Hüner, *İsmet İnönü'nün Dış Politikası (1938-1950)*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2012.
- Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi*, c.IV/I, Bilgi Yayınevi, Ankara 1999.

Makaleler

- Erdal, İbrahim, 'Muhafif Tan ve Vatan Gazetelerine Göre Savaş Döneminde (1940-1945) İktisadi Uygulamalar', *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C.6, S.12, ss.1-16.
- Hayta, Necdet, 'İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Ege Adaları Sorunu', *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XII/ S. 36, ss.817-847.
- Özçelik, Mücahit, 'İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Politikası', *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 29, ss.253-269.
- Yavuz, Uğur Günay, 'II. Dünya Savaşı'nın Cumhuriyet ve Tan Gazetelerinde Temsili', *Karadeniz Teknik Üniversitesi İletişim Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.11, ss.1-31.

Gazeteler

Akşam Gazetesi: Akşam, 6 Nisan 1941.; Akşam, 23 Nisan 1941.; Akşam, 24 Nisan 1941.; Akşam, 25 Nisan 1941.; Akşam, 26 Nisan 1941.; Akşam, 27 Nisan 1941.; Akşam, 28 Nisan 1941.; Akşam, 30 Nisan 1941.; Akşam, 4 Mayıs 1941.; Akşam, 7 Mayıs 1941.; Akşam, 20 Mayıs 1941.; Akşam, 21 Mayıs 1941.; Akşam, 22 Mayıs 1941.; Akşam, 23 Mayıs 1941.; Akşam, 24 Mayıs 1941.; Akşam, 25 Mayıs 1941.; Akşam, 26 Mayıs 1941.; Akşam, 27 Mayıs 1941.; Akşam, 28 Mayıs 1941.; Akşam, 29 Mayıs 1941.; Akşam, 30 Mayıs 1941.

Cumhuriyet Gazetesi: Cumhuriyet, 7 Nisan 1941.; Cumhuriyet, 20 Nisan 1941.; Cumhuriyet, 26 Nisan 1941.; Cumhuriyet, 27 Nisan 1941.; Cumhuriyet, 29 Nisan 1941.; Cumhuriyet, 4 Mayıs 1941.; Cumhuriyet, 6 Mayıs 1941.; Cumhuriyet, 21 Mayıs 1941.; Cumhuriyet, 22 Mayıs 1941.; Cumhuriyet, 23 Mayıs 1941.; Cumhuriyet, 26 Mayıs 1941.; Cumhuriyet, 27 Mayıs 1941.; Cumhuriyet, 28 Mayıs 1941.; Cumhuriyet, 28 Mayıs 1941.; Cumhuriyet, 2 Haziran 1941.

Son Telgraf Gazetesi: Son Telgraf, 29 Nisan 1941.; Son Telgraf, 5 Mayıs 1941.; Son Telgraf, 6 Mayıs 1941.; Son Telgraf, 18 Mayıs 1941.; Son Telgraf, 21 Mayıs 1941.; Son Telgraf, 22 Mayıs 1941.; Son Telgraf, 24 Mayıs 1941.; Son Telgraf, 25 Mayıs 1941.; Son Telgraf, 26 Mayıs 1941.; Son Telgraf, 27 Mayıs 1941.; Son Telgraf, 30 Mayıs 1941.; Son Telgraf, 31 Mayıs 1941.; Son Telgraf, 1 Haziran 1941.; Son Telgraf, 3 Haziran 1941.

Tasviri Efkâr Gazetesi: Tasviri Efkâr, 7 Nisan 1941.; Tasviri Efkâr, 19 Nisan 1941.; Tasviri Efkâr, 26 Nisan 1941.; Tasviri Efkâr, 27 Nisan 1941.; Tasviri Efkâr, 29 Nisan 1941.; Tasviri Efkâr, 6 Mayıs 1941.; Tasviri Efkâr, 8 Mayıs 1941.; Tasviri Efkâr, 21 Mayıs 1941.; Tasviri Efkâr, 22 Mayıs 1941.; Tasviri Efkâr, 23 Mayıs 1941.; Tasviri Efkâr, 24 Mayıs 1941.; Tasviri Efkâr, 25 Mayıs 1941.; Tasviri Efkâr, 27 Mayıs 1941.; Tasviri Efkâr, 28 Mayıs 1941.; Tasviri Efkâr, 29 Mayıs 1941.; Tasviri Efkâr, 30 Mayıs 1941.; Tasviri Efkâr, 31 Mayıs 1941.; Tasviri Efkâr, 2 Haziran 1941.

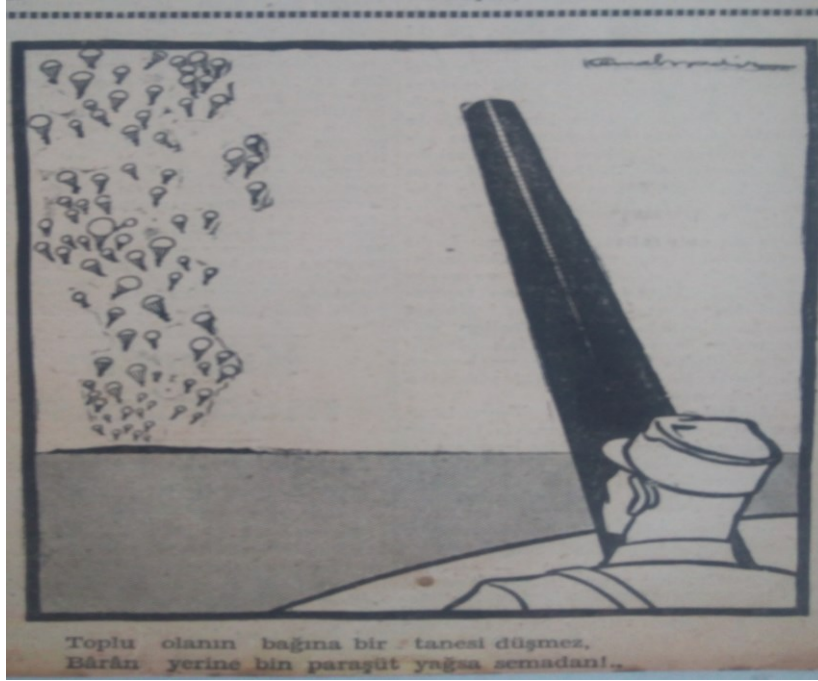
Ulus Gazetesi: Ulus, 7 Nisan 1941.; Ulus, 21 Mayıs 1941.; Ulus, 22 Mayıs 1941.; Ulus, 23 Mayıs 1941.; Ulus, 3 Haziran 1941.

Vatan Gazetesi: Vatan, 26 Nisan 1941.; Vatan, 27 Nisan 1941.; Vatan, 6 Mayıs 1941.; Vatan, 7 Mayıs 1941.; Vatan, 21 Mayıs 1941.; Vatan, 22 Mayıs 1941.; Vatan, 23 Mayıs 1941.; Vatan, 24 Mayıs 1941.; Vatan, 26 Mayıs 1941.; Vatan, 27 Mayıs 1941.; Vatan, 28 Mayıs 1941.; Vatan, 29 Mayıs 1941.; Vatan, 2 Haziran 1941.

Yeni Sabah Gazetesi: Yeni Sabah, 7 Nisan 1941.; Yeni Sabah, 25 Nisan 1941.; Yeni Sabah, 26 Nisan 1941.; Yeni Sabah, 27 Nisan 1941.; Yeni Sabah, 21 Mayıs 1941.; Yeni Sabah, 22 Mayıs 1941.; Yeni Sabah, 23 Mayıs 1941.; Yeni Sabah, 24 Mayıs 1941.; Yeni Sabah, 25 Mayıs 1941.; Yeni Sabah, 27 Mayıs 1941.; Yeni Sabah, 28 Mayıs 1941.; Yeni Sabah, 29 Mayıs 1941.; Yeni Sabah, 31 Mayıs 1941.; Yeni Sabah, 2 Haziran 1941.

Ekler – Alfabetik sırayla incelenen gazetelerden örnek nüshalar.

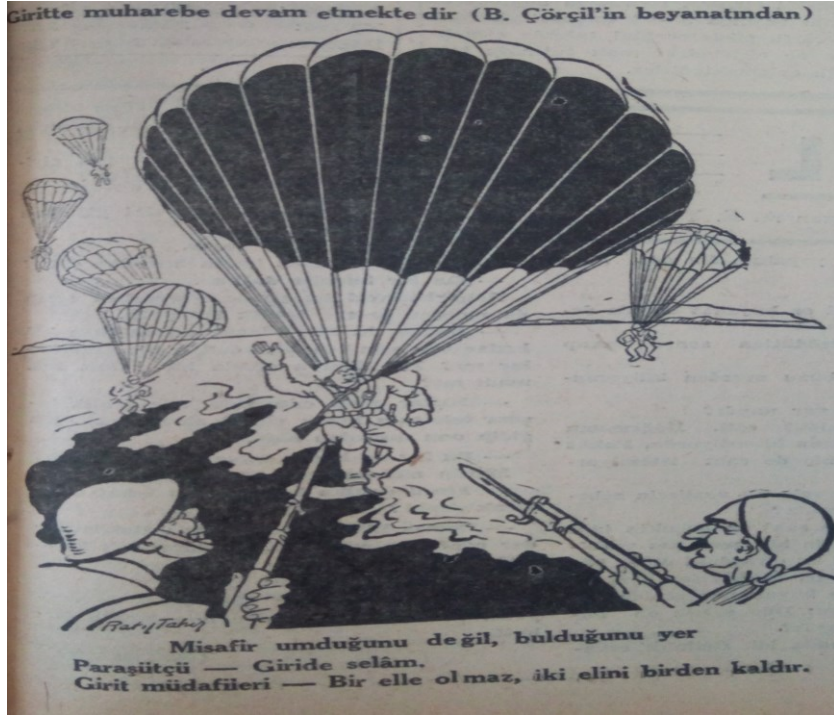
Ek 1: 24 Mayıs 1941 tarihli 8113 sayılı Akşam Gazetesi'nde yer alan karikatür

Ek 2: 24 Mayıs 1941 tarihli 6031 sayılı Cumhuriyet Gazetesi ilk sayfası

Ek 3: 28 Mayıs 1941 tarihli 275 sayılı Vatan Gazetesi'nde yayınlanan karikatür

Ek 4: 27 Nisan 1941 tarihli 4693 – 337 sayılı Tasviri Efkâr Gazetesi'nde yayınlanan Ege Denizinde işgal rotasını gösteren harita

Ek 5: 27 Nisan 1941 tarihli 1069 sayılı Yeni Sabah Gazetesi'nin ilk sayfasında yer alan Yunanistan'da ve Ege Adaları'nda Alman işgalini tasvir eden harita

Ek 6: 23 Mayıs 1941 Tarihli Ulus Gazetesi ilk sayfası

Ek 7: 31 Mayıs 1941 tarihli 1521 sayılı Son Telgraf gazetesi ilk sayfası

